

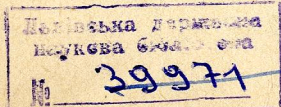
РЕВОЛЮЦІЯ ЙДЕ

Вітання
В. Сасуновичу
від авторів

28/IV 1937 р.

УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРНА СКАРБНИЦЯ

Ч. 13—14

2054

ХРОНІКА ОДНОГО СЕЛА

ЧАСТИНА II

(ЧАСТ. I — ЗОРІ СВІТ ЗАПОВІДАЮТЬ)

66
10
Г А Л И Н А Ж У Р Б А

РЕВОЛЮЦІЯ ІДЕ

ТОМ I

ЛЬВІВ. ЖОВТЕНЬ – ЛИСТОПАД 1937

ВИДАВЕЦЬ: ВИДАВНИЦТВО БАТЬКІВЩИНА
МІР. МАРІАН ДЗЬОБА

115/2-84/5-644
дописати

ВСІ АВТОРСЬКІ ПРАВА ЗАСТЕРЕЖЕНІ
МОВА І ПРАВОПИС АВТОРКИ
COPYRIGHT BY AUTHOR

Обгортка : рисунку ВОЛОДИМИРА ЛАСОВСЬКОГО

Відповідальний редактор: МИХАЙЛИНА ЛОГИНЕВА

Село спочиває. Кожухом білим накрилося, приплющило вії, покурює люльку. Дим вється поволеньки, задумано. Инеем обпірені дерева, дороги вкачані, обковані саночками горбки.

Люди собі мирно, не кваплючися — гренджолами, пішки. Тітки позапишувані, червоні від морозу, з відрами біля криниці:

— Чули Насте? Той лабус знов подівся.

— Зосим?

— Авжеж. Кажуть, Мусієві чоботи також із ним разом щезли.

— Вкрав сучий син.

— Цитьте-но! У Горпини, кажуть, коралі зі скрині пропали.

— Так їй і треба. Нехай досвітків не справляє.

А Петро до дядька Кондри:

— Чули? Того Розпутина, що то з царицею..., кажуть, убито геть і в болото закинуто.

— Але?!.. А вона-ж?

— Погналася, кажуть, шукати аж у тую багнюку.

— Тю! — дивується Кондра. — До чого докрутили! І що то, мойку, з того всього буде?

Погавкують собаки. Гайвороння по дорозі скаче. Дим тонесенько, синьо вється над стріхами.

Село покурює люльку, дрімає. Ніщо його не штовхне з дрімоти.

Аж увеликий піст прибилася звідкись бездоріжжями розчухрана, несамовита чутка: цар відрікся від престолу.

— Відрікся?! Хіба-ж це може бути?

Село байдуже здвигнуло плечима, розплющило ліниво око.

— Ге, хто-ж тепереньки буде за царя?
— Може Олексій, а може Микола Миколаєвич.
— Кажуть, зовсім царя не буде. Якась-то республіка настала.

— Ото комедія!

Дядина Явдоха не йме віри.

— Хібаж може бути, щоби без царя? І нащо вона комусь здалася, тая республіка?

— А ти-ж його сама лаяла, дурнем обзивала.

— Ну, та як цей кепський, то най-би другого настановили, а проте-ж якийсь цар повинен бути.

Дядько Сапрон з повагом головою:

— Авжеж. Уся Расея не пристане, щоби без царя. Як цього скинули, то безпремінно свіжого настановлять.

— Або цей що кому винен? — заступався Трохим Хабета, що п'ятнадцятий рік церковним старостою. — Це вона все накрутила.

— Не кажіть. І цариця невинна. Це стара з Протопопом.

— Говоріть! А Розпутин — то що? Всі вони добрі. Так їм і треба. Мені й стілічко не шкода. Мало нажилися з людей, з людської кривди? Туди їм дорога.

— То-ж таки так. А за землю не чути?

— Га?!

Село розплющилося, стрепенулося, насторожило вуха. Ніздрі ловлять дух з простору.

Слобода, земля, Уременне правительство, Керенський.

— Щось то вже буде, раз вийшла слобода.

Прищулилося причаєне чекання.

Десь за тисячі верств, із темних мряковин Неви насовувався залізний танк неминучости. Рвав зубами дійсність, вивертав її догори корінням.

А в ярмарковий полудень, коли сніг із болотом гречаною кулешою розмастився по дорогах, річки дзюрчали по ровах легковажні як перша юність, а замурзане сонце раділо по-дитячому із цих дурничок, — у цей день ярмарковий вошиве містечко волинське почухалася мов опарене, стрепенулося й уперше зо всю вічність почуло Марсельезу.

Нетільки повітря здригнулося від неї, але й обдрипані хати жидівські і чепурні селянські стріхи.

Дрож пройшов землею геть по танучих снігах, дорогами, полями.

З усіх усюдів посипалися діти з хвостиками і в правдивих штанях, у татових шапках, в маминих чоботях. Собаки, містечкові кози, задрипані жидівки — гергочучи, вимахуючи руками. Менш експансивні, але не-менш цікаві тітки, молодиці, дівчата. Дядьки з батіжками, покидавши вози, собі підтюпцем недуже кваплючися.

— Диви! Що воно таке?

— Та-ж не чув? Ліворуція йде.

Усе сколотилося в одну рухаву масу, потекло ярками, горбками містечка.

Попереду музики, вгорі червоний прапор.

Клярнет, бубон, дві труби оповіщали земним та небесним просторам вість радісну: Воля.

Екзотична Марсельеза, як справжнє провансальське дівча, свавільна та весела, опинившись знічевя на вічно засмученій Волині, підтикалася, сплеснула в долоні й затанцювала легковажний танок.

Без тактів та ритмів, вільна, як весняні води, пустилася, з реготом стрібаючи ривчаками, качаючись по калюжах.

Гралася, витворяла, що їй забаглося. Власне, що забаглося бубнові і трубам:

...нам ворожбни все царські кумії-її-ри і ворожбн
нам царській чсртог...*)

— Тю! А це що за комедія?

— Царя скинули.

— То це таки правда?

— Авжеж. Якогось Керенського, чи як його,
настановили.

— Щож то має бути по-твому: лучче, чи мо' іще
гірше?

Обвислі в гунці рамена здвинулися й знов заніміли
в байдужжі.

...Вставай, падимайса, робочій народ!..

— Еге! Воно ніби за народом тягне...

— Е... щось воно не тее...

Скептичний рух рукою, плювок через зуби.

— Щоб таки без царя, самі люди. Не вірю.

— Чекайте-но! Це виходить прикладом до того:
царя скинули, щоб нарід, значиця, вроді як-би сам...

— Де ви бачили, щоб сам нарід без царя. Не
вірю.

— Хто його розбере. Щось-то вже побачимо.
Кажуть, землю...

...атречомса ат стараво мі-гії-ра. Атряхньом єво
прах...**)

— Проте мені всередині весело, їй-їй пра! Так,
наче щось тане. Давай собі затягнемо тієї...

— Гайда, підтягай за Шапіровим Аврумком.

— Коли-ж не розберу. Якби по-нашому.

— Ха, ха! Ото комедії дочекалися.

Дядько прихилиє голову з білявою рідиною замість
бороди та вусів, немов винувато, немов насмішковато
каже:

*) нам ворожі всі царські божки і ворожий нам царський
палаць.

**) відречемось від старого світу. Обтрусимо його порох...

— Бо-ж таки поправді паршиво людям стало за цю війну: може відміниться трохи.

Сірі веселі очі прижмурюються від сонця, чи від того, що в середині тане. Сіро-білява посмішка.

— А жидки, жидки; геть і жидівки... Це-ж оно-но Шапірова стоїть. Ця, що десь у гімназії...

— Котра?

— Та-ж оно, напроти самої пошти. Червоне щось на патику тримає.

— І чого-б це я лізла та дерлася, мов дурна? Щоб собі де почепила те червоне.

— Цитьте-но, Явдохо!

— ... Ето біла монархія, панімаєш? Самодегржавіє. А тепер свобода, значіт ргавенство.

— А йди-но сюди, Аврумку! Якеж-то тее равенство?

— Ну, нет ні панів, ні мужиків. Все равние граждане.

— Як нема панів? А де-ж вони, до хориби, поділися?

— Ну, вони більше не пани. Тепер всі однакові.

— Як це? Не вірю.

Дядько у світі засадничо нічому не вірить.

— Еее! Щьо ти дурний мужик панімаєш? Я-ж тобі кажу: вже панів нема.

У дядькових очах не то глум, не то радість.

— То добре. Ну, а як-же земля?

— Щьо земля?... Ти, дурний мужик, тільки думаєш за землю. Буде, буде, не бійся! Всім буде. Почекай трохи! Мі, думаєш, даром делалі ргеволюцію? Вся земля ргабочему наргоду.

Запінений жидівський пал вискакує наперед, вимахує руками. Напроти нього усміхнений півротом мужицький скепсис, прижмурений на одне око.

— Коби хоч цієї не відібрали.

— Що ти дурний мужик знаєш? Хто тобі забере твою землю, коли всі таваргіші, ргавніє.

Свита здвигає плечима і відвертається. Очі підсмішковаті, сірі дивляться на маніфестацію, що з аршинами й піваршинами червоного перкалю на тичках пливе розхитаними хвиляни. Разом з іншими прочитує складами:

»Да-да-лой тір-ті-ранов!

»Да здрастует свобода!

»Далой самодержавіє!

»Да здрастует республика!

»Братство, равенство і свобода.

Нрд поштовим рундуком великий червоний прапор. На ньому:

»Да здрастует республиканская Россія!

Мерехтить в очах, голова паморочиться. Врешті залишається роздзявлений в нетямучості рот.

Усі жидки з червоними прапорами. Лунає на всі лиди пісня волі:

... »вперьод, вперьод, вперьод!«

Усе даплило до пошти й зупинилося. На поштовім рундуку рядками гудзики срібні. У натовпі лікоть в світі штовхає ліктя у кожусі:

— А поліцію розігнали ще вчора.

— Ге — розігнали?

— Та-ж не бач? Нігде тобі і звання ні вряdnика, ні стражників.

— Диви! То десь таки справді свобода настала.

— Цить-но! Що він там говорить?

— Таваріші! Настал велікій день свободи. Русскій народ праснулса с векавой лстаргії. Деспот нізвержон. Ізбрано Временное правительство. Таваріші!

Перед вами встайот новая Россія, свободная, великая*)

Начальник пошти гримить патетично простягнувши руку:

...Ми далжни ету Россію захищать до последней краплі крові. Ми покажем нашим союзницям: Англії і Франції, как русскій народ любит атечество і свободу. Товарищі! Все на фронт захищать революцію! Вас завьот Временное правительство. Вас завьот навая Россія. Вайна до пабеднаво канца! Товарищі! Да здраствуєт республиканская Россія! Да здраствуєт Временное правительство! **).

— Врррааа!

Начальник зліз. Над рундуком тільки скубилася пара. На його місці циркульник Шапіра.

Два лікті знов штовхаються.

— Як, війна, значить, буде далі?

— А тож; не чув?

— Добра слобода! Не тра мені такої слободи.

— Диви, диви! Граф їде,

— Також сюди преться?

— Тавагріщі! Наканец мі дабіліс для себе свободи. Нет больше деспота-кровопійца, каторий сасал із нас кров. Мі єво вігнали. Он не верньотса. Далой самодегравіє! Да здравствуєт савет салдатскіх і грабочіх депутатів! Далой бугржу...

*) Товарищі! Настав великий день волі. Російський нарід прокинувся з одвічного летаргу. Деспота скинуто. Вибраний Тимчасовий Уряд. Товарищі. Перед вами встає нова Росія, вільна, велика...

**) Ми повинні цю Росію захищати до останньої краплини крові. Ми покажемо нашим союзницям: Англії та Франції як російський нарід любить батьківщину і волю.

Товарищі! Всі на фронт захищати революцію! Вас кличе Тимчасовий уряд. Вас кличе нова Росія. Війна до переможного кінця. Товарищі! Най жие веспубликанська Росія! Най жие Тимчасовий уряд!

— Граф, граф. Диви!

— Ой, мамочко! Підсадить мене! Я хочу подивитися на графа.

Настка підсадила Дарку на штахети і сама зіплася.

Високий, блідий; жовті. стрижені вуси, золоті окуляри. Від голови до ніг закутаний в оленячу доху, виліз із саней і звільна ступав по східцях пошти. За ним сопучи йшов у бекеші пан Бялоскурський. Селяни, недуже кваплючися розступалися перед ними скидаючи шапки. Цирульник Шапіра хотів говорити далі, та, обірвавши на слові »буржуазія«, зіскочив з лави і гулькнув у натовп.

З набряклим, розчухряним лицем начальник пошти виплигнув графові назустріч; схопивши його пані-братські за руку, почав нею трусити.

— Паздравляю, паздравляю, ваше сіятельство, с таржеством свабоди. Наканєц-то і палякам...

Граф посміхнувся не-то притакливо, не-то вибачливо, промимрів щось вроді подяки й висмикнувши руку з начальникових долонь, сховав її в рукав оленячої дохи. Погляд його ковзнув косо по морі ошапчених, окашкетених голів та прижмурився. Мовчки сів у винесений для нього фотель, закурих цигару. Напівмелянхолійна. напівглумлива посмішка застигла на його вустах.

Темпераментний пан Бялоскурський не міг заховати свого збентеження. Покручував вуса, бундючився, розстібав бекешу й застібав її знов. Згори обкидав поглядом море шапок, хмарився та відсапував. Потім нахилився до начальникового вуха, почав йому щось говорити притакуючи руками.

На підвищенні нова постать.

— А це-ж не той суддя, що мене судив? Оно-но

видрапався й собі на лаву, — зашепотіла в саме Кондрове вухо дядино Явдоха.

— Таки-ж, що він.

— Таваріщі! Граждане! Вчєра єщо Россія станала в аковах лжі і насілія. Вчєра єщо управлял єю дєспот, окрадавшій со свасєй шайкой русскій народ*)...

— А не діждав-би ти! — Яке верзе. А мене на три місяці за що? Нечиста сила...

Слова затрусилися на дядининих губах і разом із слізьми скапали на землю.

— Слобода — то й каже, — виправдав суддю Кондра. — Коли ви ще лаяли!

Лице дядини Явдохи стало мов почорніла скитська плоскорізьба.

— Таваріщі! — кричав суддя. — Я старий рєспубліканєц, старий ревалюціонер. Сам многа страдал за народ. Прівєтствую вас: да здравствуєт...**).

— Врраа! Вврраа! — розчавило зваленим гранітом останні слова. І вже замість пожовклого обличчя судді з підпухлими очима й почорнілими зубами над рундуком руда жіноча голова. Голос пискучий, хартавий. На грудях червона шарфа.

— Таваггріщі! — Далой бугржуазію! Да здгравствуєт дїктатуґра пгрєлєтаріята!

— Тьху! Хоч-би вже паршива жидівка мовчала. Побий тебе трістя! Яке на цицьках почепила.

Дядина плює з погордою й відвертається.

І знову два ряди гудзиків на лаві. Голос начальників

*) Товариші! Громадяне! Вчєра ще Россія стогнала кайданах брєхні і насильства. Вчєра ще правив нею дєспот, що обкрадав зі своєю шайкою рєссійський нарід. ..

**) Я старий рєспубліканєц, старий ревалюціонер. Сам багато витєрпів за нарід. Вітаю вас: Нєхай жіє...

цей раз розмірно спокійний, повчальний. Ані сліду попереднього палу.

— Гаспада! Вре́мсьное правітельство ізбрано длятаво, штоби руководіть госуда́рственними делами до сазива Учре́дительно́ сабра́нія. Ето сабра́ніе ре́шіт і земе́льний ва́прос. А па́ка Вре́мсьное правітельство прі́зывает всех к спако́йствію і па́рядку. Всякі́я само́чинніа виступле́нія, захват па́мещічьей зе́млі, рубка ле́са і та́му падо́бное бу́дут стро́га на́казани...*)

Лікоть у світі непомітно просовується до ліктя в кожусі і міцно декілька разів поштовхує його з притиском.

Якась тоненька ниточка, як павутиння, натягається з поштового рундука над головами, геть; напружена, як невидима струна. Ані звуку. Тільки вітрець весняний розтріпує червоні плаhti прапорів, граючись легковажно символом волі і братерства.

Якась порожнеча в повітрі, немов розсунулося щось після начальникових слів і нема його чим заповнити.

Нараз звідкись зривається пісня. Греблею від аптики рогаті кашкетики. Білобурячковий прапор. Ксьондзів Гантось, аптикареві паничі, Гедзик, орґаністий, два панки з горальні й сам горальник, пан Жолобницький начолі з прапором. Маширюють в ногу та в унісон викрикують:

*) Панове! Тимчасовий уряд вибраний длятого штоби кермував державними справами до скликання установчих зборів. Ті збори вирішать і земельну справу. А тимчасом уряд закликає всіх до спокою та порядку. Всякі самовільні виступи, займання поміщицької землі, рубання лісів і таке інше, буде суворо каратися...

... »не дами земі сконд наш руд«...*)).

Бундючно, з фантазією. Маширують перед пошту й затримуються.

З рундука ще котиться беззгучне, безформе начальниково: »спакійствіє« і, як подушка, падає в болото: Учредітельное сабраніє, вайна до »пабеднаво канца«. Вре́менное правітельство. І знав »пабедний канєц«. І знов безтямне:

— Ввррааа!

На лаву вискакує пан Бялоскурський, шапкою махає, струшує головою, гримить. Дядьки тиснуть, щоб почути. Пильно ловлять кожне слово. Що-то він скаже, графський управитель? Що-то пани думають робити?

Пан Бялоскурський очі заплющив, сяє надхненням.

Любов ближнього, заповіти Христові, мирне »спулжице« села і двору споконвіку, спільна недоля політична, спільне визволення. однакове укохання землі »хлопа« і »пана«; тієї »нашої«, »спільної«, буйної землі »кресової«, политої кровю польського лицарства і »місцевого люду«—мов грона винограду, обвішали поштовий ганок. Біле вино з вуст управителя потекло чорноземом.

Прочвалані через ярмаркову площу татарські чамбули, контушова шляхта, козаки в жупанах, Стефан Чарнецький, Баторій, Собеський. Виросли довкола пошти »братерські« могили, »спільна« кров, »груди Європи«, »заслона християнства«, Польща мученицька »за нашу і за вашу вольнось«.

Пан Бялоскурський беться у груди, сопе, гримить. Вирячкуваті очі ще більше вирячив, употів від

*) »Не дамо землі звідки наш рід«—польська патріотична пісня.

зворушення й запалу. Розстібнув бекешу, лице почервоніле обтирає хустиною.

Вліпилося в нього тисяча очей пильних, німих.

Ані згуку, ані шелесту.

Скінчив.

Якесь замяте порушення в юрбі. Ніхто не знає, що сказати. Всі цього Бялоскурського знають багато, багато років. Добре знають. Що він там верзе?! Най-би доладу сказав щось. Хочби за той випас, чи за землю. Чи не думає граф людям з-половину віддати? Що він там якісь теревені нікому непотрібні верзе?!

Кожух згїрдливо махає рукою. Глумливий погляд звертається до свити.

— Второпав щонебудь?

— Халера його ма!.. Не знати, чого він дереться. Ще хочби по-нашому.

Враз на лаву вискакує аптикарів панич, щосили скрикує: віват!

А за ним усі рогатуфки:

— Вівааат!

— Уррра! — гукає з ґанку начальник пошти.

 — Вррааа! — схоплюється десь у натовпі та поволеньки скочується вигоном до греблі.

Дядько в свиті і дядько в кожусі також пороздзявлювалися і собі гукають.

— Гайда! Раз усі кричать! — заохочує один одного. — Натє ліворуція.

Пан Бялоскурський сяє тріумфом, вдоволений похиляється до графа. Той посміхається блідо, тільки кінчики його вух зажеврїлися від зворушення.

Саме в цю мить, несподівано для всіх, на поштавім паркані, понад головами людей появляється кучерява голова телеграфїста. Смуглясте лице зажеврїлося,

очі горять, стрічка та губи цвітуть черваним маком.
— Хай живе вільна Україна! — лине міцний молодечий голос.

Падає цей оклик так несподівано; як грім серед зими. Уперше стріпується над цією землею, над майданом болотистим. Чудне, незнане досі слово.

Витріщене здивовання зустрічає його. Тиша над площею, тільки десь на другім краю вигону другий самітний оклик:

— Слава!

Під каланчею на возі видніє велитенська постать у полотнянім плащі. Голос мов чавунний. Говорить щось. Короткі, мов рубані слова падають у натовп.

— Млинар, мамочко! — шепче перелякано Дарка, показуючи пальцем на кремезну фігуру. В цюж мить близько неї дядько Петро скрикує собі:

— Слава!

За безногим Петром старий Кондра й ще дехто. Далі вже котиться, мов хвиля, морем голів цей радісний оклик. Нема ані одних грудей у кожусі чи свиті, які-б не кричали: »Слава«.

Навіть начальник пошти викрикує щось. Пан Бялоскурський сміється добродушно, поклепує його по плечі. У графа навіть поблажливо-весела усмішка.

Телеграфіст Гемень говорить іще щось. Говорить палко, захоплено, але слів не чути, тільки це нове слово »Україна« падає декілька разів і тане в морі крику. Дядьки чомусь зразу сподобали це: »слава«. — кричать з усієї сили. Кричать також і »вра«.

Поволі, поволі стихає. Дух нагрівся. Пара йде з землі, з площі. Щось тремтить у повітрі, мов електрика. Шапки й кашкети тісніше збиваються біля пошти. Всяк хотів-би щось сказати.

Раз вийшло таке право, — чомуб не сказати?

Раз усім можна... Та й чи мало невисказаного зібралось у мужицькій душі за сотні років? Кортить кожного, тільки зважитися не всяк має смілість.

Нараз у натовпі порушення.

— А це-ж хто? Дивіться-но, Явдохо, — штовха хтось дядину. — Ваш Сапрон щось буде казати.

Кудлата голова дядька Сапрона в кожусі, без шапки вигулькнула понад усіма головами.

— Люди добрі! — кричить. Голос хрипкий, ступілий від ганжі. Прицмакує. — Я вам скажу, що мужикові то так... як от мені прикладом: забрали на обілізацію коні, то я приходю до воїнського начальника та й кажу...

— Е, що він там верзе? — перебива хтось з юрби. — Злазь, ти! Що там будеш розповідати? Тягни його!

— Ні, не чіпай! Най чоловік виговориться. Пожди, най скаже.

...То він зі мною й балакати не хоче, хочби той начальник. А мені-ж пасобіє*) за зятя приходиться на дочку з дітьом, чи ні?

— Е, мой! Злазь там! Розговорився.

— Ну, та пожди-ж! Най виговориться. Раз слобода. то усім можна. Думаєш, — панам тільки?

...Я-ж кажу: коні у мене забрали, а заплатити заплатили, що самі хотіли. Пособія на дочку з дітьом не дають. От нохай Кондра скаже. так як він мені приходиться сватом. Обидва-ж ходили ми по тих канцеляріях. А як була вакуація, то рознесли мені все чисто геть із тинами. А землі в мене що?... Дві тії десятині і то в п'ятох шматках. А як тепер, кажуть, вийшла якась слобода, то най наділять землі. От.

— Вввррааа! Славааа! — громом розкотилося

*) Допомога.

впоперек, вдовж площі й розлилося по калюжах, затінках містечка:

— От цей то сказав! Лучче за всіх сказав.

— Таки-ж правда. Раз слобода, то най дають землю.

Важке. як оливо, слово, що висіло у всіх на думці й збиралося над площею, мов залізна крапля, — капнуло.

Після Сапрона всі мають охоту говорити. Дядьки обсмілилися, всі на рундук пруться. Над морем кашкетів друга обчухрана голова. Кричить: три года в окопах... воша... слобода... ліворуція... позиції... Воша... слабода... Земля!

— Вррааа! — гримить ціла площа.

Дядько мов у пропасниці, вимахує над головою руками, дереться до захрипу.

За ним третій лізе на підвищення, четвертий. Чути: — воша, окопи, кров, земля. Земля!

А пазаду мов артилерія:

— Врраа! Славаа!

— — — — —

Революція йшла. Усміхнена, весела як мясниці. Лиця сяли безжурною обновою. Люди раділи мов у пущення, усміхалися привітно одні до одних. Незнайомі балакали як друзі, стискали собі руки. »Отчєство« і »гаспадін« замінило нове слово »таваріщ«.

На пошті оживився рух. Раз-у-раз забігав хто-сь, засапаний, сяючий, надавав лист або телеґраму, допоминався найсвіжіших часописів, питав за новинками, переказував їх сам.

»Парикмахер« Шапіра забігав тричі до полудня і стількиж після обідньої перерви. Кричав у телефон, перемішуючи жаргон російщиною, балакав з Жито-

міром, з Кременцем. Повен найсвіжіших новинок, залюбки обділював ними всіх. Чорні, блискучі його очі горіли, обличчя мінилося від переживаних вражень. Абрам Мойсеевіч палахкотів, метушився, вяз до всіх з балачками. Скрізь його було повно. Був членом усіх революційних організацій, які лиш появились в містечку від «ревкому» до громадської міліції. Шапіриха — Роза Яковлевна, що поруч цирульні мужа мала дентистичний кабінет, почала також проявляти політичну діяльність. Першої неділі після маніфестації скликала мітинг «поступових жінок».

Між Розою Яковлевною і земською акушеркою Полетаєвою виникло на мітингу непорозуміння за головування. Шапіриху підтримала вся жидівська молодь, за Полетаєвою уступилася матушка Причащинська і Праскева Нікалаєвна Рудікова, жінка начальника пошти. Ця остання назвала Розу Яковлєвну «паршівой єврейкой» та виявилася зовсім непоступовою жінкою, навіть чорносотенкою. Мітинг закінчився бешкетом. Після нього революційне життя містечка оживилося ще більше. Рій сплетень, наклепів, лайок, гудів як в улиї. Утворилося два комітети: «русскій» з земською акушеркою, попадею, Праскевою Нікалаєвною та двома дрібнішими дамами. До комітету «революційних жінок» належало півтора десятка жидівочок з Розою Яковлевною начолі. Пани з цукроварні, горальні та довокільшніх фільварків також утворили свій комітет — польський. Нове життя потекло весняним розливом, розбурхане, клекітне, пінюче жагою.

На дворі вередував березень. Метелиці чергувалися з виблисками сонця, відлиги з морозами й ожеледою. Підталий сніг шарупів на морозі, затягався склистою поволокою, дзеньчав під копитами коней.

Селяни возили жом до цукроварні, миляс у бочках. Доставляли до чавунки цукор.

Пригорблені на передках саней, в пожевклих кожухах чадили махрою зпід смушевих шапок. Поцмакували на коней, крутячи пужалнами. Гуторили.

Балачка йшла напереклич у всю довж дороги про ціну. що піднялася на овес та жито, про тих, що їх взяли з новою мобілізацією й погнали вже на фронт.

— Кажуть, що в бою не страшно, коб не газа. Писав Карпо, що німець сильно став газом душити.

— Або йому що? Шкода мужиків?

— Ха, ха!

— А де це, мой, горіло цеї ночі? Так наче-б в вашій стороні.

— Мелешківські клуні погоріли.

— А я думав — Западенка.

Йшли затоками ґренджоли. вітер дув у вуха, куйовдив коням хвости, посвистував на дротах.

— Казна, кажуть, не буде цього року „страховки“ платити.

— Як так?

— Цей новий не хоче. Мовляв: най той платить, хто робив »зайоми«.

— Цар ніби?

— А-тож.

— Тю!.. Шукай вітра в полі! Добра штука! Ха, ха!

— Ач, хитрі! Брати брали гроші; тепер ні цей, ні той нічого не знає.

— Мо' змовилися умисне, щоб мужика обдурити?!

Сміх рокотів дорогою. Детронізований цар, революція, Керенський, турбували дядьків не більше, як овес і »страховка«. Нудко-кисла вонь жому гостро розходилася в морознім повітрі. Земля була ще

вкрита крижаним кожухом де-не-де попротираним тільки. Віддих її був ще не порушено сонний.

Ковзаючись талиною шпаки Нежданова мчали прудким клусом. Вулиця містечка виповнилася брязкотом шептунів поначіплюваних до хомутів. Набундючений візник в шапці з брозументом ляскав батогом. Осадив перед поштою коні.

Баронеса фон Ропп випорхнула з саней. В розвійній футряній накидці бігла по східцях. За нею підстрібом поспішала її товаришка-гувернантка мадмоазель Леоні, підстаркувата, вичепурена комедно. Обі сварилися французькою скороговіркою. Мадмоазель намагалася переконати в чимось дівчину, яка не мала, видно, наміру слухати її: затиснувши губи перечуче, уперто хитала головою. Збентежені, запірені вбігли на пошту. З потоку нерозбірної лепетні виділялося деколи слово: Жорж.

Підбігши до перегородки баронеса енергійним рухом подала телеграфістові депешу.

— Вишліть, будьласка.

Очі її блимнули змарагдами та враз потемніли під габою вій. Похилившись низько над папером Гемень числив слова телеграми.

До пань підійшов начальник. Вітаючись шанобливо розпитував про вражіння від останніх подій. Дівчина відповідала стримано, але була вдоволена новим становищем. Демократичний устрій, на її думку, давно потрібний Росії. Ій тепер хочеться якнайхучій до Петербургу.

— А як здоровля Павла Агафоновича? (тобто Нежданова) — поцікавився начальник.

— Спасибі, краще, — посміхнулася куточками губ. — Еспанка пройшла, але дядько скаржиться на серце.

Іван Митрофанович спочутливо кивав головою.

— Пусте. Най Павло Агафонович якнайменше слуха лікарів. На еспанку єдиний лік — алькотоль, а на серце — розвата. З одної нудьги можна захворіти. їй-богу! Павло Агафонович пошивсь у ченці. От приїхав-би краще пограти в преферанс, їй-богу!

Хихикаючи примильно Рудіков потішав невелими зажурану дівчину. Вона посміхалася зимновато-чемно відкинувши голову. В якомусь розвіянні щулила подовгасті очі. Францужанка тріпалася, підстрібувала; ломаною російщиною мішалась до розмови.

— О, уй, Пафльо Агафоновіч сафсем как чернец. Tout á fait, tout á fait. Фельми капрізна мущина. Уй, уй *).

Іван Митрофанович реготав широко, мадамсазель хихикала вдоволено, баронеса стримано. Гемень чув з другої кімнати як прашалися. Метнувся до вікна. Санки з баронесою мчали вже ярмарочною площею й зникали на закруті, В просіці між хатами потасало сонце. Розжеврілим смолоскипом поринало в цілину снігів. Позема, подовгаста хмарка пронизувала його кремінною стрілою. По небі розбризнулася кривава пасока й стікала по стінах контори.

З почуттям нудкої туги хлопець вернув до апарату, почав надавати депешу.

Дармія. Штаб Енського гвардійського полку, поручникові Георгію Мезенцеву. Виїзду Петроград двадцятого. Катя.

— Катя, це вона. Ось як, — думав вистукуючи слово по слові й ставав щораз мрачнійший. — І єв неї Жоржик. Розуміється. Чому-б не мав бути?

Захід чах поволі, обволікав сутінню контору.

*) А вжеж, Павло Агафонович зовсім як чернець. Зовсім, зовсім. Вельми химерний чоловік. Так, так.

Сторож Юхим приніс засвічену лампу. В першій кімнаті човплися ще люди, йшла гомінка гутірка. Згодом стало втихати. Годинник пробив сім. Рудіков замкнув пошту і вийшов.

Упоравшись службово Гемень розгорнув якийсь журнал. Лузаючи насіння переглядав світлини. Були це знимки революційних походів в Києві, Петербурзі. Море голів та плякатів з написами, окликами, зазивами.

Перебігав очима описи маніфестацій. Все повторялося, але зворушувало, захоплювало. Сторінки ряботіли зневажливими дотепами на адресу вчорашнього вседержця Росії. Саме тісамі сторінки, що місяць тому розпиналися в патріотичнім вірнопідданстві. На обгортці «Агання» *) намальована була піраміда калу, на якій бовваніла голова Миколи II. Під пірамідою напис: «Він пам'ятник спорудив собі нерукотворний».

Хлопець з відразою вдивлявся в картини.

Нарід московський займався тепер самоопльовуванням з таким самим розперезаним замилюванням, з яким сотки років човгався у сліпій покорі. Раб залишився рабом.

Хлопець довго, замислено перегортав сторінки лузаючи механічно перепражене гарбузове насіння. Почуття докуки усе вилазило звідкись як цвях у підощві, муляло дошкульно. Ніколи ще нічний дижур не здавався йому таким сутужним як нині. Невільниче човпіння біля апарату день і ніч впродовж п'яти років набридло як боляк. Одностанне, дріботне клювання телеграфу розгльовувало нерви. Чув, що коли-б у цю мить застукав апарат — міг-би кинутися на нього й розторозити в щепки.

*) Популярний журнал в тодішній Росії.

Засунувши руку за пазуху тужурки ходив з кутка в куток. Хо́да ця була така сама безцільна, безглузда як всі його дні, що пройшли в цій конторі. Втиснута силоміць в ці стіни душилася його молодість рвучка і гаряча. Свідомість того кидала в розпуку.

На світі десь ішла революція, творилися великі події. Були площі залиті юрбами народу. Його нарід, окрилений спрагою життя, також маніфестував свою радість.

Хотів бути там у Києві, що потопав тепер в морі прапорів, музики і співу. Не міг собі уявити навіть цієї оконченої мрії усіх своїх прагнень, цього золотого міста, але жив у ньому, перебував у палатах Центральної Ради, на Софійській площі. Пірваний людським морем, плив вулицями міста.

Мріяв як більшість палких, залишених змалку самих собі, людей. Мрії були юнацько буйні, наївні і прекрасні. Бачив себе на трибуні. Закликав, поривав.

Геройські пориви й посвята для Батьківщини вінчалися з блеском особистої слави. Хтілося бути славним. Можливо, — блеск величі і слава манили тому, що довкруги було все буденне, сіре.

Можливо, були це останки його хлопячих казок, що звук їх в дитинстві розповідати собі перед сном.

Мрійництво — така сама налога як курення й піяцтво.

Телеграфіст мріяв. Стоючи посеред контори з рукою протягнутою над головами невидної юрби говорив промову. Пірваний запалом починав кричати, аж сполоханий власним криком стихав нагло. Схаменувшись знов починав ходити. Ступаючи туди й назад шугав думками в недосяжних просторах.

Війна, фронт, ціла Україна. Якесь таємнича химера — Європа. Петербург.

Чомусь нагло виплигнув звідкись, як Мефістофель, Жорж Мезєнцев.

— Жоржик, — подумав злобно. — Поручник Енського, гвардійського полку. Уявляю собі цього поручника. Цеж той »фон« з рожевих ковертіє. Вимузьганий офіцеришка з дурнуватим лицем, обтягнутий штанами і китлем. Вузькі, лякеровані халяви.

— »Разрешіце пжалста. Меєррсі«. — Що за дурна пика! Дурнішу важко собі уявити.

Настроював себе на злобну іронію. В глибині скоботало щось неприязно терпке. Звідусіль виринали подовгасті очі баронеси, світилися змарагдами. Були зимні, але тліли в них потай якісь іскорки золотисто-палючі.

— І зовсім ніяка Кляра, ані Клявдія, тільки звичайнісенька Катя.

Імя це видалося йому чомусь винятково тепле і ласкаве.

— Властиво, чого він думає про ню? Не всеодно як зветься? Хоч-би й сатана. Або цей поручник. Яке йому діло, до нього і до неї? Чорт з ними! Є про що думати! Дурний!

Ходив щораз хучій широким, схвильованим кроком. Не завважив як відхилилися двері. Ступаючи обережно босими ногами начальникова наймичка несла вщерть налитий тарель. Запах прикуреного молока неприємно поскоботав ніздрі.

— Вечерять паничу, — засміялася дівчина ставляючи на столі тарель.

Сьорбаючи молошну кашу намагався не бачити її. Вона станула біля столу, чекала на посуд. Його сердила її приявність.

— Чого прикурила кашу? — кинув понуро не підводячи очей від тареля. Хмурився.

У відповідь дівчина блиснула білими зубами. Граючись поштовими штемплями відбивала їх на краєчку столу. Її обголена по лікоть, міцна рука дратуюче приторкалася до його ліктя.

— Облиши, Федорка!

Карі Федорчині очі тепло посміхалися на круглому личку, намагалися зустрітися з його поглядом.

— Не скучно, паничу? — спитала знов блискаючи білістю зубів. — Я-б не витримала день і ніч сидіти.

— А хіба тобі в кухні веселій?

— Диво, що не веселій. Та що. На те я проста.

Гемень відсунув тарель, відкинувшись на бильце крісла витягався ліниво. Рука його ненароком сковзнула по спині Федорки, спочила на стані. Вона не відсовувалась, ще наче підступила ближче.

— Тепер, Федорко, нема простих ні кривих. Всі однакові.

— „Та як?

— От так. Є лишень освічені й неосвічені, але всі товариші, рівні.

Соковиті Федорчині губи набрякли усміхом. Не підводячи лукавих очей розтирала пальцем по столі кришки.

— Це тільки так кажуть, аби говорити.

— Ні правда. Ніхто тобі тепер не має права говорити »ти«, тільки »ви«, товаришко. І ти всім таксамо.

— А ось ви кажете мені »ти« — глянула на нього зальотно. Він враз повеселішав.

— Ну від завтра почну говорити »ви«, »товаришко Федорко«, а ти мені »товаришу«. Гаразд?

— Геть і наші пані казатиму »товаришко«?

— Авжеж і Праскеві Миколаївні й Іванові Митрофановичові.

Дівчина хіхікаючи, закрилась рукавом.

— Не бачила. Ха, ха! На хобоби мені така товаришка.

Геменеві також зробилося смішно. Міцнійше обняв Федорчин стан, дививсь в її кругле, звабне підборіддя. Чув теплу мягкість її коліна при своїм коліні. М'який, солодкий струм пробіг його тілом.

Все це діялося якось ненароком, немов непомітно для них самих. Рука його все міцній притягала дівчину до себе. Другу тримав на столі плесном догори. Заграючи Федорка відбила на ній штемпель.

Враз телефон задрибонів. Дівчина вхопила тарелі й сміючися вибігла з контри.

Гемень підійшов до телефону. Тримаючи при вусі слухавку намагався допитатися, хто дзвонить. В апараті пухкало, тарахкотіло. Шумів свисткий вітер. Дроти десь поплуталися; кричало разом кілька голосів.

— Хто там? Слухаю, — повторив декілька разів.

— Это земская бальніца?*) — пищав жіночий голос.

— Пошта. Чого треба?

— Попросіть мені, будьласка, земського лікаря.

— Це пошта.

Якийсь роздратований голос кричав з цілої сили:

— Дайте мені волосну управу. Ви чуєте, чи ні? Что это за безобразіє, я не панімаю**). Попросіть мені до телефону товарища урядника. Это ви, гаспадин Криворучка? Феодот Тімафєєвич?...

*) Це земська лікарня?

**) Що це за безладдя, я не розумію?

— Зажонд цукровні. Кто муві? ¹⁾).

— Мене нада волосное правленіє. Дайте мене волосное правленіє ²⁾).

Звідкись чулася невиразна жидівська розмова, настирливий жіночий голос домагався далі земської больницы.

Телеграфіст залааяв по-українськи і намить притихло. Тільки свистів вітер, у слухавці тріщало. Звідкись пробивалося ледь чутно:

— Дзенкуєн пану, пане Колясінські.

— Прошен, найупшеймей пана ³⁾).

Телеграфіст знов залааяв.

Хтось кричав схвильовано:

— Что ето за дурак ругается? Ето ви, гаспадин Криворучка? ⁴⁾).

Зареготавши Гемань кинув у телефон нецензурне слово. Гармідер счинився ще більший.

— Що це за ідіот строїть собі жарти?

— Дайте мені больницу. Мені негайно потрібна волосна управа.

Кричали разом: акушерка й Шапіра.

Голос циркульника був роздратований до найвищої міри.

— Слушайте, ви там!.. Что ви себе пазваляете? Нахал! ⁵⁾). Я прошу волосное правленіє. Да, да, волосное правленіє. Спасибі. Феодот Тімофеевич, ето ви? Слушайте, галубчик...

В телефоні почулося заспане сопіння:

— Який там дідько голову морочить? Чого вам треба?

¹⁾ Управа цукроварні. Хто говорить.

²⁾ Мені треба волосну (гмінну) управу.

³⁾ Дякую вам, пане Колясінський. Будьласка.

⁴⁾ Що це за дурень лається? Хе ви пане Криворучка?

⁵⁾ Нахаба.

Через сонний басок пробивалася жвава ґерґотня. Виляскували назви товарів, номер накладної. Розпучливий крик Шапіри канув десь у безвість. Натомісць ковзнув звідкись пречемний голос пана Калясінського:

- Слуга уніжони.
- Моє ушановане пану *).

Телеґвафіст ще декілька разів повторив свій жарт. Забавлявся з-чверть години. Накінець Шапірі поталанило добитися до волості.

— Пришліть мені, будьласка, негайно »настоящево стражніка с вінтовкой«. Я вас умоляю **). Ви чуєте таваріщ Криворучка?! Феодот Тімофєєвіч, ви при телефоні?

- Ну?!..
- Ну, так я-ж вам кажу: тут зібралася банда, так я їм сказав розійтися, так ані мене віругалі.
- Ну?!..
- Ну, так пришліть-же мені, кажу-ж вам, зараз настаящево стражніка с вінтовкой. Вони не слухають громадської міліції.

Гемень зареготав і повісив слухавку. Підійшовши до вікна дивився в молошно-каламутну темінь. Приклавши чоло до шибки, намагався упоратись з думками. Густа, мокра імла нависла драглями, пожерала сніг. На зміну морозові почалась відлига. Нараз в розбрід думок заплуталося тепле імя Катя і немов припорошене чимось менше тепле — Муся. В кімнаті відчувалася ще недавня приявність Федорки. Доторк її залишив у ньому млосну посолоду. За вікном чулося любашне, похітливе котяче вурчання.

*) Слуга принижений. Моє поважання.

**) Справжнього стражника із крісом (стражник-поліціант). Я вас błагаю.

Бадьорою струйкою дзюрчала у ринві весняна відлига.

Сніг танув.

Через замурзані шибки пестлива ясність на голівки дитячі.

Ловили сонечко по стінах, на припічку, а воно тікало. Доганяли на скрині, підставляли личка, очі жмурили. Клади на руки голівки й просили:

— Грій, грій, сонечко! Не тікай від нас.

Ласкотало промінням обличчя, стулювало вії. повзло золотим поликом зі стола на лаву, стелилось по долівці. Тоді качалися по землі регочучи, що спіймали сонечко у жмені й примусили гратися із ними.

Пестило їх як мамині руки. Потім займалося червоною заполоччю й лягало за подушками спати.

Сніг танув.

По дорогах чорні калабані. Попід тинами тічки. Пупянки на вишнях. Тоді отруїлася сірниками Зевакінова коминярова жінка, бо не хотіла дитини і приїздила до села комісія. Стали телитися корови, а хлопчики цькували собаками стару Побратимиху, як проходила вулицею.

— Вештається відьма, заглядає, де молошна корова.

— Обкурить, кумо, свяченою рутою, то не приступить.

Кури цокотіли по сінях, мерли на шкарлятину діти. Ніхто не сказав-би, що вже царя нема, що якась-то республіка настала. Все чисто так як було, тільки у селі комітет, а замість стражників міліція.

Дядині недовподобі.

— То не було порядку, а тепер ще гірше. Щоб

ото такий заслиняний Срулик бігав по селі з рушницею?! І хто його боїться?

Був схід; вибирали комітет. Кондру Тещука, Тихона, Латишкевича, Зєвакіна і ще кількох господарів.

— А молодих чом не вибирають? Самих дідоводів, — гукнув Мокренків Павлуша. — Най Куніш іде в комітет. За Гадама Куніша хто?

— Босяків у комітет?... Ще такі не командували нами.

— Хто босяк? Ти, мой, недуже, а то... Тепер слобода. Гляди, щоб не... Мокренового Павлушу в комітет, гей!

— Один злодій за другого голос подає. А з хурдиги давно повилазили?

— Мовчи, старий блиндере! Ти мене у хурдизі бачив?

— В хурдизі не бачив, бо не сидів з тобою, а як вели, то бачив. Та ти ще тикати людям будеш? Кулаком трозити? Босяк!

— По шиї його, сукиного сина! По шиї, щоб і не смердів тут!

Мусів Гадась з Мокренком тикати зі сходу.

Комітет збирався у волості, вечорами у Цукериша, по неділях біля церкви. Кутив з газет грубезні цигарки й радив над усяким порядком.

— Як гадаєте, куме: чи то і мого Корнія випустять з хурдиги?

— Повинні-б, раз слобода.

— Авжеж. Босяків повипускали. А мій-же за правду.

— Скількиж-то вже йому?

— А це після Святої Неділі на четвертий піjde.

— Диви!... То вже три роки як нема старого Машука. Як пропав бідняга,

— А хто йому винен? Най-би був не чіпав. Казав-же я йому: давай позгоді. Не хотів. Моєї землі йому тра. Ходили-ж ми по судах чині? Суд присудив мені, бо-ж земля моя; всяк знає. А він битися до мене, з буком на моїм обійсті. То Корній хоч і нерідний мені син,—не втерпів. Вихопив підгорлицю з ярма, — як замахнеться... та Машука по потилиці: калать! А той тільки: гооой! Та вже його нема.

— Так йому й тра. Це за ваше.

— Ато-ж. Землі моєї хоч? На, їж! Я тобі не шкодую. Тільки Корній попосидів три роки пусто і дурно, то жаль мені хлопця хоч і нерідний. А Машука й стілічко не шкода, бо-ж земля моя; всяк знає.

Усі слухали пригоди з Машуком та підгорлицею немов уперше. Кивали головами. Справа як на долоні. Ато-ж як?

Цигарки курилися димарами. І пійшло за землю. Коли-то вже її мають наділяти.

— Чи то ще пани сіятимуть цієї весни, чи мо' вже люди?

— Не так вони її зара' віддадуть; пожди.

— Мусять віддати, раз присилують.

— Хто присилує?

— Уременне правительство. Казав-же той Керенський, чи як його?...

— Хіба, що такий закон вийде.

— Чекайте-но! А цей-же, що казав, як ото з коругвами ходили? Начальник той поштовий. Казав: Учредительное собрание розбереть земельний вапрос.

— Казав, казав.

— Е!.. коли воно ще буде розбирати, те собрание. Та ще й мо' не так розбере, як треба.

— А по-моєму так: мають давати, — най дають зара', а ні, то самим займати, тай годі.

— Пожди; раз по закону, то по закону. Сказано: будуть наділяти; — пождемо. А там...

Комітет радив. Спокійно, рядочком. Ціпки біля халяв, крутячи цигарки, циркаючи крізь зуби.

— Той Керенський добрий лис. Хоч-би не обдунив.

— Кажуть: із жидів.

— Ато-ж, не обдунив Миколку?

— Бо Миколка дурний.

— А ти думаєш, мудрійший?

І було на селі тихо. Ще тихійше як за царя. Ходив нічний обхід. Сторож калаталом тарахкотів. Погавкували собаки. Ночі наставали теплійші. Пахтіла цвіллю земля.

Тільки далеко десь камінними вулицями, під електрику ішла революція.

— — — — —

Пани метушилися, раділи, їздили одні до одних вгости, справляли бенкети.

— Тішаться, що їм тепер слобода, — усміхнено закінчує двірські новинки Христя, забігши у неділю до Настки.

— А то їм бідним, неволя досі була?!

Пришулене око діда Каленика дивиться насмішковато по людях. Пика у діда така, що хоч-не-хоч сміятися мусиш. І всі сміються цим особливим мужицьким сміхом, не-то згірдным, не-то щирим, у якому стількиж веселості, скільки й глуму.

— Якоїсь-то їм ще хвороби треба?

Байдужно здвигають плечима, очі шулять у далеч, плюють крізь зуби. Руки мозолисті виконують спокійно

щоденний свій труд споконвічний. Не отягаючись, не кваплючися. Як усі роки досі, як завше.

— Побачимо ще, що то за слобода тая.

»Слобода« тепер у всіх на устах. Переказують, переспівують її на всі лади.

А що воно таке?

Десь там був цар; та ось, кажуть, скинули його. І так ніхто його не бачив. Настав якийсь Керенський. Не оден дідько?

Байдужний здвиг плечима.

— Про мене хоч і сам гаспід, — маха рукою Тихін. — Однаково кожен горне до себе.

Плювок крізь зуби.

— Яка-ж то слобода може бути, щоби панам і мужикам разом?... дивується Кондра та очі його поковзом біжать вузьким рушником допіру засіяного півланку. Потім зводяться на безмежний панський лан, на фільваркові будинки криті новим толем, на білі комини двору, що виринають з хмари закуреного вже бруньками парку.

— Ехе-хе-х! Хто його розбере, що то ще за слобода тая? Щось пани тішаться вельми. Щоб хоч не закрутили у ще гіршу »слободу« як досі.

Сміх котиться вигоном, як котився вже тисячі разів між цими садками, поміж тії верби. Ще за тамтих, тамтих поколінь. Ооооно... де видніють за церквою між вишнями хрести низенькі, позавалявані в землю. Ті, що йшли за Хмельницьким, потім слухали обіцянок Петрових, і ті, що їх дурила Катерина, що кров їх біла в чоловічий зріст, і ті, що маніфест царський читали в шістьдесят першій році, і ті, яких пани улещували до своїх повстань обіцянками волі, а потім нагаями пороли.

Таксамо, на тім вигоні сільським сміялися й тамті.

Той самісенький, старий український сміх, яким не сміється ніоден більше нарід на світі, котиться вигоном за Кондратовими словами.

Зідхають землі весняною млістю. Як п'яний шепіт любки, обіцянок повен йде солодкий гомін. Лоскоче під серцем, пронизує груди, мутить думки. Хмельний, упійний гомін.

— А може й справді наділятимуть землю. По добрій волі, чи так, заберемо.

Нашептів цих несила зріктися, як несила відцуратися води та повітря. Як самого життя несила зріктися.

— — — — —
У Настки саме лупляться гусенята. Під полом в солом'яниках сидить дві гуски: сива та біла. Сьогодні вранці під сивою Настка надібала декілька надлуплених яєць. Великі, блискучі з зеленковатим відтінком; з одного боку надлуплена лушпайка і видно дзьоб та лапку.

Настка з любовістю дивиться на нього, потім прикладає до вуха.

— Живеньке, — шепче усміхнено.

— Ой, мамочко! Дайте послухати, — просить Дарка присівши біля солом'яника. Прикладає вухо до яйця; її прищулена скупченість розпливається в радісну посмішку.

— Пищить, — каже в богомільнім захваті.

— Поволі, а-то гусеня заходить, — бере знов яйце Настка й обережно починає облуплювати довкола дзьобика лушпайку.

Максим лізе між матір і Дарку, хоче послухати й собі. Його буцмате, синьооке личко сяє вдоволенням коли вухо доторкає яйця.

Всі троє сидять під полом. Настка зігнула голову під дошками, що налягають їй на потилицю. Лушпайка

помалесеньку облуплюється і мокра, прилизана голова гусеняти з дурнуватим виглядом похитується на тонесенькій шийці.

— Гооо! Яке смішне, — вітає її радісний оклик. І знов мовчки, зі скупченням приглядаються всі троє, як лушпайка облітає помалу.

Річ така звичайнісенька, лупляться гусенята, а проте, якась таємнича містерія у цьому. Чотири тижні висиджування, більше нічого, і зі звичайного яйця, з жовтка та білка, — живе гусеня.

Ось вилізло вже зовсім з лушпайки таке скручене, мов штукарна цяцька, Лежить мокре на маминій долоні розправляючи лапки. Ззаду ще тільки лишився шматочок лушпайки. Сам відпаде, як засохне.

Настка кладе гусеня у підв'язаний на животі хвартух та бере друге надлуплене яйце.

— Мамо, це гусоцька чи гусак? — цікавиться Максим і своїми дебелими ногами лізе мамі на коліна.

— Сядь, Максиме! Гусеня задушиш.

З другим яйцем проробляється достоту ця сама містерія. Третє ще не готове. Коли Настка пробує обдерти лушпайку, — показується кров. Треба заплювати це місце, най ще полежить під гускою.

Двоє гусенят загорнутих у теплу ганчірку сидить в тріснутій ринці на припічку. Обсихають.

Дарка не може від них відійти. Максимові також цікаво. Повилазили обоє на лежанку, посідали біля ринки й раз-у-раз заглядають.

Мати вийшла попорати біля корови. Горить в печі. Буде пектися хліб. Вариться казанець бараболі. Тимчасом діти уминають по шматку разового і гріються від вогню, що косо падає з печі на лежанку.

На дворі весняний дощ з вітром. Хмари рідкі якісь, розтріпані летять по небі, аж рябіє в очах. Заки Настка викинула гній зпід корови — пустилася падати крупка зі снігом. Крутить, шарпає, рве скажений вітер. Геть зіпсувалася погода.

— Марцьова планета наступає, — каже мати до Зіні, що зайшла позичити грубу голку рядно полатати.

— Сідай, Зіню, поснідаєш з нами.

Настка гріє біля вогню задубілі руки, потім сипле у миску бараболю в «мундирах», приносить з погребка кислоти капусти, поливає олією і сідають їсти.

Дітям весело. Хутко вже Великдень, заколять поросля і може тато приїдуть з позицій. Тимчасом гаряча бараболя мачана у сіль з хлібом та капустою безпам'яті смашна.

В хаті пахне весною; дарма, що «марцьова планета» показує своє. І гусенята лупляться.

— Знаєш, Зіню, вже двоє сидить у макітрі.

— А як твій Корнійчик? — пита братаницю Настка.

— Нічого, бігає. Або йому клопіт? Старі догоджають; де що зарвуть — тащать йому.

— Добро тобі, Зіню, коло Кондри. На всьому готовому. Хоч голова не болить як ось мене.

Але Зіня не тішиться, мовчки їсть бараболю з хлібом і дивиться на вогонь, що весело палахкотить в печі. Потім переносить погляд за вікно.

Перескакуючи ковбані, з піднятим коміром шинелі перебирається дорогою «той з пошти, що бє телеграми». Картуз насунув на очі, одну руку застромив у кишеню, в другій тримає лист. Ступаючи обережно протоптаною стежкою, читає.

— Десь йому нема коли, чи приспіло так, — показує Зіня Настці та обі сміються. Настка має

охоту постукати в шибку, наполохати хлопця, Зіня спиня її рукою.

— Не чіпай, най читає.

Лице телеграфістове скупчено-радісне, поринає в листі. Пише Муся Мамалиженко, що хутко приїде. У страшний четвер, або п'ятницю. До Великодня ще тільки пару тижнів.

Великдень і Муся.

Струйка розспіваної радості як весняний струмочок просочується в груди й джурчить бадьоро.

Весна заходить взашпори, чується в кожному гарілю м'язів, у кожній краплині, що звисає з бруньок, капотить зі стріх. Весною дише все, хоча й гостра, зимна крупка сипеться за комір.

Сховавши лист в кишеню Гемень зупинився посеред дороги. Через два двори хата Теофана Кульженка і станція, де живуть удвох телеграфіст з поштил'йоном.

Привізши раняшну пошту Підвальнюк встиг вже попоїсти, поголився, надів недільну »тужурку« й бринькає на гітарі. Кульженко випрягає перед повідкою коні та лається на ціле подвір'я.

Проти його воріт впоперек вулиці здоровенна ковбана. Скільки разів телеграфіст доходить до неї, — стає й надумується, кудю обійти.

Міг-би Теофан висипати пару фір жужелиці, чи якогось грузу замість лаяти щодня »чортову бакалю«. Але Теофан чекає, щоб це зробили два інші сусіди, а ті таксамо, кожен зокрема думає про двох других. Баюра тимчасом блистить крицевим плесом у всю шир дороги на втіху свиням, дітям та качкам і на погибель мужицьким конятам.

Вибравши очима маршрут Гемень почав стрібати по розкиданих навмисне цеглинах перебираючись попід тини обсажені плотником. Десь позад нього

почувся далекий, дзвінкий гомін Знайомий брязкіт шептунів влився в його вуха, загравою відбився на щоках. Оглянувся.

Від містечка наздоганяли його чалі коні Нежданова. Фаєтон присідав на рисорах, підскакував по болоті і як п'яний впірнув у калюжу. Бризки жовто-бурої рідини каскадою розлетілись довкола, досягли телеграфіста. Грузнучи по коліна в баюрі пійшли кроком. Фаєтон плив перехиляючись на боки, а внім капішон і усмішка.

Гемень вхопився за шапку. Лице його сяло немудрим, хлопячим захватом.

— Знаєте, яке горе, — засміялася до нього привітно баронеса. — Ми спізнались на пошту. Ніяк не можна було їхати хутчій по такій дорозі. Боже мій! Я так чекаю листа...

— Здається є лист до зголошення, — захлистуючись цею своєю радістю поспішив Гемень. — Я можу вернутися; будьласка...

— Ви дуже чемні, — сказала дівчина кинувши йому премилу усмішку. Прислужність його прийняла як повинність.

Телеграфіст кинувся назад стрібати по цеглинах, вона його зупинила раптом.

— Сідайте, поїдемо. Скорійше буде.

Відсунувшись зробила біля себе місце.

Сидячи біля неї телеграфіст почував себе в однаковій мірі зняковіло і щасливо. Старався захвати одне й друге. Хотів бути джентльменом, поводитися вільно; це йому ніяк не удавалось.

Сидів боком на краю сидіння, звернений лицем до баронеси, стрункий і цупкий. Заважали йому руки. Не знав, де їх примостити. Взявся лівою під бік та зараз-же відчув, що це незручно, і сперся

ліктем на поруччя. Але це також здалося йому незовсім відповідним. Зняв кашкет і почав хустиною витирати чоло. Від хвилювання піт виступав йому на руках і скронях. Широка, розгублена усмішка не сходила з лица.

Дівчину видимо забавляла ця його незручність. Дивлячись в його гарне змішане обличчя весь час балакала сміючися. Подовгасте, матове її лице з мідяно-рудавим волоссям лукаво визирало зпід каптура бурки.

— Неймовірне болото, — сказала шулячи зелені очі. — Нігде нема такого болота як у нас на Волині. Тут люди і коні ніколи, здається, не вилазять з нього. Ось ви, все мусите ходити по таких баюрах.

— Це тільки на весну. Літом гразь просихає.

Дівчина зареготала.

— Хочете сказати, що її заміняє порох. Тут на переміну: порох і болото, болото і порох.

Телеграфістові почулося щось презирливе в цих словах. Почав з палом боронити Волинь. Червонів, лебедів недоладні слова.

— Я тоже волинянка, — промовила дівчини поглядаючи скоса на розкинуті за хатами смуги брудно-сніжних піль. — Можливо навіть — люблю Волинь таксамо як і ви.

— Ви з наших сторін?

— Так. Зарицьк знаєте, за Корцем? Це наш родовий маєток. Я там родилася. Після смерті батька ми мусіли продати. Проте щороку буваю в Мелешкові у дядька.

— Павло Аґафонович Нежданов це ваш дядько?

— Так. Властиво — мадам Нежданова.

Говорила невимушено, просто, вишуканою російщиною з петербурзьким акцентом. Гемень слухав

як музики її слів. Навіть її гаркаве »р« видавалося йому тепер чарівне. Прагнув, щоб дорога тяглася якнайдовше.

— А я вже завтра виїзду до Петербурга, — промовила знічевя відкидаючи назад каптур. — Цікаво, як там Петербург виглядає без царя?

— Напевно повеселішав, — кинув червоніючи хлопець і блиснув в усмішці білістю зубів.

— Думаєте? — обкинула його допитливим поглядом зпід прищулених вій і немов ховаючись в себе стужавіла раптом. — Ви, як видно, палкий революціонер.

Вітерець термосив над її чолом мідяно-рудоватий кучер. Доїздили до пошти.

Телеграфіст тільки засміявся і виплигнув з фаєтону. Задиханий з поспіху й радості виніс їй пачку листування. Прощаючися вона подала йому руку.

— Спасибі, товаришу, — сказала з усмішкою.

Це слово прозвучало в її устах якось дивно м'яко, з нотками веселої іронії, але телеграфіст не відчув її. На прощання обдала його таким поглядом, що на мить стратив почуття місця і часу. Стоючи без шапки посеред дороги дивився вслід за фаєтоном і не чув дощу, що пустився нагально разом з гострим вітром.

Все кругом грало, бренило, співало: товааришу! Тооооаришуу!

— — — — —

Пролетіла fuga з дощем та снігом. Знов сонце. На подвір'ї навіть просохло болото і до воріт можна пройти по сухому.

Розблискується весняність. Вогка, розбурхана свіжість.

Земля помалу стряхла й чорніє пухкими, родючими грудьми.

По ровах, ярами лежали ще білі пасма снігу мов рубці обпалої сорочки.

Чиниться одвічний, в безконечність повторений шлюб.

— А пани таки сіють.

— Сіють, сказ на їх душу!

— Наї сіють. Побачимо хто буде збирати.

А як земля віддалася сонцю і в лоні її зародилось нове, то зеленими, квітчастими обгорнулася хустками, закосичилася маєм і замріявсь їй сон про волю та братерство народів. Химерний, молодий сон.

Комітет став збиратися рідше. Дядьки клали на віз борону, плуг та їхали в поле.

Чорні рушники свіжої ріллі стелилися по горбах, долинах. Сипалися золоті дощі на десятини; ячмінні, гречані.

Садили городи.

Були вкачані ремінні дороги. Поля наче віником позамітані. Синькою підведене небо. Повітря пахтіло щойно покачаним шматтям і мерехтіло вогкими парами.

По вулицях калюжилися діти. Босі, в позаголюваних сорочинах, заляпані по очі.

— Веселики, веселики летять. Оо-но-но, високо.

— Кіу, кіу, кіу!.,.

— Ой леле! Який довгий шнур.

— А вчора на ставку вилетіла ластівка з води.

— Ге?! То вже літо буде.

— У Марійчиної мами лупляться курчата.

— А у нас гусенята.

Дарка спускає рукави сорочки, махаючи ними

мов крильми, пускається вигоном. За нею Онисько, Максим, Химка, Марійка, Ликера. Ціла компанія.

— Кіу, кіу, кіу!...

— Журавля, журавля!

— Ува! Не бачив дурного журавля ганяти. Краще в ліворучію.

— Гайда, в ліворучію!

Дрантине відро, шийка від пляшки, глиняний півник-орхестра. Дарчина хусточка на кийку. Вигуки, співи. Обличчя замурзані, серйозні. Походом довкола ковбані.

Сонце сміється й цілує голівки буцматі.

Після Благовіщення, як зробилося зовсім тепло, — на клуню спустився бусел, а бабуся Лукія в підтиканій спідниці, з палицею й торбами подалася на мандри.

На селі дошкуляв недостаток. Скрута перед новим хлібом. Раз-у-раз доводилося йти на поденне до двору, або на фільварок. Грішми та зерном брали навідрібок. Жидам продавали майбутній врожай. Залазили у панські лабеті.

Все йшло своєю чергою як у минулі роки.

Настка журилася й обидві з Зінею ходили мастити панські будинки.

Виходила панна Мар'я в оксамитній ротонді, розповідала робітницям, що поляки тепер відберуть свою землю і буде Польща.

— Деж то вона, тая Польща? — питали молодичі.

— Та осьдеж-о, скрізь, — вела панна Мар'я рукою по обрії. — Геть, геть аж до самого Чорного моря, усе польська земля.

Настка переставала місити глину, задумано обшкрябувала тріскою руку. Потім зводила на панну Мар'ю веселі, сиві очі.

— А ми чули, що тут Україна має бути.

— Еее... не вірте дурницям! Хто вам таке верзе? Україна цеж також Польща.

Молодиці переглядалися здивовано поміж себе й мовчки мастили далі. Тільки на губах тоненька посмішка.

Вітерець повівав весняний, теплий і зрадливий. Червоні москалики вилазили на сонце й грілися по стінах. Вода позаливала луги, поносила греблі.

Люди копали грядки, городили тини.

Коли обсіяли своє, стали ходити на панське. Настка з Зінею копали двірські кльомби, стругали алеї, скородили травники у парку.

Огородник пан Марцінкевич смоктав цигарницю прижмурюючи око, клепає молодичь по плечах.

— Ми чули, паночку, що мають від панів відбирати землю?

— Хто?

— А люди...

Марцінкевич кидає соромницький дотеп. Жовтий, закурений зуб витріщує у посмішці, згорда потрушує головою.

— Закороткі руки у гадів до панської землі.

— Десь боїтеся, що не буде у кого служити? — жартує добродушно Настка. — Приставайте в приймаки до Зіні, — господарем будете.

Огородник морщиться ще більше, насуплює брови, мсвчить невдоволено. Молодиця спирається на габлі, дивиться лукаво йому у лице.

— Не хочете, що мужичка? Таж тепереньки, кажуть, усі однакові.

— Однакові, та недуже, — хмуриться Марцінкевич. — Що шляхтич, то шляхтич, — а гад гадом лишився.

— От-таке! Така рівність?

— Дурні ви! А чобіт чоботові рівня? Га? Той

ґемзовий, а цей юхтовий. Того ваксою чистять помаліном, а цього мастять дьогтем. То як по-вашому вони, — рівня? Ге, ге!! Хоч і це, і то чобіт. Ну, ні?

Радий з дотепу хіхікає зморщений як печене яблуко. З рота обдає молодиць гнилий сопух. Потім набундючено відходить. За ним тихий глумкий посміх.

— От-така паскудь гнилозуба і ця задається. І хтоб на нього дивитися хтів. Такий панок слинявий і той кирпу гне.

Зіня плює з презирством.

— Хахаха! Гемзовий чобіт, — лине навздогін за огородником.

А як з панської пекарні тонесенько тягнуться млосні пахощі, робітниці сідають на стежці, натирають цибулею хліб, полуднають. Тоді вибігає з покоїв на хвилинку Христя. Сідає на траві біля молодиць.

— Що там Христе, чути?

— Чогось »старий« ходять мов той сич. (Старим звали Бялоскурського). До Києва збирається на вечірній поїзд. Кинув сьогодні ліхтарем у Данилка. Такий розгін; присісти не дають.

— Пава також їде? (Це про Бялоскурську).

— Либонь їде. Сваряться обоє від самого раня. Христя пружить на сонці молоді, напучнявілі груди, закида за голову руки, мрійно приплющує вії.

— Коб їхали, та не вертали хутко. Дихати легше було-б.

Через креденсові двері вискакує Данилко. Широ-ченні полотняні штани білі в синю смужку, козакин до стану, широкий пояс. Два, три скоки через кльомби, сідає біля Христі, рукою обійма її стан.

— Сядь, Данилку! Ще Пава загляне.

— Гей! Там за тобою, Христе, Шиманська двір перевертає. Десь ключик від валізки задівся.

Данилко нишком втискає в Христину жменю шматок свіжої булки. Стягнув з буфету.

— От добрий Данилко!

Христя хуленько ломає булку, дає Насті, Зіні, сама ковтає пару куснів і сміючися біжить до покоїв.

— Сто чортів твою маму!... Де ти, дівко, цілий день ганяєш? — летить їй назустріч з пекарні. — Скажу пані, щоб тебе відправили зі служби...

Аж задихується — вищить Шиманська.

— От сука! — зідхає Данилко. — Не дає дівчині жити.

— А тебе за що бив »старий«?

— Дідько його зна! Хіба йому вгодиш?

Данилко схоплюється та собі біжить.

— Стрівай, стрівай, Данилку! Щось скажу. Чого це пан до Києва їде?

— Граф телеґраму прислав.

— А що пани балакають в покоях? Та почекай, дурний!

— Нема часу.

— Данель! — вирізується гостро з тераси. — Гдзє ляташ, ніцпоню?!

— Слухам, прошу пана!...

У креденсових дверях мигтить ряба Данилкова ліберія та чорнява чуприна.

— Коб вже ця слобода й у нас хутчії наставала, — зідхають робітниці. Хрестяться після полуденку і знов починають виносити землю.

— — — — —

Під вечір проти вербної неділі приїхав несподівано Григір. Увійшов у подвір'я, саме коли Настка заганяла гуси сваручись на Дарку.

— А що там таке? — спитав наче вертав допіру з поля і жінки не бачив тільки пару годин.

— Та он погналася по лозу, гусей не глядить, — таксамо спокійно відповіла Настка, хоч радість спалахнула її лицем, дріжала на устах.

Замкнула на затичку хлівчик, підійшла до мужа.

— Це ти вже на свята? Надовго пустили?

Палій стояв без шапки і чорним як земля платком витирав чоло. Посміхаючись ніяково дивився в Настине зраділе обличчя.

— Днів з-пять може побуду. Деж діти?

— Ганяють. Не вдержиш біля хати.

В сінях почав скидати свій салдатський вантаж. Допіру увійшовши в хату привітався.

— Дай-бо' здоровля в нашій хаті.

— Здоров, — весело відповіла Настка й допомгла йому роздягтися.

Одяг пройшов потом, брудом і ще чимось подібним на моторошний сопух мертвяків, яким дхнули окопи, шпиталі й »теплушки«. Набрала землею, потом і дощами шинеля цупка була мов луб. Напів стілі онучі залишили на ногах басамани лепу. По хаті розходилася вонь дьогтю та прілі.

— Ти це геть викинь на банти у шопу. В ньому повно кузки, — промовив скинувши все з себе та пійшов помитись. Мився над цебром в сінях, наливаючи в жменю води з кварта натирався сухим змилком. Вдягнувши чисте шмаття сів біля столу відсвіжений, радий. Втома й жура багатьох місяців збігали по ньому як струмки води залишаючи в членах якусь млосну блогість. Розглядався по хаті. Все здавалося на своєму місці ледь-ледь обнове, чи постаріле може. Довго приглядався, уважно та зупинив погляд на жінці. Змарніла.

— Диво, що змарніла, — зідхнула Настка посміха-

ючись і витерла пазухою очі. — Будеш їсти скромно? — спитала.

— Давай що є.

Запиваючи молоком смаженю кидав короткі питання уважно слухаючи Настиних одвітів.

Жито випріло місцями, — подосівала ярим. Ярина цього року краща за озимину. Ячмінь такий як ряска,

— Корова ще доїться?

— Доїться ще трохи. Допіру в жнива з телям буде.

— А діти? — спитав ковтаючи жадно пиріг з квасолею.

— Хвалити Бога, ростуть. Дарка витягнулася за зиму, а Максим як пеньок.

— А сусіди? Кондра живий?

— Живий-здоровий, тільки нашого Петра ймився якийсь кашель. Когут каже — сухота, Собаче сало казав пити.

— То зле. Він-же пє те сало?

— Пє, тільки кашляє таксамо.

Враз якось ненароком несподівано для себе самого Григір притягнув Настку до себе й гладючи її по голові поцілував в щоку. Сміючися пригорнулась до нього, відповіла поцілунком. Чавив її в обіймах, тягнув до пола.

— Пожди, засуну двері.

Через анемічні геранії та фуксії, що у дрантивих квартах прикрашували вікна, просочувався літній присмерк.

Лежучи горілиць на подушках Григір дивився на скибку неба простиглими очима. Охлялий спокій наливав його тіло. Сидючи біля нього й поправляючи хустину Настка спитала:

— Куди-ж це ти їдеш?

— До Києва на з'їзд.

- Та як? На самий Великдень?
- Нічого не зробиш. Так вийшло.
- А ти не їдь.

— Треба. Мене послали делегатом від нашого полку. Поїду.

Круг її розчервонілих, подушених губ склалася скорботна зморщка. Мовчки схилила голову.

— Пійди, Насте, поклич дітей, — посміхаючись лагідно підвівся Григір і протягаючись закинув за голову руки. Босий, у підштанцях, в розхристаній сорочці вийшов перед хату розглянутися й покурити.

І якось зразу війнуло селом, рознеслося по цілім кутку.

— Чув? Палій приїхав. З позицій до Києва їде.

Людей насунуло в подвір'я, пообсідали призьбу.

— Що-ж то, мойку, за теє, що ти на нього їдеш? Вроді якийсь з'їзд?

— Всеукраїнський Національний Конгрес.

— Конгрес? Всеукраїнський? Не чули такого. Нова якась штука. Мо' той, що даватиме землю?

Важко Григорові сказати. Знає, що Конгрес стоїть за Україну, а Україна та земля — щось одне нероздільне.

Коли товариші на фронті вибирали його на той з'їзд, — кацапи-вояки счинили нечуваний репет. Зубами й руками всі проти Конгресу. Недовподобі їм, видно, що українці домагаються свого.

З натугою, повагом силкувався Григір відповідати на всі питання, та нелегко було. Розкаже все толком, як вертатиме з Києва.

Слухаючи його люди притакували ухвально.

— А що-ж, раз стоїть за народом, то най буде тая Україна. Абож то що? Раз кажеш, земля...

І йшли балачки, міркування про землю, з'їзд

і Центральну Раду. Чому не дають землі та не роблять миру раз вийшла слобода? Цар починав, війну, нехай сам кінчає. Все переплуталося, не розбереш толком.

Розходилися пізно, мов п'яні від сили всього цього нового, мов затуманені чадом. А як проводили Палія громадою за село до чавунки, то приказували:

— Ти вже там, мойку, добре за тую Україну, геть і за землю розвідай. Чи то вже хутко вийде якийсь порядок з панами?

Геть за коловертень проводили, до самого битого шляху.

— — — — —

Увечері страсті Христові, — ранком сонце і дитячий регіт. Озеленені травою береги. Бруньки на вербах. В повітрі й на деревах пташня, а на вулицях діти. Цвірінькотом налите село.

Річки позбігалися в став і став повен як велике розплющене око задивлене в небо.

Край греблі млин веселий, бадьорий, мов старий, підхміляний гусяр. Пух лебединий розсипається зпід колеса по зеленому плесі. Лотоками біжить вода шумлива, ігриста. Миготить сріблом та змарагдами на поцвілих дошках.

Перша стає Дарка. Зіп'явшись на бильце заглядає під опуст.

— Го, го, яка круча! Щоб туди упасти?

Микілка собі зупиняється біля неї й плюнувши стежить, як »воно« падає.

— Шубовснуть-би туди головою. Десьби понесло аж у ту белебеню, — завважає Нестір. Кидає гиллячку. Свавільні хвилі підхоплюють її; граючись кидає одна на одну, потім геть жбурляють у пінисту глиб.

З води виринають омуршавілі палі вкриті зеленим

мохом. На них срібляться маленькі равлики та перлисті бульки. Великі розхитані обручі розбігаються по воді, ломаються між палями, обризгують піною береги та каміння.

В млині гуде, стукотить сто розбещених коней. Бушують, тупотять, бються копитами.

Люди білі з білими мішками на плечах виходять з темних нетрів.

Що саме діється в млині, — невідомо. Рухається щось, метушиться.

Тут не менш цікаво як восени біля машини, тільки...

Нестір задумано не підводячи голови:

— Кого ти більше боїшся: гокомана чи Лозецького?

Миколка таксамо серйозно й неголосно:

— Нікого. Що мені гокоман? Я від нього втічу.

— А цей відьмак, від нього не втічеш, — каже Нестір і зразу скрикує бадьоро:

— Гей, хлопці! Сопілки витинати! Он Демян з Ониськом вже грають.

Хлопці мов під команду бігцем пустилися в лози. На греблі залишилися самі дівчатка та малий Максимко, що присівши на самім краєчку балька, заглядав під опуст. Дарка дивилася на млинове коло заслухана в його гомін.

Біля самого млина над лотоками низенько похилена верба купає свої коси у білих милинах. Хвиля хитає її легенько. На гиллі срібляться й зеленіють бруньки.

Враз над самим Дарчиним вухом тривожний, обірваний шепіт:

— Млинар. Тікаймо!

Задудоніло по дошках. Перша шмигнула Марійка, за нею Бородійчукова Ликера, за ними покотився опукою Максим. Тільки п'яти замигтіли греблею й задрипана Максимова сорочка.

Дарка здригнулася, оглянулася й скамяніла. Ледве пару кроків від неї йшов греблею Лозецький. Величезний, у своєму полотняному плащі, з руками за спиною. Просто наближався до неї.

Не рухнулася з місця; вчула тільки, як кров всенька збігла їй з лиця до ніг і в грудях зробилося зимно. Відрухом зніжковіння сховала позад себе руки, голову втиснула в рамена і потемнілими від жаху очима дивилася у страшне млинарєве обличчя.

— Що, втікли? — обізвався зупиняючись біля неї й показав рукою вздовж гатки. — Покинули тебе. Погані товариші.

Пронизливо блискучі, чорні мов вугілля, очі дивилися просто в Дарчине обличчя зпід сивіючих, настовбурчених брів.

Дивлячись так одне на одного обоє мовчали. Дарка стояла безруха, захолола, тільки серце тіпало в ній як у спійманої пташки. Не витримала цього страшного погляду, заплющила очі.

— Бач, які в неї рісниці! — почула над собою низький, спокійний голос.

Відьмак похилився, поклав їй на голову свою велетенську лапу й обхопивши її мов яблуко, повернув лицем до себе.

— А чия ти, сину? — спитав уважно.

— Палієва, — ледве прошепотіла побілілими вустами.

— Котрого Палія? — Того, що на війні?

Кивнула головою.

— Де-ж твій тато? Ще досі на фронті?

Заперечила головою.

— А де-ж?

— Поїхали до Києва.

— До Києва? Чогож вони поїхали туди?

— Україну вибирати, — сказала тихенько вліпивши перелякані очі в млинаруве обличчя.

— Україну вибирати?! А диви! Бачили таке?! Ха, ха, ха!

Сміх Лозецького геть заглушив млиновий гомін.

— Україну, кажеш, вибирати? Знаменито! Ану, йди-но сюди, най придивлюся до тебе.

Потягнув її за собою, сів на вербовій колоді край гатки й узявши Дарку рукою за підборіддя дивився на ню пильно.

По зеленій прозорості ставу бігла дрібнесенька, срібляста зморщка. Вода зрівняна майже з колодами греблі лежала при березі безрухо. Прозорилося дно і проти сонця вигравали табуни малесеньких рибок.

Дарка стояла біля млинаруя пополотніла, з розплющеними жахом очима й не знала, що він з нею буде робити, цей величезний, страшний чоловіга. Відьмак цей.

А він промовив:

— Бачу: — гарна дівчина з тебе. Скажи-но правду: — мабуть дуже налякалась мене?

Кивнула головою з тимсамим виразом смертного жаху на лиці й знову глянула в його очі. Дивилися на ню так якось нестрашно, що враз тонесенький румянець припорошив її блідість.

— Он як?! — здивувався млинар. — Тому-то вони так хутко утікли від мене. Мабуть з переляку. Чомже ти не тікала з ними?

— Так.

Низенько над водою пролетіла ластівка й смагнула крильми плесо.

— Хіба-ж я такий страшний? Ну, подивися на мене.

Підвела очі і заразже накрила їх віями.

Великий. горбатий ніс, дві кирилиці очей, над ними два віхті бровей. Сиві пристрижені вуси. Лице темне як паляниця.

— Страшний, га? Ну, скажи.

Притакнула головою.

— Бачиш ти?! — здивувався млинар. — І десь таки дуже страшний, коли від мене тікають. Мабуть, чи не ті брови, га?

Дарка закліпала очима, ковтнула слину й хутенько, не зводячи з нього тривожного погляду, сказала перебиваним від збентеження голосом:

— Кажуть, що у вас на голові ріжки.

— Ріжки! Та чи може бути? Ха, ха, ха!

Млинар аж голову відкинув назад, — сміявся. Громовицею розкотилося на другім березі: ха, ха, ха!

Потім взяв Дарчину руку, нахилився низенько й провів нею по своєму вихристу чубі.

— Ану, шукай їх там, цих ріжків. Добре шукай. Може й є. Хоч я не маю баби: звідкиб вони взялися? Ну, що: є?

— Не видно.

Похилився нижче.

— А ти добре помацай там.

— Нема, — відповіла зідхнувши з пільгою й блідість її змінилася раптом густим румянцем. Губи стали гарячі, червоні й посміхнулися легенько.

— Ах, ти-ж моє маленьке! — сказав розчулено млинар пригортаючи її до себе. — Не будеш більше боятися мене?

— Ні — відповіла трохи вагаво та куточками очей знов глянула на нього. Він задумався. Потім промовив:

— Поїхав, кажеш, Україну вибирати. То добре. А я й не думав, що твій тато такий.

Притискав до себе дрібну Дарчину постать

і дивився на плесо. Блакитне, зелене, з білими хмарками, що необачно попадали в нього, лежало мов скляне. Млин шумів за вербами притихлим, розміреним гомоном.

— А ти-ж хочеш, щоби Україна була?

— Хочу. Я тоді ходитиму до школи.

— Ти ще не ходила?

— Ходила тої зими, та Щіпавка чіплялася до мене. Казала говорити: »как«, »што«, а я не схотіла і тато забрали.

— Он як?!... А до української пійдеш?

— Пійду. Тато мені куплять нову книжечку та черевики.

І сталося якось непомітно для самої Дарки, що розповіла страшному відьмакові про Дросіду Сімйоновну, що була школярів »квадратиком« по руках, бо говорили погано кацапські »стішки«. Про Боярчукового Ониська, що причепив Щіпавці до кіс купу репяхів. Про те, що був колись Милиянко, що грався з нею на вигоні. Горіхів приносив їй, воронячі яйця і перо з павича таке синє, синє, золоте і зелене. Це перо, що тепер за образом в хаті. Милиянко був такий худенький. З нього знущалися Альоша та Митя, а мати його була поліном по голові, поліном по голові. Його закопали в землю далеко, там...

Махнула рукою в простір.

Млинар слухав задуманий, серйозний, все дивлючись кудись далеко понад ставове плесо. А Дарка оповідала про Мартина, Бровка, про машину тую, що їхати, і як дід Захарко вистругав їй був деревляну ложку тоді ще, як не зламав був собі ноги і не помер.

Розповідала тихим, спокійним голосом, граючись кінчиком своєї коси.

Він слухав її скупчено, уважно, лиш іноді поглядаючи на ню збоку зпід лісу бровей і очі млинареві були м'яккі, м'яккі та вогкі як ставове плесо.

Вона забула свій ляк і навіть про те, що це з нею балакає млинар, лихий відьмак, що все знає, до якого вночі ходять русалки і навіть сам »він«. Страшний млинар Лозецький, жах та погроза дітей, що на одну згадку про нього робиться моторошно і сама ковтається слина.

Тепер він тримав її обнявши чуло рукою й уважно слухав її розмови.

— То ти також, бачу, не любиш кацапів, — обізвався врешті. — Бо я їх, страх, — не люблю.

— Так, вони все видирають. (Як от дзьобата Паша ляльки у неї). Насміхаються раз-у-раз зі всього, а самі що? Тільки: да, што, как.

Круг Дарчиних губ рисочка не-то глуму, не-то презирства.

— І Милянка били, кидалися камнями.

Щоразу більше зворушення розливалось по суворім виду Лозецького. Усмішка майже дитяча осяяла його уста. Голову схилив до самої Дарчиної голівки та слухав. Нараз взяв її малу, смугляву ручку та поцілував чуло.

Засоромилася й замовкла. Він сягнув у кишеню та протягнув на долоні срібного рубля.

— Хто це? — спитав ткнувши пальцем у решітку.

— Цар.

— А це?

— Не знаю.

— Це горел московський. Бач, який розчепірений хижак. Аж дві пащеки роздзявив. Світ проковтнув-би,

коби міг. А це московський цар. Так. Цього вже нема, а той ще сидітиме на нашій шиї, члїватиме ще. Цього ще тра буде довго проганяти.

Поклав у Дарчину жменю велику монету і стулив їй пальці.

— Тримай, це твої гроші. А тепер піднесу тебе високо, високо, за те, що ти така.

Підкинув Даркою мов пір'ячком до самого вільхового гилля й поставив на стежку.

— Ну, біжи, доганяй своїх. Та скажи їм, що погано кидати товариша в біді. Най другий раз не тікають, скажи їм. Ти-ж бачила, що ріжків нема. Ну, біжи!

Дарціхтілося стрімголов летіти, доганяти товариство, розповісти все чисто про свою неймовірну пригоду з млинярем, показати великі, білі гроші. Стрілою хтілося мчати, але з вродженої тактовності, прикметної українським селянам, пішла хутенько рівною ходою, стискаючи у жмені срібного рубля.

— — — — —

Цього дня під вечір дядько Петро здибав млиняря на дорозі до міста. Йшов жваво помахуючи кийком немов помолоділий. Під пахвою ніс невеличкий сповиток загорнутий в газету. Біля нього дриботів босо глухонімий наймит Савка. Мугикаючи щось розмахував руками. Взаду бігли два пси: куций каштановий понтер і срібнововниста з чорними вухами сетерка.

Весняний вечір розливався сепією з легенькими відтінками охри та лязурі. Зеленіла трава, озимі поля. Селединовим димом курилися вільхи. Пахло вітром і землею.

Побачивши здалеку Лозецького Петро розплився в простодушній посмішці. Знав, що »відьмак« також за Україну. Двічі вже мав з ним принагідну балачку.

Говорили тоді, що треба скликати сходку, дещо людям роз'яснити, розповісти хто ми, чого бажаємо, до чого стремимо. Петра захопила ця думка. Приспішив тепер ходи перекладаючи одночасно бляшанку з ґасом з правої руки в ліву, під якою все тримав милицю. Сягнув до кашкета, але Лозецький зупинився враз посеред дороги й почав щось толкувати Савці. Потім погладив по головах обидві собаки.

— Ну, вертайте додому, — промовив лагідно. — Клич їх, — показав на мигах Савці.

пси припали йому до ніг, лижучи чоботи скимліли жалісно. Потім повиверталися горічерева якби загороджуючи йому дорогу, позирали благально в очі.

— Додому, кажу! — тупнув ногою. — Ариман, Майя! Рушайте додому.

Відвернувся, щоб іти далі й наткнувся на Петра.

— Проганяєте їх додому, а для собаки дім без господаря не дім, — сказав весело той, знімаючи кашкет. — Сказано: нема вірнійшої людини як собака.

— Так, вірнійшої людини як собака, — засміявся Лозецький. — Колиж-бо розволочилися; кроку без них не ступиш. Не візьму-ж їх з собою до Києва.

Очі Петрові раптом налилися якимсь прозорим блеском. Глянув на млидаря як на людину, що доступила особливої ласки. Тепер тільки завважив на ньому білий цупкий комірець, що впинався в підборіддя, та підстрижені вуса. Плащ мав новий, сірий замість звичайного білого балахону.

— Ви до Києва? — перепитав богомільно, майже шепотом.

— Зібрався, — муркнув млидар. — Там же завтра... Знаєте?....

І чомусь не докінчив тільки підняв голову та подивився своїми глибокими, сутінними очима у захоплене Петрове обличчя.

— Так, конгрес, — сказав той усміхнено і також не міг чомусь говорити більше. Щось немовби затулило їм горла. Стояли хвилину напроти себе.

— Поїхав туди і мій свояк, — обізвався помовчавши Петро. — Може здиваєтеся з ним; Григир Палій, може чули? Такий стрункий, чорнявий.

— Так, перед війною нераз бував у млині. Лозецький добре його памятає. Пригадав собі раптом сьогоднішню зустріч з Даркою на греблі. Сміючись оповів Петрові.

— Бачите! Звідки воно знає? — повторяв Петро. Сльози бігли йому зі зворушення по щоках. — Бачите яке!... А ви до Києва, значить... ,

Зідхнув глянувши вподовж шляху. Якась тиха туга простелилася в очах.

— Ну, ну їдьте щасливо, — посміхнувся. — Проведу вас до чавунки, то й сам наче ближче до конгресу буду.

І щасливий пошкандибав поруч Лозецького зі своєю бляшанкою.

До потягу було ще доволі часу.

Муся Мамалиженко приїхала у страшну п'ятницю перед обідом. Помешкання начальника пошти виповнилося зразу голосним реготом. Мусін незагнуданий дискант дзеленьчав в кімнатах, в кухні, виривався через двері та вікна, смагав телеграфіста як електричний струм.

Папері летіли йому з рук, розсипались по столі. Хапаючись перекладав їх з місця на місце. Кидався метушливо від дверей до вікон, від стола до апарату. Не міг дочекатися дванадцятої години.

Враз двері розскочилися нароспаж; з гармидером, протягом і трьома собаками влетіла до кімнати Муся.

— Євменій Савіч! — гукала від порога. — Я вам гостинчика привезла. Дивіться!

Вся розтріпана, сяюча поставила на столі перед ним порося.

— Правда, яке чудове? Тітка хоче зарізати. Жаль, правда?

— Розуміється — жаль.

Кирпате поросятко порошокуючи задкувало, ковзаючи по столі. Пси вищали збентежено. Гемень обсмикував чорну, сатинову блюзу й не зводив з дівчини радісних очей. Стиснули собі руки.

Муся видалася йому кращою ніж минулого року; виросла і змужніла. Кругле, рум'яне личко нагадувало достиглу брослину. Темносині очі набрали якогось мінливого блиску; дивилися сміло, зачіпливо, і враз утікали як блудні вогні, що заволокають у драговину. Щось жіноче, налите соком досягання теплилося в ній.

Гемень чув у грудях гарячий прибій. Давнє захоплення, дитяче ще майже, півприязнь півкохання, спалахнуло в ньому.

Не бачилися рік. Одноманітні, нецікаві Мусіні листи приспали його були. Власне, захоплювався своїми листами до неї. Виливав у них з молодечим палом всі свої почування, фантазії. Писав їй цілі послання викладаючи в них свої погляди, ідеї. Муся ніколи не відповідала на їх зміст, мов ці листи були не до неї. Її цікавили вечірки, товаришки, Ілля Івановіч, »прелестний« *) учитель гімнастики і, здається, найбільше зальоти. В кожному листі фігурував обов'язково якийсь новий приклонник. Це було наївно і нудно:

*) Чарівний.

часом дошкуляло навіть. Проте писав їй, бо чув непереможну потребу писати. Листи й вірші прикрашував малюнками, сентенціями повизбируваними з прочитаних книжок.

Іноді мучився її банальними листами, шукаючи в них надаремне відгуку на свої.

Тепер стояв повен радісного зворушення. Сама Муся, безумовно, була цікавіша від її листів. Приваблювала свіжістю весняного леготу. Все її ество здавалося одною примхливою веселістю.

— Скажіть, — хіба-ж не чудове пацятко? Я не хочу, щоби його вбивали. А вам подобається? Знаєте — ви схудли. Дядько казав, що ви промовляли підчас маніфестації. Українець, — глянула на нього уважно.

У нас також була маніфестація. Я ходила з плякатом від нашої гімназії. Проте мені жаль царя. Адже він нічого не винен. Правда? Це усе Распутін. Найбільше шкода наслідника. А вам? Бідний Альоша!

Засипала Геменя дощем новинок, питань. Хотіла зразу одним духом все переповісти. Її безпосередній, недоладний лепет приголомшив його.

— А знаєте, — я вже пишу на машинці. Хтіла навіть до вас написати лист. Ви бачили колинебудь пишучу машинку? Ось що, Євменій Савіч! Ідемо завтра до лісу по квіти. Треба-ж завітчати стіл. Я вже упросила дядю, щоб за вас подижури.

Бігала по конторі оглядаючи все, мов тут за рік зайшли небувалі зміни.

— Це нова картина? Хто її повісив? Портрети викинули? Дядько розпорядився? Як це глупо! Найби собі висіли. Що це кому шкодить?

Начальникові гончі Рекс та Ракета метушилися по конторі обнюхуючи все. Бубоніли хвостами об

крісла. Фростік Праскеви Нікалаєвни збентежено уїдав на поросля. Покинуте само на столі задкувало перелякано, аж гепнуло на поміст.

Муся вхопила його на руки і пригортаючи до себе вибігла. За нею кинулися з гавкотом собаки. Ціла валява висипалася з кімнати.

— Глядіть-же, завтра рано по квіти, — кинула ще через вікно Муся.

Гемень стояв очманілий нею, весною і щастям. З пекарні соталися пахощі гарячого тіста, м'ясива й мазурків.

Ранок суботній встав дзвінкий, рожево-прозорий.

Дорога до лісу ішла попід гору врізана у глинище. На ровах пробивалася трава, кучерявився молодий полин. Де-не-де жовтіли радісною жовтістю кульбаби. Жуки-кравчики повилазили на стежку точучи в глині кульки, заволокали їх до своїх дірок, тягли стебла свіжої травиці.

Каблуки стрягли в пухкій, вогкій глині. Муся скинула черевики й з насолодою кляпотіла босоніж по гладкій, холоднуватій стежці. Гемень взяв її капці з вібганими панчохами. Хтів бути гальянтним.

— А ви не роззуваєтеся? — спитала.

Йому було ніяково. Не міг зважитися.

Сонце знімалося поволі, розливало по деревах позолоть рожеву, райдужилася в росах. Цілу дорогу Муся оповідала про Кремінець, лепетіла безупину і призналася між иншим, що не має охоти кінчати гімназії. Буде з неї шість кляс. Всеодно не перейде до восьмої, а сидіти два роки у сімей не хоче.

— Після вакацій поступлю на фельчерсько-акушерські курси, або вийду заміж, — сказала шулячи кокетливо очі. Раз-у-раз відгортала з чола каштанові

кучері удаючи, що не дивиться на свого собесідника. Оповідала з запалом про якогось Сашу Шульца, кидаючи скося на телеграфіста допитливий погляд. Він мовчав, посміхався й вряди-годи пробував глумитися з її проєктів та Сашки Шульца; в цьому році кінчає гімназію і має двадцять третій рік.

— Цей ваш Шульц видно з породи жвакунів, — завважив насмішковато, — кожную клясу ремигає два роки.

— Не кажіть, Сашенька чарівний. Він так божественно танцює.

Муся тепер раз-у-раз повторяла: »божественно«, »безумно«. Це була в неї мода. Була самовдоволена, дурна, як тільки буває дурною жінка у сімнадцять років. Можливо, в цьому саме був найбільший її приваб, бо телеграфіст реготав захоплено не помічаючи цієї глупоти. Вкінці роззுவся також. Закотив штани та взявшись за руки бігли переплигуючи рівчаки й струмочки.

В лісі Муся згодилася, що Сашка Шульц таки справді недуже розумний але зате прегарний. У нього такі божественні очі як у херувима.

— А ви бачили які в херувима очі?]

— Ну, відомо, — неземні.

Гемень відкинув голову та реготав на ціле узлісся.

Ліс був подібний до казкового малюнка. Деревостояли в селєдиновій мережі щойно розвиненого листя, позолочені ранком. На пнях зеленим смушком кучерявився мох посріблений росю. Килими рясту застелявали землю. Через плетінь віття золотим пилом пересівалося сонце, плямами лежало на килимах рясту. Дзвенькотіла пташня. Гін життя радісний, рвучкий бив у кожному стеблі, дребонів в кожному звуці, тіпався в кожному атомі тіла.

Тримаючи дівчину за руку Гемень стрібав між деревами як молодий олень. Сміх їх котився лісом. Під стопами чули прохолодну свіжість. Предложив:

— Давайте гукати.

Кричали почерзі у зложені трубкою долоні перекликаючись з луною:

— Гей, ти! Виходь на прю! — гукнув хлопець.

— На прюуу!... — підхопила луна.

Муся крикнула:

— Сашенька, я тебе люблю!

Ліс повторив:

— Люблюуу... —

— Ти дурень! — крикнув Гемень.

— Ти дурень!

— Ні, ти.

— Тиий.

Регіт скавав, качався по килимах квіття.

— Дивіться, метелик.

Кинулися в погоні за жовтим метеликом. Галява стелилася шовковистим килимом. Почали танцювати.

— Хібаж це танго? От ще мазниця! Гопака танцює.

Муся почала танцювати сама, ковзаючи по траві босими ногами. Він сів збоку, обнявши коліна, любувався її красивими рухами.

— Ви як Айсидора Дункан, — сказав вдоволений цим порівнянням.

Стомившись Муся впала на траву біля нього. Взаду по її пухкім карку лізла божа корівка.

— Ай! — скрикнула стрепенувшись.

Зняв обережно бедрика, боючись доторкнутися пальцями рожевої шкіри. Сказала:

— Годі пустувати. Ходім збирати квіття.

Рожеві й блакитні медунки цвіли пучками. Над ними гули бадьорі джмелі, миготіли бджоли. Юрбами

жовтіла куряча сліпота, де-не-де білили ще проліски. В траві ледь розцвітали зазульчині черевички, ряст стелився лілеєвим килимом від яснобузкових відтінків до темного фйолету. Теплий бальсамічний пах наливав повітря.

Муся заспівала російський романс. Співала з чуттям, довго.

Зриваючи квіти Гемень прислухався до її невиробленого, приємного сопрану. Потім почав його дратувати скімлюче-нудкий мотив і слова »Чайки«. Набрал повні груди й гукнув на весь ліс:

Лугом іду, коня веду,
Розвивайся, луже ...

Буйний, луговий мотив широко постелився лісом. Соковитий, молодечий голос стрепенув непорушність ранку.

— Ось пісня, — засміявся наближаючись до дівчини. — Сам ліс співає. Не те, що ваші »Хризантеми« та »Чайки«. Скигліт мертвяків.

— Це сальонові романи, — відповіла дещо ображеним тоном. — Ви любуетесь тільки в малоросійських піснях. Це не диво.

— Тоб-то?...

— Ви малоросі вам подобається все малоросійське.

— Українське, Мусю!

Дивився на ню з докірливим усміхом.

Ішли поруч себе з наруччями рясту. Повітря бреньчало мільйоном тонесеньких струн. Очі шулилися від сонця.

Муся спитала не підводячи вій, з надумом:

— Скажіть: ви справді таки українець?

Розреготався щиро.

— Ні, справді скажіть. Я не розбираюся в тій вашій політиці.

— Боже мій! — скрикнув заступаючи їй дорогу. — Я вам стільки писав. Ви моїх листів певне не читали? Признайтеся.

— Ні, чому-ж, читала. Розуміється — не все, але чому ви мені не пишете по-руськи?

— Колиб ми були росіяни і мешкали в Росії...

— Як це?

— А так. І ви, і я — українці, жиєм в Україні.

Підвела на нього зачудований погляд.

— Хіба-ж я українка?

— А хто-ж ви?

— »Русская« — як усі.

— Що значить: як усі?

— Як вся інтелігенція; ось дядечко, тітка.

— Стривайте. Тітку та дядька лишім, і всю »інтелігенцію«. Краще скажіть просто: ви кацапка?

— Як це?

— Ну так. Скажіть: кацапка, чи ні?

— Розуміється — ні.

— Ну, значить, не росіянка.

— Я малоросіянка, — бовтнула вагаво.

— Таких нема. Є українці, або кацапи.

Муса заклопотано розтирала в пальцях пелюсток медунки.

— Ні, я не українка, — заявила рішуче, струснувши головою. — Це навіть смішно. Скажіть самі: яка-ж я українка?

В блакитних її очах стояло несколихнуте море ягнячої наївності. Геменеві чомусь зробилось її жаль. Взяв її під руку, міцно притиснув до себе пухкий, круглий лікоть.

— Скажіть, а ви розумієте, що таке українець? — спитав.

— Це така партія, — відповіла не надумуючись.

Йому ніяково навіть було сміятися. Почав їй толкувати лагідно, серйозно. Вона слухала неначе уважно, але чим далі, тим з більшим розвіянням.

— А сон-трава! — перебила раптом. — За сон-траву тра йти аж на те узлісся.

Йшли молодим, густим грабником. Сонце спиналося по гиллі, перебиралося на самий шпиль неба. Чорноліс переходив поволі у рідку діброву. Кремезні дуби росли поодаль від себе, креслаті і сірі; ще не розвивалися. На їх сизій стіні розвішеним неводом мережилася прозелень берізок. Між ними шилися кущі тернини обсіпані дрібним, пахким цвітом. На розлогій галяві лілеєвими келихами цвіла сон-трава.

— Ах, яка краса!

— Це королева лісових квітів, — сказав телеграфіст похилиючись над келихами. Пахли вогкістю, весною і чимось медово-таємним...

З поля завівав різвий легіт. Гемень чув, як необсяжна радість землі, життя і простору пронизує його.

— — — — —

Ніч довелося дижурити; не міг пійти до церкви. Всі пійшли на всеношну. Останньою вийшла Праскева Нікалаєвна.

— Гляди, Феська, щоби не заліз хто, — кричала з вулиці. — Жиди тільки пантрують, щоби обкрадати в цю ніч православних. Вони й Господа нашого Христа замучили, прокляті. Не відходь, доки я не верну.

Гемень сперся на підвікіння й дивився у зоряне небо.

— Не допоможе й десять революцій нашим »русскім« — думав мимоходом дивлючись услід за білястою сільветкою Рудічки. — Для них є тільки жиди й православні.

Над селом гудів розколиханий дзвін. Вулицями снувалися люди з церкви та у церкву. Несли в хустинках печиво, м'ясиво. Було гамірно й святошно. Швендялися діти.

В конторі панувала тиша, телеграф не обзивався. Гемень примкнув вікно, перекутив ключ в дверях і вийшов кухонними дверима пройтися. В кухні Федорка поралася біля статків.

— Не кучно, паничу? — спитала як усе шкірячись в усмішці.

— Ти наслухуй, Федорка, — коли-б апарат застукав — гукни. Я далеко не йду.

Але вийшовши попростав до церкви.

Нарід веселий, святошний юрбився довкола неї, входячи й виходячи, заливав паперть. Ціле обійстя церковне, вулиця і вигін кипіли народом.

Телеграфіст завважив на лавці під акаціями Праскеву Нікалаєвну, попадю Причащинську й акушерку Полетаєву. Комітет «руських жінок» у повному складі.

Цокотіли жваво, перешіптувалися й хихотіли похиляючись одна до одної. Біля них підсівся з одного боку Іван Митрофанович Рудіков, з другого урядник Хвеодот Тимохвеевич Криворучка у білому кителі, з лисинкою на великій, круглій голові.

Гемень зашився в натовп, щоби пройти непомітно. По другім боці церкви надібав Мусю. Походила з донькою урядника Наталкою та Колею Причащинським, учнем п'ятої класи духовної семінарії.

— От добре! — втішилася Муся беручи телеграфіста під руку. — Нікалай Іларіоновіч упадає біля Талки, а я сама нудьгую. Знаєте? — ходіте всі на цвинтар. Там так прегарно і нема мужиків.

Прошли через церковний сад на старе кладовище.

Було затишно, духмяно й таємничо. Цвинтар подобав на казковий гай. Здичавілі черешні та вишні обсіпані цвітом, розснувалися мережею білосніжних серпанків, спліталися з синявою ночі. Гомін людський доходив сюди далеким журчінням.

Притискаючи до себе ніжно Мусіну руку телеграфіст говорив щось дуже поетичне. Притишений його голос набряклий був почуттям і щастям. Вона тулилася до нього і вся чомусь тремтіла. Це його зворушувало, настроювало до неї ще ніжніше. Говорили про красу природи, але думали обоє про кохання. Власне, воно само пронизуючи їх електричним струмом, гальванізувало думки.

— Ви були колинебудь закохані? — спитала Муся.

— Ні. Хіба було в кого закохатися?

— От іще, мало »баришень«? *).

Телеграфіст подумав про щось і зідхнув.

— Я пробував раз закохатися, але це було...

— Що?

— Знаєте, райдужний зайчик на стіні від зеркала? Його ніяк не спіймаєш в жменю.

Порівняння видалося Мусі надміру поетичним. Вона взяла його до себе. В кого-ж більше телеграфіст міг-би закохатися тут? Пригортаючись дужче до його плеча, спитала:

— А колиб зайчик спіймався, ви були-б щасливі?

— Я не думав про це.

Взаду семінарист говорив щось дертким баском до Талки і дівчина сміялася дзвінко та свавільно.

— Ні, ви скажіть, — настоювала Муся.

Гемень ударив легенько її рукою по своїй долоні, сказав:

— Давайте про друге.

*) Панночок.

І заговорив знов, як ранком у лісі, про національні різниці, партії, про »мужиків« і так звану »інтелігенцію«, до якої Муся зачислявала себе, дядька і тітку. Говорив довго, палко, півшепотом, майже у саме Мусіне вухо. Ступали обережно стежечкою між горбками могил, притулені до себе. Було моторошно, солодко і до болю хтілося бути якнайближче. Муся слухала його мовчки; під кінець почала балакати по-українськи.

— В гімназії нас вчили зовсім инакше, — зідхнула. — Звідки я могла це знати?

Його остаточно зворушило це признание змосковленої дівчини. Почув до неї ще більшу чулість.

Тишу сколихував у ряди-годи дзвін. Оповіщав кінець одного євангелія і початок другого.

Бродючи по цвинтарі придибали знов семінариста з Наталкою. Пійшли всі на пошту довідатися, чи не стукав апарат. Потім знов подалися до церкви. Всеношна кінчалася. Небо раптом якось поблідло, зорі померкли, обриси та барви почали виринати щораз виразнійше. Раптом всі дзвони загули урочисто на Христос Воскрес.

— Христос воскрес! Христос воскрес! — полинуло з усіх боків.

— Воістину воскрес.

Старе, споконвічне зворушення огорнуло людей. Цілувалися, стискали собі руки.

Воскрес не такий як щороку. Обновлений воскрес, в обновленій землі.

Христос не царів, не посіпак наїздних, не панський бог у пурпурі. Босий прийшов, у білій сорочці з вогненним словом Волі, за яку вмирають, як і Він, щоб її досягнути.

По межах спочивав мандрівний учитель, присідав

на призьбах, дивився в людські очі. А очі всі ще були причаєно таємні. І ті ягнячі, і лисячі, і ті вовчачі очі.

Біля пошти Праскева Нікалаєвна з Мусею тягли Геменя розговітися з ними, та він подякувавши пійшов додому. Після розговин з Кульженками та Підвальнюком, як щороку, проспався, причепурився та у 12-й годині пійшов з візитою до начальника. Традиційно бував там двічі на рік, для годиться, з Різдом та Великоднем, хоч не любив цих візит.

Застав гостей. Хвеодот Тимохвеевич Криворучка, суддя Куляпкін та семинарист Коля, найстарший син отця Ларія, сиділи біля заставленого столу і були під чаркою. Рудіков кружляв з пляшкою в руці, доливав горілки. Його одутливе, молдаванське обличчя, з підстриженою клинцем борідкою, сяло святошним удоволенням. Білий з зеленим оксамитним коміром китель ще більш підкреслював його жовту смуглість. Чорні очі блистіли весело й привітно.

— Ось і наш саможітний. Присаджуйтеся, молодче, — привітав жартливо Геменя. — Вам, розуміється, чистої, православної?

Рудічка біла, пухка, як свіжа просфора, з накрученим кучерями над випуклим чолом, припрошувала добродушно гостей :

— Получайте, господа; не стесняйтеся. Мусічка, ухажуй за Нікалаєм Іларіоновичем та Євменієм Саввічем.

За семинаристом не треба було дуже упадати, але Муся слухняно виконувала доручення тітки, раз-у-раз підкладала йому на таріль.

Праскева Миколаєвна була «офіцерская дочка» і отримала, як сама запишано казала, «аристокра

тіческоє вихованіє«^{*)}), тямилася на доброму тоні. Мати її була монопольщицею після смерті чоловіка підпоручника, що вмер з перепоя, і Праскева Миколаєвна, доки не вийшла за Івана Митрофановича Рудікова (у паспорті Рудик), мила шкалики й помагала матері торгувати горілкою. Звідти походив мабуть її вроджений аристократизм та презирство до »мужви«.

Цей аристократизм підкреслювала на кожному кроці й намагалася прищепити його братаниці.

Муся в маркізетовій блакитній суконці спалахнула побачивши Геменя. Він міцно стиснув її руку і почервонів також.

На білій скатерці червоніли й жовтіли поналивані чарки. Пишалася шинка, индик, запечене на червоно порося з хроном у зубах.

— Вам не удалось його врятувати? — садовлячись біля дівчини спитав телеграфіст.

— Їють така жорстока. Казала зарізати, як ми були в лісі.

Праскева Миколаєвна сміялася дрібненько, закриваючи рот пухкенькими пальцями.

— Мир праху твоєму, — сказав семинарист підносячи над полумиском чарку.

— Таке чудове було поросятко, — зідхнула Муся. Урядник Криворучка підморгнув семинаристові й промовив вихиляючи невідомо котру вже сьогодні чарку:

— *Sic transit gloria mundi* ^{**)} .

— Ви це до чого, Феодот Тімафєєвіч? — спитав з уїдливою посмішкою суддя.

— Я до поросяти, — добродушно відповів урядник.

^{*)} Аристократичне виховання.

^{**)} Так проходить світова слава.

Лице судді зморщилося ще більше злосливо.

— Одне, ви бойко почуваєтеся в латині — процідив через зуби.

Криворучка засміявся широко і знов припив до семинариста.

В кімнаті раптом счинилась метушня. Увійшла земська акушерка Полетаєва в мереженій блюзці, почала христосуватися з усіма почерзі. Рудіков і Криворучка разом кинулися до неї з поцілунками.

— Христос воскрес, Мар'я Івановна! Христос воскрес!

Акушерка вищала вдоволено, закриваючи руками напудрене обличчя.

Праскева Нікалаєвна також втішено пищала.

— А з вами, самостійник! — потяглася Полетаєва до телеграфіста.

Червоніючи розгублено, поцілував з обридженням акушерку в губи.

Всі зареготали, семинарист Коля баском гукав: біс! Гемень чув обурення на себе самого і стратив подекуди гумор.

Потім іще прибуло трохи гостей. Прийшла Наталка з русявим, струнким студентом. Муся ойкнула і зашарілася. Геменеві ще більше зробилося мрячно. Чув, що до Криворучків мав приїхати родич студент, син благочинного зі Староконстантинова, Ігор Славутич. Отже це той Ігор?

Поглядав зпід ока на русявого студента. Якимсь чаром війнуло на нього від прізвища »Славутич«. Маячила десь стара Волинь боярська.

— А ви до нас на святечка, — щебетала примильно Праскева Нікалаєвна припрошуючи. — Це дуже

любезно. У нас так мало інтересних молодих людей. Як ваше отчество*), перепрошую.

— Я без отчества,—весело вклонився Славутич.— Ми українці маємо тільки імена і прізвища.

— Якже це? — сплеснула пухкими руками Праскева Нікалаєвна.— Без отчества? Не розумію.

— Як бачите, так і живемо якимось.

Повні губи Славутича склалися в тоненьку насмішку. Очі дивилися весело і щиро.

— Ви теж самостійник? — кинула через стіл Полетаєва.

Славутич засміявся і звертаючись до дівчат підняв повну чарку.

— За нове життя, — сказав неголосно.

Гемень підхопився і стукнувся з ним своєю. Ігор причарував його від першої хвилини. Уперше бачив українця студента. Все в цьому юнакові імпонувало йому.

На столі появилися нові полумиски, карафочки, пляшки.

— Що-ж там новенького в Києві? — звернувся прищучено до студента суддя. — Хакли скликали, здається, якийсь конгрес?

Ігор не дочув, чи не відповів уміснє. Уважна господиня звернула його увагу.

— Афанасій Петрович питає, що новенького в Києві?

— Нажаль, я з Києва уже пару тижнів.

— Якже це, ви не будете на конгресі?—перепитав Куляпкін.

В чемних питаннях його чаїлася шкулька іронія. Очі блимали й щулилися по тигрячому якомусь.

— Сьогодні їду, щоби потрапити іще на конгрес,—сухо відповів Славутич.

*) Отчество — ім'я по батькові.

Гемень не зводив з нього захоплених очей. Була в ньому дивна простота, сполучена з панською вибагливістю. Говорив весь час виключно по-українськи, зі спокійною гідністю, і якимсь непомітно присилював усіх майже перейти на цю мову. Навіть Іван Митрофанович став залюбки пописуватися своїм »Шевченковським нареч'єм«. Тільки суддя Куляпкін і акушерка підкреслено говорили по-російськи.

Після сніданку молодь вийшла у городець. Невеличкий квітничок Праскеви Нікалаєвни, щойно приведений до порядку, мав святошний вигляд. Стежки були вистругані, посипані піском. На кльомбиках зеленіли свіжопосаджені флянси, під тином кучерявились кущики агресту й порічок. Збита з ліщинового пруття бесідка нагадувала койчик. Перед нею на стовпчику чавріла у тузі за Мексикою напівмертва агава. Два кущики бозу саме покривалися цвітом.

Пійшли грати в крокет. На пляцку за бесідкою були розставлені брамки.

— Ви на якому відділі? — спитав Славутича Гемень, коли станули попліч.

— На другім році права. Хочу тепер кинути, перейти до морської школи.

Очі телеграфістові спалахнули раптом. Дивився на Ігоря майже богомільно.

— Здається, до цього маю більший поклик, ніж до адвокатури, — посміхнувся той. — Та Україні, мабуть, потрібніші будуть добрі старшини, аніж адвокати.

— Ігоре, ти граєш! — гукнула Наталка.

Прицілившись молотком Ігор погнав свою кулю. Грав жваво та зручно. Дівчата з захопленням

поглядали на нього. Не був гарний. Мав трохи завеликий ніс, повні уста, бліде, подовгасте лице. Очі впадали в оден тон з темнорусявим волоссям; одні, здається, красили це нешабльонове обличчя. Рухи мав м'яккі, зважні; стан стрункий, вузькі, тонкі руки.

— Ось стара українська раса, — думав Гемень ковтаючи жадно очима кожен його рух. — Раса, яку не встигли зїсти москалі ні поляки і яка ще залишилася нам. Скільки в нім княжої чи боярської крові? Адже само призвище промовляє за себе.

— Ви напевно з якогось старовинного боярського роду, — сказав червоніючи, коли знов опинилися оден біля одного.

— Чому ви так думаєте? — посміхнувся Ігор і протягнув до нього цигарник. Гемень не курих, та не посмів чомусь відмовити і взяв папіросу.

— Так мені здається, коли дивлюся на вас. Призвище і, ... взагалі...

— Можливо, — посміхнувся знов студент, подаючи телеґрафістові запалений сірник. — Багато наших княжих, боярських, козацьких призвищ збереглося у зубожілих попівських родах, що не знівечилися через почужіння.

— Так, мій рід також певне мав колись традиції, — зідхнув телеґрафіст, — але тепер це неважне. Тепер нові традиції треба сотворити, і цінності нові. От наприклад фльота...

Славутич подивився на нього уважно. Затягаючись димом Гемень чув легкий туман в голові від тютюну та горілки. Морська школа вбилася йому в мізок сталевим клинцем. Чув шум далекого моря, плюскіт кораблів і свіжий, п'яний запах синього простору.

Враз загойдалася під ним земля, ударила млість як при морській хворобі.

Сперся на тинок, що відділяв город від смітника і заплющив очі. Був п'яний.

— — — — —

У дядька Петра в хаті замість Куропаткіна на стіні Чхеїдзе, замість підтиканої балерини — Керенський.

— Де-б мені того Винниченка взяти? — бідкається Петро. — Натурального Винниченка. Зараз-би геть викинув тую жидовню, що бреде Червоне море, або того рангутанґа, що обніма мериканську даму, а сюди — голову Генерального Секретаріату.

В Петровій хаті тепер політичний клуб. Сходяться сюди й звідсіля розходяться світові новинки. Навіть дядина Явдоха приходить на політику.

— Прочитай-но мені, мой, тую газету. Що там пише?

Петро розгортає число «Київської Мислі», читає скупчено. Лице насуплюється, в очах зажуряна натуґа.

...Українці скликали до Києва конґрес, щоби Україну від Росії відірвати. Німцєві »родіну«^{*)} продають. Переговори тайні ведуть з ворогом, щоби фронт відкрити. Конґрес — це виступ українців проти »русской демократії«, це жовтоблакитна контрреволюція.

— Тьху! — сердиться Петро. — Якого наскородив на купу. Недовподоби, видно, кацапні, що Україна з'їхалася. Але хто тобі дав цю газету?

— Та-ж батюшка. На, кажуть, занеси своїм »щірим«, най почитають.

*) Батьківщину.

— Он як! Так і видно, чим наш піп Ларій дише. Най-но приїде Григир, усе розтолкує.

Григир вернув з Києва у четвер після свят. Навіз всіляких гостинців. Дарці хусточку шовкову, червоно-гарячу. Настці синю як волошки, Максимові черевики на пряжках. І за Петра не забувся, привіз йому листівок з краєвидами столиці, та одну таки з самим Винниченком. На другій дідок з білою бородою, усміхнений лукаво — Михайло Грушевський, голова Центральної Ради.

З Григором вернув млинар Лозецький та на другий день скликали людей.

На вигоні біля церкви зібрався перший мітинг. Зійшлися люде з села, з містечка, з доволішних присілків. Всім було цікаво почути від свого чоловіка про той якийсь з'їзд, що має Україну настановляти.

Стоючи на дубових колодах, в сірій вояцькій шинелі, з жовтоблакитною стрічкою на грудях, нескладно і немудровано розповідав Палій громаді про все, що бачив та чув у столиці.

Невчено промовляв, попростому, але голос його згучав твердо, лиш іноді здригався від тиску почувань, що счавлювали груди. Якась чорноземна, переконлива сила била з його слів, искрами сипалася в натовп.

Говорив уперше до цілої громади, до всіх цих людей. Знали його змалку таким, як три роки тому ішов на війну, — темним мужиком. Тепер стояв перед ними неначе новий, смілий, певний себе. Говорив нове, нечуване досі, в що й повірити важко. Багатьох уперше почуло допіру слово: Україна. Не повірили-б може, коли-б це не Палій казав. Але Палій свій чоловік, тутешній, таки не дурив-би.

Він спершу почував якусь ніяковість, хоч від початку революції нераз доводилося промовляти в окопах.

Та то було в окопах на фронті, віч-на-віч зі смертю. Там чоловік смілівійший. Тут все надibuвав чийсь знайомий погляд впалений у нього, куди не кинув оком. Жадні, цікаві випивали, здається, кожне його слово, ледве на губах повисло. Це його пантеличило й підбадьорувало разом, підносило над юрбою. Коли зіступив з колод, грімке «слава» прокотилося площею.

Після нього забрав слово млинар. Люди тепер посунули валом ближче до трибуни. Всі знали Гущу-Лозецького як мовчазного, неохочого до мови чоловіка. Адже говорили про нього, що умисне навіть знайшов собі глухо-німого наймита, щоби не балакати з ним. Взагалі, багато всіляких чуток кружляло по селі про цього «чудакуватого панка», як його називали. Тепер він стояв усміхнений, говорив все майже тесаме, що Григир, тільки більше зрозуміло якомсь. Толкував кожне слово, пояснював, відповідав на запити, що сипалися з усіх боків. Люди слухали уважно. Коли згадав минуле українського народу, площу залягла непорушна тиша. Голос промовця дудонів над нею розколиханим дзвоном.

Скінчив. Люди обступили його ще тіснійше. Тиснулися вже не з самої цікавості. Всякий хотів стати біля нього ближче, обмінятися кількома словами. Багатьох зворушених пхалося з бажанням стиснути йому руку. Палали захопленням. Були й такі, що не йняли його словам віри, з завзяттям обстоювали старий «рижим» та «Расею», — не хотіли знати ніякої України.

Виступивши наперед, стояв перед ним Трохим Хабета з шапкою на потилиці, в новім, люстриновім

піджаку, худий, чорний, високий. Говорив чванькувато, ледви не з презирством.

— Да, що ви мені тут розповідаєте. Я п'ятьдесят сім років прожив на світі й не чув про Україну. Була Расея з самого початку, кади єщо ханцуза не було, ані навіть німця. Тільки турок був, і була Расея. Больше нікаких госуларств не було, а вон про якась князівство киевське торочить.

Поглядаючи на Лозецького дехто з дядків посміхався глумливо; схилялися до Хабетиної думки. Млинар спокійно намагався роз'яснити, толкував як школярам.

— Да, що ви мені кажете? Це Расея була, а не Україна, — перебив обурено Хабета. — Цар помазаннік божий, а хто такий Керенський? Жидюга обрізана. Україну заводить, щоб жидам було легше.

Лозецький махнув рукою й відвернувся. Почав відчитувати резолюції конгресу. Трохим також відвернувся повен самоповаги.

— Що він мені говорить?! — відмахуючись з презирством кричав до людей. — Я сім раз був у Петербурге, був у Кронштаді на военній службі. Я царські маньоври бачив, а він мені говорить.

— Авжеж, кому вона потрібна? — поглядаючи зкоса на Лозецького й знизуючи з погордою плечима, кинув високий шолудивий дядько. — Якась Україна...

Мітінг кінчався, схід розбився на гуртки, розходився поволі, тільки біля Палія скупчилися люди, розпитували про всячину. Кондра з Сапроном відійшли трохи набік покурити. Сапрон був напідпитку. Ганджа, видно, почала розбирати його; був червоний, язик заплутовувався злегка. Раз-у-раз хапав Кондру за рукав, щось йому шавручи у вухо.

На дорозі загомонів туркіт. Саме напроти церкви

зупинилася поштова лінійка. Позлазили з неї суддя з начальником пошти й собі наближались до гурту.

Пустивши раптом Кондру Сапрон заступив їм дорогу. Не знімаючи кашкета, ткнув кожному надобридень руку. Чиновників, видно, спантеличила дещо ця несподівана зустріч. Виявити себе недемократами не хтіли, порукалися з Сапроном.

— Здравствуйте, здорові, товарищі!*) — кивав привітно головою Рудіков, з притиском вимовляючи слово »товарищі«. — Що це у вас, мітинг? — звернувся до Кондри.

Кондра знизав плечима.

— Та так, прийшли послухати свого чоловіка, — муркнув у бороду.

— Ах, так! Це той фронтовик, той »щірий«. Хе, хе! Чули, чули. Ось і ми прийшли послухати. Де-ж він?

— Та он балакає з людьми.

Начальник безцеремонно розіпхнув юрбу і ткнув Палієві руку.

— Здравствуйте, товарищ салдатік. Ми ось тоже хочемо послухати. Афанасій Петрович! — гукнув обертаючись до судді. — Будь ласка, сюди! Ось цей бравий молодець. Хе, хе!

І чомусь поклепав Палія по плечі.

— Здається, голубчику, — ви їздили до Києва на якийсь з'їзд?

— Так, — червоніючи злегка відповів Палій. — Мене вибрали делегатом від 125-го пішого полку на Всеукраїнський Національний Конгрес.

Суддя Куляпкін глянув на нього прищулено. Жовчна усмішка розплилася йому по лиці.

— Приємно познайомитися з бравим молодцем, — процідив через зуби. — Що-ж ви там, на своєму

*) Здорові, здорові, товарищі!

конгресі?... Вже відділили Малоросію від Росії? Хе, хе!

Григорі посміхнувся.

— І цей з «одделенієм», — подумав здвигнувши плечима. — Хіба ви не читали газет? — запитав.

Люди враз притихли, нагостири слух.

— Чому не читали? — ображено визвірився начальник. — Нам ось цікаво послухати очевидця.

— Як читали, то знаєте резолюції конгресу, — відповів Палій. — Тимчасом ухвалено домагатися тільки автономії, а там буде видно...

— То-єсть, как ето будет видно? — з нескриваним вже роздратованням перепитав суддя.

Григорі витер хустиною лице. Звук до всіх цих балачок на фронті. Осточортіло слухати, повторяти те саме. Перед чиновниками, проте, відчував деяку ніяковість. Може боявся, що зіб'ють його з толку перед цілим сходом. Нагло взяла його лютя.

— Як тра буде, то й відділимося, — вимовив з притиском, червоніючи ще дужче. Голос його пробренів визиваюче.

— Вот кааак?... — витріщився суддя. — Це ще не так легко, голубчику. Це ще побачимо.

І звернувшись до людей розвів обурено руки.

— Что-же ето такое, гаспада? Подумайте самі. Расія бореться за вселюдські права, за волю всіх людей без винятку, а ось Винниченки та Грушевські всілякі скликають «якієто кангресси», видумують якісь Центральні Ради, українізації армії. Что-же ето такое, спрашивается? *).

Виряченими очима вів поволі по людях.

Дехто з дядків закивав спочутливо головою, не так словам, які ледво тямив, як авторитетові судді.

*) Шож це таке, панове? Шож це, питаюся?

Говорив-же казенною мовою, з переконливим патосом, учений чиновник.

— Або-ж конгрес проти загальнолюдських прав, або Центральна Рада? — спитав хтось з юрби.

Кинувши погляд через пенсне суддя завважив Лозецького. Лицем його майнула тінь невдоволення. За нею сковзнув іронічний усміх.

Напружилася тиша. Люди пильно дивилися то на суддю то на млидаря. Ані симпатії, ані співчуття ні до кого. Цікаво тільки хто кого побє.

— Це-ж вони й боряться за ті людські права українського народу, — спокійно мовив млидар. — Хіба, що українці не мають по-вашому загальнолюдських прав. Ось ми усі тутки, — повів рукою по площі. — Цих прав, які так вселюбно виборює для людства російська революція. Тому не ждемо нічиєї ласки, беремо ті права самі.

Слова ті порушили юрбу. Почувся вдоволений гомін. Лице Куляпкина збагровіло раптом.

— Товаріщі! — скрикнув вискакуючи на дубові колоди. — Я сам старий революціонер, «ярий захистник» *) всякого лібералізму і навіть соціалізму, але змилуйтеся... Вимагати автономії для цілого «юга Росії» **), це значить згубити Росію, знищити загальне діло. Це ніж в спину революції. Цеї революції, яка всім запевняє однакові права, яка повинна всіх нас об'єднати в обновленій нашій, спільній батьківщині, в революційній Росії...

— Враа! — ревноу несподівано Сапрон і собі поліз на колоди перед промовця. Хтось стягнув його взадy. Декілька голосів підхопило те «вра».

*) Палкий оборонець.

**) Півдня Росії.

Цей вияв однодушности й прихилля підбадьорив суддю.

— Гаспада! — оживився. — Таваріщі! Допустимо навіть, що ось (вказав на Лозецького) правильно сказали. »Малоросійській нарід«, як і усі інші має право добиватися самостійності. Нехай і так. Я сам малорос, люблю нашу прекрасну Малоросію, люблю Гоголя, малоросійскія пісні...

— Малоросійський борщ, — підказав хтось з юрби.

— Люблю Шевченку даже, — продовжував неспантеличено суддя й задеклямував:

»Реве да стонет

Днєпр шірокій«...

— Хіба не прекрасно?

— До речі, пане суддя! Просимо до речі.

Куляпкін взявся рукою за серце.

— Повірте, панове, я в душі неменший малорос як ви усі тутки. Я готов признати малоросійському народові якнайширші права, і навіть це право на »самоопределеніє«*) і навіть на »отделеніє«, але, панове!... Хіба-ж Україна »как тепер гаварітса«**), може існувати сама без Росії? Адже-ж це загибель для нас самих, для Малоросії.

— Не турбуйтеся, пане суддя, — весело кинув Лозецький. — Якось може дамо собі раду.

— Не загинули під Росією, то вже й не загинем без неї, — засміявся Палій. — Це не нам від цього може бути скрутно.

Нараз у натовпі чийсь пронизливий голос:

— Пастой, брат! Пастой!***).

*) Самовизначення.

**) Як тепер говоритья.

***). Стривай, брате, стривай.

Палій оглянувся. Коминяр Зевакін розпихаючи людей перебирався до дубових колод.

— Ти гаваріш, Гріша, що Рассея нажілас на тваей-та землє, — кричав. — А ти хто такой? Немец, что-лі? *).

Лице коминярове в сажі; білили тільки зуби та білки очей. За плечима мітла та мотуззя. Пхався через юрбу, потрушуючи до Палія чорним п'ястком.

— А?!... Кто такой, спрашивается тебя?

Люди здивовано видивилися на коминяра. Чинovníки замовкли, втішені несподіваною підмогою з «народу». Позирали вдоволено на закукуриченого Зевакіна. Палій усміхнувся.

— Українець, а ти-ж думав — хто?

— Какой такой українець? Дурак ти, больше нічево, да ещо ізменнік **). Канєшна, раз ти протів Расеї. С какіх такіх пор видумалі Україну тваю? ***).

Лице судді налилося усміхом. Зняв окуляри, протирав їх платком. Обидва з начальником станули осторонь, не вмішуючись більше до розмови.

— Або її хто видумав? — все пасміхаючись відповів Палій. — Хіба тебе видумали? Ось є кацап і всяк знає, що ти кацап. Ніхто з тебе не збирається цигана робити.

Довкола загомонів сміх.

— Да ти-ль не такой-же русскій? — зарепетував збентежено Зевакін. — Не адін православний народ? Не одна-ль православная віра?

*) Ти кажеш, Грицю, що Росія розжилася на твоїй землі, а ти-ж хто такий, німець чи як?

**) Зрадник.

***) Розуміється, раз ти проти Росії. Відколи вигадали Україну твою?

— Та відчепися! Зроду не був кацапом і не буду ніколи.

Мов відмахуючись від мухи Григир весело позирав по людях. Ті мовчки прислухалися, все більше виявляючи нахил до веселості. Коминяр сердився і тому ставав щоразу смішніший. Палій мов козирами відбивався жартами, це подобалося людям. Вичікуючи слухали.

Зєвакін з оскалом зубів:

— Полна, брат дурака валять*). Велікарос, маларос — народ адін, всьоравно православний, в аднаво Бога віруєт.

— Таке сказав! Ніби хто у Бога вірить — той руський? — вмішується Петро. — Як ось Серби, Болгари також православні, а проте-ж не руські. Він навіть по-московськи і не тямить добре. Думаєш, — я Сербів не бачив?

— Так єнта Серби, а ти Маларос, значить рускій і кришка.

— Ха, ха! От розумний! Говори з таким. Якраз так буде, як це ти хочеш.

Простодушний гумор Петра та Григора почав огортати других. Не всі розбирали, чого коминяр сердитий, але його нагороїжений вигляд почав людей смішити.

Стоїть один між всіма, роз'юшений як вовк, огризаючись липає очима.

— І чого його сказ бере, нехай хто питає? — дивується Кондра. — Ніхто-ж його не займав, сам вліз та свариться.

— Який-же я руський?—звертається до коминяра лагідно Палій. — Ну, поглянь, Митрофане, на себе і на мене, хіба-ж ми подібні? І виговор, і вдача,

*) Годі, брате, удавати дурня.

і хвігура навіть зовсім инша. Дарма, що ти між нами стільки років прожив, а говорити й досі не навчивсь по-людськи.

— Патаму, — ти хахол, — кинувся Зєвакін, а земля всьоравно русская. Всьоравно православний народ, в аднаво Бога...

— Говори здоров! Товче як у ступі те своє: »в аднаво Бога«... Земельки тобі шкода, так і говори, а за Бога та православний нарід краще вже мовчи. Чули ми всі ті теревені. На фронті від них нема здиху. Тільки й чути: »адін православний народ, в аднаво Бога, с аднаво кателка«... А коб міг, — загриз-би тебе такий кацап православний за те лиш, що ти українець.

Легковажний змах рукою і Палій знов про конгрес та Центральну Раду.

— Канєшна, адін православний народ, — перебива його нахрапом Зєвакін. — Ти, брат, мазєпінскаво духу набралса, вот што. Да єщо прішол бунтавать люდეі.

— Га, га, га! — зареготав вдоволено Рудіков. — Не давайся, Зєвакін! — гукнув заохотливо.

— Ач, який! — здивувався Григир звертаючись до коминяра. — Це-ж ти від отця Ларія, чи від Зосима навчився?

Довго, уважно зміряв його поглядом.

Знає-ж цього Зєвакіна більш як тридцять років. Адже-ж цей Митрофан постарів на його очах. Мовчазний, роботящий, трьох, здається, не складе до купи. Зовсім простий, неграмотний кацап. І цей звідкись про »мазєпинство« знає.

Тесаме, певне, у багатьох на думці. Коминяр відчув на собі кількасот пар допитливих очей. Це

його збентежило ще більше. Немов рій пчіл обпав його раптом.

— Да, знаєм ми, — оскальюється злобно. — Атделятса хочеш. Думаєш, не знаєм зачєм хахли сазвалі єнтат свой кангрєс? *).

Палія раптом пройняла веселість.

— Ну і відділюся, і що ти мені зробиш? Силою до себе причешиш?

— Еге, тримай його, Митька, за..., щоб не відділився.

— Ха, ха, ха!

— Солі йому насип, Митька! Солі.

Регіт лунав з усіх всюдів, тютюкання, жарти. Юрба ряботіла розсміяними лицами. Буйна, живлова веселість огорнула людей. Ніхто вже на чиновників не звертав уваги.

Зєвакін стояв озлоблений, чужий. Уперше відчув свою чужість серед цих людей і вони таксамо.

— Диви, диви! — тикав хтось в нього пальцем. — Який наш коминяр лихий. Чисто як той вовк.

— Еге, навіть зубами клацає як вовк.

— Зразу видно, що один православний нарід.

— Але чого він роз'явився вбіса?! Щось йому Україна вадить? Стільки років жив мирно, аж оце щось сталося йому.

— Кацап проявився, — кинув уїдливо Петро.

Палій знов звернувся до громади:

— Ось так, як бачите, по цілому фронті. Відколи революція, тільки й заводять те своє »отделєніє«. Всі чисто, від генерала до простого салдата, немов показалися.

— Ха, ха! Десь їм таки страшно того отделєнія.

*) Та, знаємо, — відділятися хочеш. Думаєш, не знаємо нащо „хяхли“ скликали цей свій конгрєс?

До коминаря поволі наближається Кондра, дивиться йому в лице своїми завогненими, лагідними очима, кладе на плече руку.

— Слухай, Митрофане, — каже зовсім поважно. — І чого ти сказився? Чому я не боюся твого »отделенія«? Про мене, відділяйсь хоч зараз.

Лице Кондрове статочне як і тон його мови, а проте буря сміху схоплюється довкола.

Збагнувши глум коминаря стоїть безпорадно. Мовчки надумується. Потім перехиля голову й почина зовсім іншим тоном:

— Как-же ента так, паслушай-ка, Гріша? — наспівом, майже чуло, брентить його голос. — Столька лет била Рассея і всем харашо жілоса, нікто не думал атделятса. І вдруг хахли: — делить Рассею. А? Как-же ента, скажі, пажалуста? *).

— Е, мой! Нащо дурне говорити? Кому там добре жилося у твоїй Росії? Чиновникам, панам та ще може попам. Мужикові тільки горілки казна не шкодувала. Українець українцем не смів себе назвати. Автім... ніхто ще не ділить твоєї Расеї. Ми тільки автономії хочемо.

— Какой тебе антаномії нада? Зачем тебе, дураку, антаномія, а? — закричав знов збентежено Зевакін.

— Як нащо? Щоб були наші школи, щоб не кацапили дітей наших, як досі, Щоб скрізь була у нас українська мова, українське військо...

— Как? Па-хахлацкі чтоб па школам учілі? Да

*) Як це так, послухай, Грицю? Стільки років була Росія і всім добре жилося, ніхто не думав ділити Росії і враз „хахли“ — ділити Росію. Як-же це, скажи, бугьласка?

ї-ль с ума сашол? Войско хахлацкое чтоб било?
Іш, чево захател! А гдеже па-твоему твая-то земля?*)).

— Та ось, де ти стоїш.

— Єнта Жітомірская губернія.

— Тож то саме й Україна.

— Как, Жітомірская губернія — твая Україна?

— Авже-ж. І Подільська, і Києвська, і Полтавська...

— Как, как ти сказав? Києвская губернія хахлацкая
тоже? Да ещо Кієв может бить хахлацкій?

— Український не хахлацький.

— Как, Кієв українській город?!

Зєвакін прискочив до Палія, схопив його за
наплечник.

— А ти думав — кацапський? — засміявся Григір.

— І Палтава, і Адеса твая?

— А що-ж, твоя може?

— Не давайся, Зєвакін! — гукнув знов підбадьоруюче
Іван Митрофанич.

Ставало щораз веселійше. Зєвакінова лють
і жартливий Палієвий тон бавили юрбу. Регіт дужчав
з хвилини на хвилину. Зєвакін не кричав вже; якомсь
злобно оскаливши зуби, харчав матюками.

— Іш, так вот длячево тебе, сукіну сину, антаномія
нужна?! Чтоби атделітса. Но єнтаво, брат, не буде.
Рассея не пазволіт **).

— Хтось її питатиме.

— Так ми вас перережем. Всьо хахлацкое племія

*) Як, по-хахлацьки щоб учили у школах? Чи ти здурів!?
Військо хахлацьке щоб було? Бач, чого захгів! А де-ж
по-твойому, твоя земля?

**) Ач, то ось нащо тобі, сучому синові, автономія
потрібна! Щоби відділитися. Та цього не буде. Росія не
дозволить.

перережем. Понял? Пастой! Ми вам Україну дадім; мать тваю!...*)).

Тохмачив кулак Палієві під ніс. На тлі замурзаного сажею обличчя очі блистіли якось жорстоко і разом комедно. Почав вибиратися з юрби. Кричучи й лаючись пхався через натовп. Чорна мітла й мотуззя волочилися за ним ззаду. Відвертаючись і грозючи п'ястком поблискував зубами.

Регіт не вгавав.

— Тю! Так тебе й налякалися зараз. Бач, який страшний! Вже й різати готов.

— А тобі хахли що зробили, га?! — кинув хтось понуро і сміх раптом вщух. — Дали тобі, тамбовському лапацинові, розжитися осьде. Забув, яким прибився до нашого села? Тепер ти готовий різати нас всіх. Яке тобі діло до України, чи до антономії? Хто тебе питає? Ти тутки зайвий зайда. Геть забирайся звідкіля прийшов!

Побагровілий з люті Петро жебонів через зуби. Нагло коминар крутнувся і ткнув йому під ніс замурзану дулю.

— Вот тебе, антаномія! — просичав через зуби. — Вот тебе Київ! Вот тебе Адеса! Вот тебе! Вот тебе! (**).

Вертівся мов кручений, розтикуючи кругом себе дулі.

Люди з дива пороздзявлювали роти, від несподіванки сторопіли зовсім.

— Ха, ха, ха! — присідаючи від сміху заходився начальник. Вдоволені обидва з суддею попрямували

*) То ми вас переріжемо. Усе „хаклацьке“ плімя переріжемо. Второпав? Пожди! Ми вам дамо Україну. (Хаклами москалі називають презирливо українців).

**) Ось тобі, ось тобі!

не кваплючись до лінійки. За ними упало кілька соковитих завваг.

Чиновники удали, що не чують.

— Ха, ха, ха! — лящав регіт.

— Ач, радий з Митрофана — балухатий циган.

— А де він? Де Зєвакін? Не попустить йому цього — обурився перший Кондра.

— Оце дак так!... Нічого собі штука. Тикати людям дулі...

Раптом обурення обхопило всіх.

— О, за це то най вибачає! Як це? Сукати дулі цілій чесній громаді? Цього не даруєм. А держи його! Тримай оден з другим!

Счинилась варвітня. Кричали всі разом. Пхаючись оден через одного, кожен мав охоту спіймати коминяра першим. Усіх-же зневажив.

Та заки викрикували пручаючись, Зєвакін вюном скрутився й висковзнув з юрби.

— Держи його, тримай! — понеслося за ним.

— Втік замурзаний гаспід, — цмакнув з досадою Кондра. — А шкода! Варт було провчити. Деж таки... Нехай вже лаявся, скільки сам хотів. Ми тобі мовчали. Та бач, матюків йому мало. Дулі прийшов сукати. Ах, ти-ж!... Мамі своїй сукай! Тра таки було в гамилик накласти.

— Най йому Господь накладе, — зідхнув Тихін, та потягнув Кондру.

— Ходім.

В гурті людей стояв дід Каленик і ремствував також.

— Але-ж і зволоч! — зойкнув ударивши руками об поли. — Усіх хахлів, каже, переріже. Чули ви таке? Та я-ж його, сукиного сина, онтакеньким знаю. Обдерте, в одних лаптях прибилося до нашого

села. Сорочка на ньому чорна як земля. Чугаїни не мало, тільки торбина зі струментом мулярським. То ще Тодось покійний, царство йому небесне... Ти мо' пам'ятаєш, Кондро, Тодосія Зуба, що ставив колись печі? Добрий був чоловіга. Узяв те хлопя до себе, щоб, мовляв, привчалосся потрохи. Вивчив його на майстра. Хлопець він був нічого; нема що казати. Тодось його прийняв до своєї Мокрини. Як женився, громада йому від себе наділила ґрунту. Тепер цей Митрофан господар. А мав-би, коб не наші люди? Хахлів усіх переріже, невіра кацапська!.. А з кого-ж ти розжився? Хто тобі дав землю?

Дід ремствував звертаючись до всіх. Був обурений, мало не плакав. Пригода з Зєвакіним збентежила усіх. Навіть Кондра, зрівноважений завше, не міг надивуватися. Перед ним стояв Сапрон та верещав на цілий майдан. П'яний був, готовий до бійки.

— Расеї йому тра?! — Я-б йому показав Расею, їдять його мухи! Різону-б раз в морду, то й не дригнув-б навіть. Тепер революція не Расея, не знаєш? Я-б йому отуди, різало його печінку!

Сапрон розмахнувся перед самим Кондровим лицем. Той обережно уступивсь назад.

— Я-б йому, зволючі, показав, як сукати дулі, коли-б не ви, свате. Їй, їй, показав-би! Рачки поліз-би звідси. Не вірите може?

Похитнувся й закліпав непритомно очима. В лице Кондрове війнуло самогонним відригом.

— Чому не віру, — відповів ухильно та знов відступився.

— І якої ви халєри спинили мене, свате?! — верещав щораз дужче Сапрон. — Я-б його, чорномазого д'явола...

— Ще готов витяти по пиці, — подумав стурбовано Кондра і знов подався пару кроків назад.

— Але я вас питаю, — ревнув зненацька Сапрон та мутним зором вляпився у нього. — Хто вас просив, га?!

Кондра поклав йому на плечі обидві долоні:

— Заспокойтеся, свате, — промовив миролюбно. — Нащо вам з'їдати своє серце? Його і так ваше не мине.

— Але я вас питаю... — хитнувся наперед Сапрон та враз випроставшись закліпав очима. Мов грізне марииво з суворим обличчям стояла перед ним Явдоха.

— Чого гарланиш? — промовила тихо, але вимовно. — Напився, то ступай до хати. Гайда!

І взявши його за рукав, мов конвойний, повела додому.

Увечері в Палієвій хаті сидів за столом Лозецький, а під вікном шепталися баби.

— Чуєте?... Цей нелюд став по хатах ходити. Он допіру бачила своїми очима, що пійшов до Ригорка.

— Але?.. Ще чогось накоїть.

У шибки заглядали, одна попри одну, цікаві, збентежені.

Відьмак сидів за столом на лаві. Перед ним стояла Дарка в червоній хусточці.

— Це мале, знаєте, шукало раз у мене на голові ріжків. — Так і каже: у вас, кажуть, на голові ріжки.

Хатою струшує регіт. З кутка визира наляканий Максим. Занепокоєний, що відьмак робитиме з сестрою. Адже бере дітей в торбу, носить в очерет.

Зібгавши брови Максим прислухається. Чого всі

сміються? Мати також весела. Відьмак щось говорить. Перед ним на столі розісланий папір. Він щось по ньому показує пальцем. Максимові ніяк не збагнути.

— Ось наша земля. Ось наше Чорне море. Все маємо своє: сіль, вугіль, пшениця, нафта, залізо.

Палець пересовується по мапі. За ним десяток цікавих очей.

— Виходить, ми такі багаті, а у злиднях жиємо.

— Бо добром нашим багатіють другі. Сотні років годуєм галапасів. Он скільки їх розсілося довкола. Сама хижа голота.

Палець веде довкола України зачароване коло.

— Ах, Божечку! — зойкає Настка ткнувшись й собі межи чоловіків. — Як-же їй, бідній, справитись з усіма.

— Трудно, трудно буде, — крутить головою Кондра.

Млинар підводиться замислено, протягає стегна.

— Війська треба, — каже зважно. — Воля здобувається силою, а не балачками. З ворогом одна тільки розмова: гарматами й шаблями. Не знаю, чого там наші панькаються з Москвою. По Петербургах їздять, канючать автономії, замість військо творити. Не автономій нам треба і не федерацій. Федерація тільки москалям на руку. Україні самостійності треба.

Зі слів цих і з рухів бє спокійна певність. У всій постаті якась причаєна сила. На стіні ворухиться тінь.

Ця певність переливається на других.

— Чому-ж Центральна Рада хучій не збирає війська? Кого-ж ще питати?

Питання повиса в повітрі. В хаті надихано, душно. З кутка підводиться Кондра, веде по людях наївними очима й звертається до Григора.

— Ти вже там, мойку, їздиш по всіляких з'їздах,

то кажи, най те військо роблять. Скажи, що ми хочемо тої України.

— Авже-ж, — схитуються притакливо голови. — Гименно, щоби Україна сама, без Расеї.

— А ні, то прошеніє подать до Центральної Ради, — радить дід Каленик. — Так і так, за суддю нашого і за Митрофана все чисто написати. Най сама розбирає, чи з такими можна.

— Авже-ж написати прошеніє. Щоб сама без Расеї, — притакують всі.

І заки політики киевські, письменники та вчені топталися несміливо по петербурзьких хоромах вижебруючи Україні автономію, в селі Незабитівці справа самостійності ухвалена і завершена була.

— — — — —

Останніми вийшли з Палієвої хати Кондра та Петро. Була зоряна ніч квітнева, надихана теплим, черешневим пахом, вогкістю мочару й молодим татаракон. В лозах над ставком обзивався перший соловей, реготали жаби наливаючи ніч своїм розперезаним, життєрадісним криком. Десь в очеретах погукував гоголь.

Дядьки йшли не кваплючися. Важка замислена, хода лунко відбивалася сільською вулицею, падала в гущавину городів і всякала в тишу.

— Ууваа! — позіхнув Петро порівнявшись з поповою садибою.

Дім був освітлений; з відімкнених вікон несло чимось печеним.

Підвівши голову й поводячи у повітрі носом Кондра спитав:

— Котра по-твоему може бути година?

— Десь з-восьма як не більше, — відповів Петро. Збирався висякатися, коли хтось спіймав його взад за рукав, потягнув під хату.

За кущами бозу, що саме покривався цвітом, стояв Гемень і приклавши палець до рота, показував вікно. Кондра з Петром підступили ближче.

За відімкненим вікном простора попівська вітальня. Присадкуваті, каракаті фотелі криті червоним плюшем, невідступні супутники відступаючої епохи; фортепіан, фотографії на стінах. Посередині картовий столик. Дві свічки розпорошують тьмяно-червонаве світло. Над зеленим сукном чотирі погруддя. Начальник роздає карти.

— Ну, ну, Калясантий Станіславовіч, розказивайте, галубчик! Це-ж правдива комедія.

— Ну, ось,— прицмакує з гумором Мордасінський,— збирайся, кажу. Прийшла бумага з Києва від Центральної Ради, що вибрали тебе гетьманом українським. Науку, кажу, ти закінчив у мене; три роки пас свині, то й над Україною верховодити можеш. Ось бумага. Збирайся.

— Ха, ха, ха! Да ви, Калясантий Станіславовіч, настоящій*) комік, — поклепує Мордасінського по плечі начальник. Мордасінський оживляється.

— Коли-б ви бачили цю пику. Кажу вам: боки рвати. Знаєте Панька? Балван настоящий. Трима в руці папір, не знає: вірити, чи ні. Противитися не сміє, бо мене боїться.

— Ну, кажу: з Богом, Панько! Там тебе пан Грушевський з музикою зустріне. Вся челядь в регіт, а Панько мій в плач. Давай мене по руках цілувати. Не хочу, не поїду, — репетує на цілу пекарню.

— Охохохо!

Чотирі погруддя похитуються від сміху. Отець Ларій від «умілення» обтирає сльози.

*) Справжній.

— І видумати таке,— каже захоплено.— Настоящий гетман. Хі, хі, хі. Показать-би »щірим«.

— Нндаа,— цідить замислено через зуби суддя,— впалне пахдающий*). Граю прості піки. Що ви на це, панове?

— Віст.

— Пас.

Вітер шелестить листям бозу. Може і не вітер. Чути тріск гиллячки. Коники дзизчать в кльомбах, шипить самовар. В кухні посудом дзвонять.

— Ставте реміз, Калясантий Станіславовіч. Без одної остались.

Голос Антоніни Петровни та брязкіт тарелів, віщує вечерю. Начальник затирає руки.

— Ах, і з Зєвакіном сьогодні була втіха! Що-ж ви так зажурилися, Афанасій Петрович? — звертається до судді.

Лице судді здригається нервово. Він іще схвилюваний від мітінгу; трохи не ковтне цигарки. Отець Ларій не може вгамувати сміху. Хіхікає без перестану, підскакуючи на кріслі. Сміхом цим і здригами вплива судді на нерви.

Зовсім ідейський хіхит.

Поскубуючи борідку Куляпкін дивиться у карти, намагається не бачити епілетичних подригів попа. Цигарка гасне йому межі пальцями.

— Нндаа!... — тягне замислено, запалюючи її до свічки. — Жарти набік, панове. Не бачу тут підстав для веселості. Україн? Га?! Слыханное дело? **). Якийсь салдатішка паршивий, і як він балакає з вами? Чули як він мені відповідав різко? Що ви на це скажете, панове?

*) Цілком відповідний.

**) Чувана річ.

— Вот вам і свобода! — підскаочив на кріслі отець Ларій. — Ви-ж хтіли свободи.

— Причім тут свобода? — порскає суддя викривившись кислор. — Річ зовсім не в свободі. Не було-б німецьких марок, ніхто-б не чув про цю Україну. Візьміть ви такого мельника, наприклад. Такий халуй-простофіла, звідки він раптом українцем зробився? Або »мілейший«₁ ваш телеграфіст, що ніколи досі не був українцем. Скажіть, будьласка, звідки це взялося?

— Deutschland, Deutschland über alles!... — заспівав начальник позіхнувши широко і протягнувсь в кріслі. Сказав:

— Це, ще нічого, панове. Що там якийсь мельник, чи Гемень »мальчішка«₂?). Пусте! З ними справитися легко. А от »мужічйо-то«₁!.. Як сичало сьогодні, мов розворушене кодро. Настоящіє гади. Який лемент зняли за цю Україну? Просто диву даєшся: звідки це взялося?

— Любуйтеся, панове! — заплигав знов на своєму кріслі Ларій. — Це-ж ваша свобода. Ви-ж »ліберальнічалі«, Афанасій Петрович. Ви-ж хтіли революції. Ізвольте радоватся.

Зеленкуваті очі попа впилися злобно в сірогубчате обличчя судді. В кімнаті запала напружена тиша. Перебив її начальник.

— Дааа! — позіхнув вдивляючись в карти. — Добродії Грушевськіє та Вінніченкі подработалі малость^{**)}). Маладци ребята!

— А ви, Іване Митрофановичу, умієте тільки насміхатися з усього, — уїдливор кинувся суддя. — Навіть коли це бє в саме серце Росії, — вам смішно.

*) Хлопчина.

**) Заробили трохи.

Це, накінець, дратує. Це глупо, накінець, Івані Митрофановичу!

І річ не в революції, — зиркнув поверх окулярів в сторону попа. — Ми не такої революції хтіли. Ми бажали оздоровлення Росії, оновлення династії. Ми хтіли прочистити задхлу атмосферу. Погодьтеся самі: Мясоєдов, Распутін. Ми не передбачали всього, — це правда. Ми-ж не ясновидці. Хто міг сподіватися?...

— Аааа! Ви не сподівалися: — засовався на сидінні отець Причащинський та вискочив з крісла. — Не передбачали, — передражнив суддю. — То чого-ж ви бралися? Вам заваджав Микола? Вам хтілося оновлення династії. Тільки не обчислили всіх можливостей, так. Дрібничка! Не взяли під увагу розперезаної черні, німецької роботи, всяких сепаратизмів. Тепер маєте прочищену атмосферу. Нюхайте, будьласка!

Хапаючись за голову, за груди, кидався по кімнаті в приступі свого нервового танцю. Гладив волосся, борідку, розмахував рукавами ряси.

Понурившись в карти суддя удавав, що не чує. Гриз сердито цигарку. Раптом вибухнув злісно.

— Так, так, так, не передбачали. Не передбачати кожен має право. Помилятися також. Ви не закинете князеві Львову, Юсупову, чи Керенському брак патріотизму. Міг залишитися Олекса, регентство...

— Регентство?! — підскочив отець Ларій і вплявився в суддю помутнілим зором. — А чернь, а шумовиння, а шпана підпольна? Ви про ню забули? Такий салдат з жовтоблакитною тряпкою на грудях, тепер це для вас правдивий сюрприз. Або мельник якийсь в ролі народнього трибуна, зовсім приємне явище, еге-ж. Ви думали: все піjde, як по маслі. Так, так,

Пхнути з гори легко. Попробуйте спинити, загнати все на старі місця.

Відскакував та прискакував до судді вимахуючи руками. Впялені оден в одного очима, здавалося, зараз кинуться на себе. Начальник саме знайшов своєчасним вмішатися між них.

— Киньте, панове! Коли хто винен, то вся російська інтелігенція. Ми завше були надто ліберальні. На все дивилися через пальці, або просто »халатно«. Таксамо з мазепинством. Хто міг сподіватися, що з »малоросійського« театру може колись повстати якась Центральна Рада? На місцевих мазепинців ми також мало звертали уваги, а вони тимчасом... Візьміть мельника такого. Його тра було прицапати давно. Даремне ви думаєте, Афанасій Петрович, що це »простофіла«. Ех, коли-б я був пронюхав раніше!...

— Що?... Що ви знаєте про нього?

Три шиї витягнулися над зеленим сукном.

Начальник поволі бере папіросу, закурює і щулячи від диму око, записує крейдою на сукні рахунок.

— Так, — каже недбало. — Я здавна мав його на оці, переглядав нераз його листування. Але птиця бита; не спіймаєш зразу. Біля такого тра попоходити. Саме прицілився, а тут чорти надали революцію.

— Та говоріть-же, що він за оден? — схиляється до начальника три голови і тремтить з нетерплячки.

Рудіков, мов умисне проволікаючи, дивиться в свої карти, посвистує замислено.

— Граю вісім бубнів.

Виходить вісім разів підряд і беручи останню взятку, кидає недбало.

— Він, здається, утіклий з Сибіру.

— Каторжник?! — скрикує суддя. — І поліція нічого не знала? І ви собі преспокійно мовчали, Іване Митрофановичу? Затаювали державного злочинця?

— Кажу-ж вам: догадався запізно. Автім: хто-ж сподівався, що ця революція?...

— Та чорт-би її брав, вашу революцію! Як ви могли таке допустити? Ось через таких, як ви, чорти беруть Росію.

Оба з отцем Ларієм напосілися зчерги на начальника пошти. Даремно Антоніна Петровна утретє заглядає до вітальні й просить на вечерю.

— Через таких, через таких, як ви, — кричав суддя Куляпкін, жбурнувши картами об стіл. — Це наша розхлябаність російська, чорт бери! Наше розгальдяйство.

— Це просто непростимий злочин, — сичав отець Ларій. — Це навіть наводить на деякі здогади...

Рудіков скинув на попа питаючий погляд. Заносилося на бурю. Уперше забрав голос економ Мордасінський. Досі не вмішувався в розмову. небагато ор'єнтуючись в ній. Тепер відчув обов'язок помирити своїх співпартнерів.

— Дурниця, панове! — гукнув весело. — Є чим гризтися справді?! Чиста дурниця, кажу; вся ця революція, уся Україна. Далібуґ, не варт собі навіть гумору псувати. Гадам всиплеться добрих нагаїв, візьметься за морду, то сидітимуть тихо. Все буде як було. Далібуґ, правди муві. Ще й по руках, в чоботи цілувати будуть. А з проводирами коротка розправа: за шнур і на гиляку. Най-но верне якась тверда влада. В Росії довго так не може бути. Ми самі зробимо порядок.

Нараз за вікном зашелестіло гилля і почувся

тріскіт. Куш бозу розгорнувся, з його цвітучих, лілеєвих китиць виринула голова в кашкеті.

— Поволі, пане Мордасінський, — звільна, через зуби прохрипів змінений Петровий голос. — Поволі, щоб часом »гади« перші не взяли за морду. Щоб не довелося часом Паньків у постіл цілувати. А до України зась всякому заволоцькому сміттю. Недуже так, панове!

І піднявши милицю Петро погрозив нею у вікно. Зуби його заскреготіли якось особливо. Був блідий, зі скошеним від люті обличчям. Ніхто не впізнав-би того усміхненого, безногого Петра, що нагадував Луку євангелиста з іконостасу.

— Поволі, — прохрипів ще раз.

Гилля затріщало, схитнулося та згорнулося знов. Лілеєві китиці кинулися знов юрбою у вікно. Запала мертва тиша. Ніхто не обізвався, не порушився навіть. Немов електричний струм замертвив усе. З розложеними картами в руках, поглядаючи остовпіло на себе, сиділи всі біля столу.

Перший очумався з дива Мордасінський. Вхопивши свій нагай, кинувся у двері.

— Псякреф! — кричав астмічно. — Я йому покажу. Побачить гадюцька морда...

Але дві руки з обох боків вхопили Мордасінського за поли куртки.

— Сядьте, Калясантий Станіславовіч! Ради Бога, сядьте! — зложив молитовно руки отець Причащинський. — Умоляю вас *).

— Наволоч пансько-московська! — лунко прозвучало за вікном.

*) Благаю вас.

Іван Митрофанович Рудіков пізнав голос телеграфіста Геменя.

Почалися проводи. Нарід на могилки зібрався спомянути покійників своїх та повеселитися трохи.

Настка йшла з дядиною, Сапроном та Зінею. Несли кошільки, торбини повні паляниць, пирогів, ковбас, крашанок та сала. Бігла дітвора, шкандибав дід Каленик голосно балакаючи по дорозі з Кондрією.

Цвинтар сільський на горі за селом. Саме цвітуть вишні, мов білий туман стелиться над гробами поміж хрести.

Трава зазеленіла скрізь, зацвів барвінок, жовтіє маруна. Більші й менші горбочки порозкидані густо, позначені хрестами. Є і без хрестів багато. Деякі жовтіють свіжою глиною, інші старі, ледь-ледь вже із землі визирають, муравою вкриті.

Перенеслося сюди друге село і жиє своїм містичним буттям.

Хрести таксамо як могили: ті, що до воріт ближче, жовтіють зовсім ще свіжі, високі та рівні, або біліють сріблястою сірістю обвітрілого дерева.

— Це-ж он Трохим Усенко похований, — показує дядина зовсім свіжу могилу. — Той, що з хронту восени вернувся. Поповалявся цілу зиму на печі, а у піст взяв тай переставився.

— Най спочиває з Богом, — хреститься Кондриха зідхнувши.

— А оно-но старої Микитихи, що її недавно ховали. Десь Микити не видно. Забувся за бабу.

— То сини-ж повинні-б спомянути.

— Ой, сиnam в голові!... Тошно мені з таким синівським помином.

Проходять доріжкою посеред цвинтаря. Тут самі недавні могили. А он-там, попід край, то усе давнійші.

Повертають стежечкою, що вється поміж могилками під гору. Тут вже й хрести давніші, почорнілі на дощах та сонці, посхилялися набік. Декотрі повалені на землі лежать. Деякі стоять з одним плечем як безрукі каліки.

Народу на цвинтарі повно. Всі з вузликами, з кошівками. Старці вештаються від могилки до могилки, приймаючи частунок від добрих людей. Піп ходить з дяком, кроплять могили та читають молитву.

— Посвятить-но, батюшечко, й моєї старої, — з чемним поклоном заступа йому дорогу дід Каленик Бондар та запускає у холошу руку.

Дід Каленик скупенький, але іноді показатися любить.

Отець Ларій в ризах, високий, чорнявий. Волосся довге, зачесане назад. Навскоси зпід окулярів ловить вмить рух Каленикової руки й жваво повертає до його старої.

— »Во ім'я Отця, і Сина, і святого Духа, амінь«,

Бере від дяка кропило, кропить тричі. Дід Каленик довго щось шарудить у кишені, перебира на долоні гроші, знов запускає руку в безодню холоші і дає попові срібного піврубля. Отець Ларій від несподіванки торопіє намить. Сподівався більше. Що тепер півкарбованця? Перед війною — це були гроші. Тепер »семушек«^{*)} склянка за нього!

Ко-б міг, зівби очима того хитрого скупердягу — Гульку. Кидає йому тільки півголосом через зуби:

— Что-ж ти дайош, старий Ірод? Від такого як ти

^{*)} »Семушки« — зернята гарбузові або соняшникові.

золоту п'яторку тра взяти. Він »полтіннічок« *) тиче. Хоч-би вже »целкового« *) дав.

— Нема, батюшечко, звиняйте, — розводить винувато руки дід Каленик радий, що Побратимиха тягне попа до своїх покійничків.

— Свінья! — шипить навідході отець Ларій.

Старий Бондар хіхікає в жменю:

— »П'яторочки« захтів. Ач, який! Якраз я для тебе »п'яторочки« ховаю.

Ось чималий горбок землі покроплений допіру. На ньому пухка травиця, така соковита, свіжа.

— Тут поховані баба Мотя, — каже до Максима Дарка. А дядина стелить на могилі настільник і розв'язує вузлики. Плящина також є чималенька. Штоф зелений, гранчастий, ще з колишньої »неказенної« горілки. Самогонка як спирт.

Дядина обкачує тричі крашанкою могилу баби Моті й закопує її збоку. Це для покійничків. Потім урочисто обсідають довкруги могилу. Сапрон наливає чарку.

— Починай перша, — подає її жінці. — Випий до них, — вказує головою батька.

— Дай-бо' здоровля, тату! — киває дядина старому.

— Пий здорова!

Потім наливають дідові.

— За упокой моєї старої, царствечко їй небеснеє, — хреститься дід Каленик, а очі сміються до чарки.

Закусюють ковбасою та пирогами з квасолею. Діти також поприсідали біля своїх мамів та уминають, що попадеться.

*) Піврубля по-московськи.

*) Цілий рубель по-московськи.

Підходять старці. Дядина дає їм по чарці і по пирогові. З'являється звідкись і баба Лукія.

— Сідайте-но, бабко, — припрошують її Настка з Явдохою. — Випийте-но чарку.

З гори стежечкою спускається дядько Кондра. Нова, темно-коричнева гунька помережена білим. Кашкет тримає в руці й спотикається на нерівній стежці. За ним, в чорній спідниці, в чорній люстриновій курточці та чорній хустині, йде Кондриха з білим платочком в руці.

Відправили вже на могилці Хариті і за Ксеня разом. Відраня сидять тутки обоє.

— Просимо до нас! — гукає разом дядина Явдоха, Сапрон і дід Каленик.

Тещуки не кваплючися наближаються, здоровлять з провідним понеділком і сідають до гурту. Чарка кружляє щоразу жвавійше; випорожняється друга торбина з паляницями й салом. Дядина вже червона, ніс її блистить на веснянім сонці як поливляне горня і голос чути аж на той край цвинтаря.

Дід Каленик також веселенький, але для »годиться« раз-у-раз зідхає та почина вже втретє про свою стару покійничку Мотю. Тільки-ж ніяк не йде йому, бо балачка зараз повертає на »земельний вапрос« і про те, що до Зіні сватається якийсь вдівець з Миколаївки. Дві десятині і семеро дітей.

— Ото добро для моєї дитини! Ха, ха, ха! — регоче дядина на цілий цвинтар. — Краще вдовицею вік звікувати. як іти в такий заміж.

— Ще її паробок посватає, — потіша дід Каленик. — Вона-ж у нас як дівка.

— Або-ж їй нема що їсти, нема де сидіти? — ображено трохи обзивається Кондриха.

Зіня від Ксеньової смерті сидить коло них. Тещуки

обоє люблять її, жалують як дочку, не кажучи вже про внука. Тому старих зачіпає це Зініне сватання. Поправді, вона й не поспішає заміж; чимало вже відправила сватів.

 — Ну, ходімо ще до нашого діда, — каже Настка підводячись з травиці.

Молитву над ним відправила ще вранці.

Усі встають, згортають настільник, роздають рештки їжі старцям та калікам і йдуть на могилу діда Захарка.

Під самим парканом майже, між давніми хрестами, поруч баби Секлеті, що вмерли ще тоді «як Дарки не було і як тато ще паробком були», стоїть дідова могила. Така на ній гарна, густа муравка, барвінок постелився та цвіте синенько.

Ні баби Моті, ні баби Секлеті Дарка не знає. Вони для неї — таємничий міт. Але дід Захарко...

Мати розстелює на могилі настільник, розв'язує свої вузлики з харчами, ставить пляшку якоїсь наливки.

Могила дідова на горбку, високо. Паркан проходить нижче, майже рівний з нею. Звідси весело дивитися на дорогу, на село в долині. Он блистять ставок, річка. Видно млин. А тут довкруги вишні цвітуть рясно. Повітря пахке, розлітеплеє сонцем. На небі, хоч-би хмарка. Зелено, біло і метелик жовтий літає. Дарці радісно, але думка її усе чогось біля дідової могили.

Нараз, мов живий, встає перед нею покійний дід Захарко, як відв'язує з очкура свій колодач та застромля його в сніпок маку. Білі холошні, біла сорочка, дрібно мережений комір і з пазухи виглядає загоріла грудь. Очі похмурі, а проте сміються.

Те, що очі дідові сміються, знає тільки Дарка.

Вона підглянула келісь ненароком, що це лиш брові дідові похмурі, а очі все веселі.

Таким діда Захарка вона памятає і згадується ще, як він плазує по стовбурі явора з сокирою за очкуром взадy.

— Ха, ха, ха! А я-ж йому кажу, людоньки добрі!... — регоче дядина Явдоха розсівшись на траві біля могили та гримає Кондру кулаком у плечі.

— Пий, свате! Трястя твоїй мамі! Хоч ви й свідкували мені, ... щоб вам так вороги ваші... Та то вже минулося. А мо' хто скаже, що не я перша зняла ліворуцію?

— Оха, ха, ха! — вихоплюється хор сміху.

Сидять довкруги могили, підібгавши ноги, очі блистять; веселі обличчя. Пють, їдять та сміються. Чарка все жвавійше кружляє. Дід Каленик цілується з Кондрою; раз, другий і третій. Пяні вже. Максим крутиться біля матері та все щось жує. На могилі наставлено всячини: пироги, паляниці, холодниці миска. А під могилою лежить дід Захарко такий, як Дарка його знає: чепурний та білий, у білій одежі, з сивими бровами.

— Як-же вони лежать там? Не дихають, не їдять, але все десь чують. Чують, як усі тут сміються, їдять, пють горілку. Може й дід випив-би?... Та хіба-ж мрець може пити? Кажуть, там лиш кістки лежать.

Як це важко збагнути. Дарка даремне натужує думку. Ніяк не може уявити собі кісток діда Захарка. Усе бачить його таким, як він був, яким його ховали. Таксамо й Милянка.

Тому встає, іде собі поволі між могилками розбалакана з власними думками. Не помічає, що балакає голосно. Їй так цікаво. Іде туди, де пусто,

тільки одні могилки. Під могилками усе лежать люди. Такі смиренні всі, суворі як дід. Як їх тутки багато!

Он на тій могилі також помин справляють. І на тій. А там самі лиш баби посідали віночком довкруги могили, повивязуван так пишно хустками, пють, реготять та балакають.

Скрізь, скрізь поприходили до своїх покійників у відвідини люди. Багато є могил, на яких ніхто не править, ніхто не поминає. То все давні могили. Он там в гущавині вишень старі хрести тисові. Такі чудні, повірізувані штудерно мов »Георгієвський« хрест, що його показував колись Охрим Шуляк Петрові.

Це, кажуть, дуже давні хрести, бозна з якого часу. Тепер таких вже не ставлять. А там кілька камінних. Ті вже геть поввалювалися у землю, тільки верхи видніють ще трохи мов лисі черепи серед зеленої трави.

Дарка ходить поміж тими хрестами, балакає з собою і їй зовсім не страшно, бо людей на цвинтарі повно, тільки так якимось чудно. Нащо люди вмірають?

— Дарко! Даркооо! — гукає на ню Тихонова Ликера. — А йди-но сюди; щось покажу.

Дарка біжить, стрібає через малі могилки.

— Диви, скільки он клею на вишнях.

— А й справді!

Захоплені починають здирати клей. Котрий мягкий, пазюрами можна здерти, а сухійший зубами. Це так захоплює Дарку, що вмить забуває про діда і про все.

— Скільки-ж тут цього клею! А добрий!...

— Кажуть, гріх на могилах щось рвати, відбирати

мерцям, — каже дядинина Марійка на три роки старша за Дарку і на десять років молодша за Зіню.

— Може й справді гріх. Дарка перестає здирати клей, але їй вельми шкода.

Коло діда Захарка вже допили горілку, ззіли всю холодницю й дід Каленик, дядько Кондра і дядько Сапрон крутять цигарки. Всі раді, веселі. Навіть Зіня сміється й грається з Корнійчиком перевернувши його горілиць на траві.

— А йди-но сюди, Дарко! — підклика її дядина Явдоха. Тримає в руці проти сонця щось таке гарне. — На писанку, — каже і дає її Дарці.

— Ой, яка гарна! Де ви, дядино, взяли?

Дарка бере писанку, очей від неї відірвати не може. Ще не бачила такої. Зелена, а по ній червоні й жовті зірки.

— А »спасибік« де? — допоминається дядина крикливим голосом.

Дарка суворо глянула на ню з якимсь скривленням губ і не подякувавши мовчки віддала писанку назад.

— Тю!... Гонористе яке! — регоче дядина. — Геть чисто дідуньо.

— В неї навіть погляд такий як у діда Захарка, — лагідно зауважує Зіня і усі сміються.

Це вже Дарка утретє чує, що її порівнюють чомусь до покійного діда.

— — — — —

У Петра в хаті Просвіта. Вечорами та по неділях збирається молодь. Заходять і старші. Телеграфіст вчить грамоти охочих. Млинар оповідає історію України.

Відколи революція, став наче не той. Ходить по селі, збирає людей, умовляє. Помолодів наче.

Петро упорядкував полицю з книжками, веде

бібліотеку. Станок шапкарський засунутий за піч припада порошнею. Петро не має часу займатися своїм ремеслом. Покашлюючи в жменю, сидить відраня до ночі в Просвіті. Очі горять, на щоках дві червоні плями.

Дехто каже: чахотка, а йому байдуже. Стоїть посеред хати у білій сорочці, свитка наопаш, чуприна свердлом. Усмішка не сходить йому з обличчя.

— Вже буде наше військо, чуєте, Кондро?— каже напівтаємничо. — Український полк Богдана Хмельницького. Чули? Наш Грицько вже перейшов до нього. Кинув свій »піхотний«. Ееех, ... ко-б мені не ця нога!... Пусто й дурно віддав за Расею. Тепер-би пригодилася.

А до дітей:

— Восени вже пійдете до української школи. Не буде вас більше Щіпавка »стішків«учити. Буде наша вчителька; пождіть. Щіпавку вивеземо на смітник, або Хаїмові продамо на шкуру.

Дітвора радісно танцює довкруги Петра.

— А-ну, дядечку. розкажіть як жаби.

Петро настобурчує вуса, витріщує очі, удає жаб'ячий скрегіт.

— Чия-то-то-то-торба, торба? Микикити, Микикити. Повна рраків, повна рраків.

А перепелиця в просі: пє Пилип, пє Пилип.

— Борщ, борщ, — бовкає у воді жаба.

— Водку, водку, — квакає друга.

— Дядечку, заспівайте про мушине весілля, — просять діти.

Мягким, приємним голосом Петро співає зшиваючи розтріпану книжку.

... Як убили комаря, напекли печені,
то приїхав пан Хрущевський та й забрав в кишені.

А сорока-білобока, на весілля ласа,
кричить, просить того хруща,
дайте, пане, мяса.
Аж ця мухв-зеленуха наробила дива,
як пальнула хруща в морду
та й на смерть убила.

Радісний дитячий регіт перебива пісеньку. Шкандибаючи до крамниці по ґас, Петро придибує на дорозі губатого Вакулу, що хоче сватати Курдубову Теклю «руб-двадцять» (одна нога у неї коротша). Вакул іде замислений біля воза з сіном, батіг трима за чубок пужалця, опираючись неначе. Дядько Петро зупиняється раптом.

— Слухай-но, Вакуле! Ти чому не ходиш в Просвіту? — питає суворо.

— Або там що?

— Прийди та побачиш. Ходиш по світі й нічого не знаєш. Всіх неграмотних мають у Сибір виганяти. Там будуть з них кацапи ковбаси для китайців робити.

— Еге? — роздзявато дивується паробок.

— Тож-то. Хучій приходь та навчися читати, а то й тебе поженуть, чого доброго.

Знизавши плечима Вакул стоїть посеред дороги заморочений новиною, хоч незовсім йому ясно і вірити не хочеться. Проте... чого тепер не буває?...

— Мені нема коли вчитися, — каже похнюплено.

— Про мене. Гляди лиш, щоби не каювся.

Петро хоче йти далі, але Вакул все стоїть висолопивши губи, що нагадують недоліплений пиріг.

— Як, з людей будуть робити ковбаси? — питає недовіжливо. — Та нащо?

— Як, нащо. А ті концерви, що на війні дають

думаєш, із чого? Із таких дурнів, що живуть як худоба.

За тином хтось порскає сміхом. Вакулові щось починає прояснятися поволі. Поміркувавши плює обурено й затинає коні.

— Ну, то прийдеш?—кида за ним вже добродушно Петро і шкандибає далі.

Під пахвою несе »Кобзаря«. Коли не може когось переконати своїми словами — розкладає книжку і ведучи пальцем по рядках, читає на голос. Коли дядька чи тітку не бере і Шевченко, Петро мало не плаче з обурення й досади.

— І нащо така тварина водиться на світі? — жалується увечері в Просвіті сидючи на лаві стомлений, облитий потом і все усміхнений »оптимістично«, як каже про нього Лозецький.

Обидва з Геменем оповідають підслухану вчора під вікном розмову.

— Така мене взяла лють, що був-би їх там позагризав усіх, — закінчує Петро. — Скільки тої паскуді наплодилося скрізь. І як її тепер позбутися, до смутка?! Дарма, що випаслося все на нашому хлібі. Ко-б могло — ратицями затовкло-б Україну. Просто як ті шершні.

— Така вже заздренна порода, — завважує повагом Ілько Боярчук з хуторів, високий, сивовусий дядько з широкою бородою й хитро-мудрими очима. — Є таке, що не переносить, коли другий щось має. Як видерти не може, то хоч попаскудить. Така вже порода.

— Дійсно, така порода, — думає Лозецький покуруючи люльку і мовчки прислухуючись до цих балачок. Очі його поволі повзуть по замислених

лицях. Повні філософічної паваги й простодушного гумору нагадують наївних і розумних дітей.

Ось хоча-б цей Петро з очима серни, що »позагризав-би« всіх ворогів України, або Боярчук »богатир«, що говорить про заздренну породу, або дід Каленик Бондар по-вулишому Гулька, втілення хитро-простодушного гумору, чи хоча-б цей Палій зі своєю мужньою лагідністю, що уміє так з самоповагою, гордо балакати з чужинцями, або дядько Кондра, що під набурмошеним виглядом носить неугасимий усміх, і всі, всі ці мрійно-очайдушні лиця осяяні щастям, що пересунулися перед ним на конгресі,— це-ж ціла Україна. Ця Україна зовсім різна породою від інших пород. Єдина соняшна країна серед моря злоби і заласся.

І враз зближує йому думка: ось з одного боку це буйне, молоде життя повне творчо-рвучких сил, сліпе майже в своїм радісним розгоні, готове всіх дарити цим своїм багатством; з другого — кублиця розворушеної ненависті, темної й потаємної змови. Усі ті: Афанасії Петровічі, Івани Мітрофановічі, Ларії, Мордасінські, Бялоскурські, Донецькі, Срулики, Аврумки, навіть Зєвакіни такі і Зосими. Усе-ж це об'єднаний фронт проти України. Два світи, дві сили, темна і ясна, що стоять проти себе і мусять зударитися раніш чи пізніше. Конче мусять помірятись з собою.

Похилившись до Геменя млинар переказав йому ці свої гадки. Хлопець стрепенувся, ударений ними. Очі його засяли радісним, упевненим зблимом.

— Наша переможе, — сказав переконано. — Інакше-ж і не може бути.

Лозецький помовчав і дивлючись йому в очі, муркнув:

— Я також хочу бути оптимістом.

— — — — —

Випав дощ рясний, теплий, весняний. Хмара пройшла і по землі розлилося сонце. Гріло так міцно, що пара піднялася смугами з глинистої землі та мерехтить в повітрі. За повіткою розстелилися буйно лопухи: глушать любисток та м'яту. З вишень, сливок осипається цвіт, а стара груша біля Кондрової хати саме починає цвісти.

На стежці попід комору зеленіє трава. Під грушею барвінок закучерявився синьо. З віконця комори звисає вязка насінних качанів, що сушаться на сонці. На стежці лежить Знайда. Молошне, обвисле вим'я вигріває до сонця і лиже свої сліпі цуцинята: двоє рябих, одно чорненьке. Самі песики. Сучки дядько Кондра покидав у калюжу.

Стоючи на ослоні Зіня мастить комору. Тинк пообвалюювався, зпід нього виглядають голочереві обаполки. На них купами червоні москалики, гріються на сонці. Повітря парке міниться райдужно. Пахне кізяком, глиною, розімлілою м'ятою та поцвілими сніпками.

На грядках щойно пробивається цибуля, сходить мак, кільчиться квасоля. Півонії повилазили купками з землі, зазеленилася калачикова рожка.

Зіні згадується чомусь, як то зовсім недавно вона в дядьковою Кондровою Харитею садила цю рожу. Саме тоді обидві перестали пасти корови та дівувати збіралися. Як Харитя втонула, — вона вже сюди не приходила більше, доки не віддалася за Ксеня.

Пасмо русявого волосся спадає Зіні на очі. Вона відгорта його чолом до плеча та набравши пригорщу глини обкидає стіну. Гладенько приплескує ростерши з водою.

Ось ніби ще вчора обоє з Ксеньом сапали бараболю. Це була їх перша весна після весілля. Перша і остання. Він стояв там-о, від груші, вона поруч нього. Плеча їх раз-у-раз потирались об себе. Дрож млосна пробігала тілом. Вона співала, а Ксень лише пантрував, щоб її поцілувати. Мати гукнула з подвір'я, він сполохався, скочив та пробив собі ногу на сапу. Так неначе все це було вчора. Ніби ось, допіру.

Зіня випростовується, стоїть на стілці, задивлена перед себе й не знає, чи то так пара мерехтить на грядках, чи то в очах у неї.

Погляд її раптом падає на Знайду. Вивернута на сонці пригортає лапами свої цуцинята, що ссуть її жадно. Облизує їх чуло, повна солодкої материнської млості.

— От собака, сука, — думає Зіня, — і ця хоче щастя. Відбігає собі його і тішиться.

— Ай, ти, Знайдо, стара! Ледащо! — каже посміхаючись доброзичливо і дивляться одна одній в очі. Знайда приязно махає хвостом так, щоби не зрушити своїх цуцинят. Саме Кондриха винесла їй сироватки з кашею.

— Ня, ня! — кличе прижмурившись під сонце. Побачивши суку обложену щенятами. ставить їй миску біля самої морди.

За Кондрихою телепається Корнійчик. Дебелий. серйозний, з Ксенєвими несмілими очима. Сорочина задрипана зпереду і ззаду; підперезаний шматиною, ступає ще недосить певно.

— Хутко вже кінчаєш комору? — обзивається стара до невістки і стоїть хвилину. Потім забирає зперед суки миску і повагом відходить. Слідом за нею дриботить Корнійчик.

— Моні, бабо! — Моні, — допоминається попхінюючи. Зіня дивиться за ним хвилину, набирає глини, мачає в черепок з водою та затинковує діри.

— Тільки й було життя, що цих пару місяців із Ксеньом, — вертає її думка до перерваних мрій. — Ну, іще дівчиною трохи... Тоді були найкращі літа.

Зіня посміхається до них. Ставить на ослоні біля себе глиняник з білою глиною, бере щітку й почина мастити. Жваво півлуками мокріє стіна згори від стріхи. Ліва Зінина рука звисає відхилена дещо і в такт мащіння похитується.

— Як Ксеня забрали, — вона лишилася при його батьках. Казали тоді: війна хутко скінчиться. Не плач, дурна. Ксень верне.

Вернув... Не знати навіть, де його могила.

Глина ляпнула в око. Зіна витира його поликом сорочки. Сонце впливає поверх хати, літеплом ллється на її голову й плечі.

Відколи Ксеня вбили, вона все так: трохи у його батьків, трохи у своїх. І тут і там немакому робити. Кондриха ще більше не здужає як її рідна мати. (Власне, дядині Явдосі нічого не бракує. Ніякої оказії не пропустить ні до сварки, ні до чарки). Зіні навіть спокійніше біля Тещуків. Якось складнійше все тут, господарство більше, є коло чого ходити, та й порядок більший і достаток також. Старі жалують її та дитину. Розпадаються над внуком обоє, догоджають як знають, а воно ще й вдалося дві краплі до Ксеня, Геть живісенький Ксень.

Зіп'явшись на пальці Зіня жваво помахує щіткою, а у серці щемить туга.

Яке там вже теперки те її життя? Всеодно не своє. Робиш на чужому і не собі робиш. Коли-б Ксень був...

— Добридень, Зіню!

— Ой, гвалт! Трохи не упала. Їй, їй, налякалася! Дай Боже здоровля.

Тихонів Антін спирається на тинок з вулички, дивиться в садок. Біляве, щупле обличчя, загоріле трохи, з молодим вусом. Сорочка перкальова, рожева, нова. Новий піджак.

Антін все тепер по святошному ходить, відколи зі шпиталю вернувся. Важкої роботи ще не може робити збавлений на руку та пострілений в груди. Добре, що хоч перестав кашляти кривлею.

— Ну, як-же тобі? — питає усміхнено Зіню. — За Ксеньом не скучно?

— Диво, що скучно, — зідхає Зіня обертаючи в руках щітку. — Усе стоїть перед очима. Ось і допіру думала.

— Як? І ще не забула?

Антін дивиться на ню допитливо, посміхаючись. Вона обскубує щітку і не відповідає. Раптом підводить на паробка веселі очі.

— Ну, а ти-ж як?... Поправляєшся? — питає напів-глушливо.

Її питання також лишається без відповіді. Антін мовчки приглядається до старої груші.

— Диви, як зацвіла рясно, — завважує про себе. І нараз додає жартливо:

— А може це йому так за мене? Що перебив свататися. Га?

— Таке сказав! Щось-то він тобі винен, покійний Ксень?

Зіня невдоволено відвертається й починає енергійно мастити комору. Антін відчуває незручність того, що сказав. Хоче виправити.

— А хіба ти забула? — каже зовсім тихо, —

Я наріхтувався присилати сватів у четвер, а він, як почув, та у середу ввечері своїх. Твій-же батько дав був на мене згоду, та й ти також здається... Проте, вибрала Ксеня. Ну, що-ж... Він багатир був напроти мене.

Антін обриває листок з вишні. Скубе його на шматочки. Дивиться знов на грушу. Кашкет насунув майже на всі очі. Питає півголосом:

— А вона ще родить?

— Хто?

— Груша.

— Як коли, то й вродить. Торік нічого не було, а цього може й буде.

— Ото рясний цвіт!

Мовчать. Чути лиш, як шурхає по стіні щітка і краплі глини по лопухах лопочуть.

— Чого-ж це ти не женишся? — питає раптом Зіня. — То-ж старий, здається, повиділяв вас всіх.

— То й що, що повиділяв?... Ще подожду трохи.

— До Канади не збираєшся більше?

Питання кульке, щіпає Антона за самісеньке серце. Пару років тому він з меншим братом Павлом дихати батькам не давали. Тягла ця Канада як заклата сила. Може й не Канада, хто його знає?... Простір може, кораблі, нові краї. Тягнуло та й годі. Просто рвало. Не міг всидіти дома.

— Ееех! Куди вже мені калікою мандрувати тепер? — посміхається дивлячись кудись вбік.

Зіня зіскакує з ослона, зігнувшись підбілює низ. Гнучка, в підітканій спідниці. Міцні, форемні ноги заляпані глиною. Лице кругле, обпалене весною, з румянцем. Зпід хустини висмикується русяве волосся.

— Де-ж твій пацан? — чує за плечима Антонів голос.

— Десь бігає за мамою, — відповідає не відвертаючись. — Або йому клопіт?

— А ти-ж не збираєшся віддаватися знов?

Антін смикає гиллячку, що тягнеться до нього через тин із саду.

— Або-ж я кому з дитиною потрібна? Хто там мене візьме?

— Чого-ж? Може і взяв-би, — сміється Антін.

— Є тепер і без мене доволі дівчат, — кидає сухо Зіня. — Та й мені невелими то спішно.

— Хіба що так.

Знявши кашкет, Антін закидає за голову руки. Витягається помалу. Йому там байдуже до неї. Так запитав, тай годі. От чув учора, що мають збільшити допомогу інвалідам. Буде отримувати, значить, пару десятків карбованців більше. Може їй дадуть що за чоловіка? Повинні-б дати, раз такий закон...

Молодиця перестає мастити, навіть підходить до Антона ближче.

— Але, чув таке? Най-би хоч пару рублів дали на дитину. Всетаки був-би свій гріш, бо-ж на поденне тепер нема як ходити; є робота дома. А тут що не робиш, то, всеодно, не собі, а вгурт.

— Певне, що так, — притакує Антін. — На своєму, чи винесеш продати, чи так заробиш, — то є своя копійка.

Мовчать, дивлячись кожне в інший бік. Раптом Антін повертається до неї, дивиться, пильно, пильно. Очі його та губи робляться враз якісь теплі. Немов лиш допіру став тутки приявним і починає правдиву розмову.

— А за мене пійшла-б? — питає ніби жартом.

Зіня дивиться на свою щітку, витискає з неї

пригорщею глину. Губи її складаються в зажурену посмішку.

— Або я знаю...

— Чому-ж не знаєш? Стільки років чекав на тебе, не женився. Так, наче знав, що будеш вдовицею.

Антін хоче бути веселим, а виходить все якось незручно. Мовчать заклопотано стоячи напроти себе, аж Зіня перша підводить свої веселі очі та каже дивлючись в його молоде, змарніле обличчя:

— Най-но я подумаю.

Дві ямки вгинаються привабливо на її щоках.

— А коли даси відповідь.

— Не знаю, ще порадіюся дома.

— Я в суботу чекатиму тутки. В цю пору. Вийдеш?

— Побачу.

Вклонившись паробок мов відірвався від тина, поринає в зелень. Тільки усмішка його має поміж гиллям. Вона відвертається також і йде поволі до своєї роботи. Враз зупинившись, оглядається за ним та гукає тихо:

— Пожди-но, Антоне!

— А що там?

— Як, і з дитиною взяв-би?

— Авже-ж і з пацаном разом, — сміється бадьоро Антін.

Рід Бондарів був колись багатирський рід. Але що був плодючий, то згодом земля роздробилася на вузькі півланки і Бондарі збідніли. Зате наплодилося їх стільки, що цілий куток Незабитівки заселився самими Бондарами і почав називатися Бондарівкою.

Ще років тому двадцять Бондарі мали по п'ять і по сім десятин землі, та числилися заможними.

До них належав дід Каленик Бондар, прозваний Гулькою за свій червоний, наче гулька, ніс.

Та як піросло нове покоління, пійшов новий поділ. Каленик дав обом синам по дві десятині, дочці — півтора. Всупор селянським традиціям, собі не лишив нічого.

— Буде з мене того, що нагосподарився досі, — казав махаючи рукою. — Я своє відробив, найтепер діти їдять своє серце коло цеї землі. Цур їй!

Він любив землю тільки теоретично. Як мужик з мужика надавав їй найбільшу цінність, але шпортатися в ній не мав більше охоти. Старі люди, Каленикові рівесники, казали, що змолodu ще не сподобав був землі. засмакувавши в другім. Підчас турецької кампанії ходив погоничем у Крим. Заробляв добрі гроші, їздив у далекі землі та розволочився. Пороху певне не нюхав, хоч любив хвалитися. Під чаркою зараз починав про свої вояцькі пригоди, про «Скобеля» генерала, про турецькі кулі, он такі, як пів пальця.

— Мов горобці літають, а поцілить рідко котра.

Може під Плєвною дід Каленик таки побував, але чи вояком, то річ сумнівна. Він божився, що «воював турка». Старі люди казали, що лиш з кіньми погоничем крутився. Розібрати годі. Рівесники дідові недуже довірали цим його перехвалкам, а молоді нічого не знали. Дід Каленик Бондар мав тепер під сімдесять років і вдівцем був уже здавна. Просиджував собі то біля одного з синів, то біля дочки. Найчастійше жив при молодшому — Петрі. Через сїни мав свою світличку, сам собі на комині капарив, або харчувався у дочки чи невістки. Зимою варили собі обидва з Петром. Петро господарити не міг через те каліцтво, шив шапки, заробляв трохи. Землю віддавав наспіл

братові Сапронові, а часом дід Каленик сам брався обробляти, як був чого сердитий на старшого сина. Сяк-так зорав, засіяв чимнебудь і толку з того великого не було.

— Мені, бач, до плуга не стоять руки, — прицмакував дід і нічим не журився. Веселий був, хитренький дідок. Завялий, невеличкого росту, рухався проворно, любив »шпекулянтувати«, як сам говорив. В постолах, з ціпком, пішки вештався по ярмарках. Ліверантував кіньми, стренчив січкальні, машини, млини напродаж та в посесію. Брав підряди на копання ровів, сипання гребель, позичав на проценти гроші. Умовляв, підговорював, купував, продавав. Хоч неграмотний, — обчислював умить грошеві калькуляції й хвалився, що обдурить найхитрійшого жида. Такий був дід Каленик Бондар, по-вулишному Гулька.

До старшого сина Сапрона ставився легковажно. Не любив з ним задаватися довго.

— Еее, Сапрон... дурний! — махав презирливо рукою.

Сапрон і справді не був дуже мудрий. У батька вдався балакучістю тільки та цугом до горілки. Одне й друге робив без пуття.

— Пустодзвін! — кидав своїм скрекочучим голосом дід Каленик. — Політики не знає.

Сапрон зі свого боку мав до батька претензію. Ідучи на »вакувацію«, господарство залишив на старого. Настиного обійстя доглядав Петро. Дід Каленик не висидів довго, подався кудись за відступаючим військом, бо прочув, що можна дешево купити інтендантські коні. Спекулював десь по ярмарках з жидами, а тут всякі біженці »розорали«, тимчасом, бідного Сапрона. Відносини між батьком та сином, а ще більш невісткою, зіпсувалися відтоді.

Дід Каленик не визнавав себе винним, уникав про це бакачок з Сапроном, тільки відчепного дав трохи грошей і обіцявся ще купити коні. Недуже з цим спішив, хоч копійка завше крутилася у діда.

— Хто йому винен, що зійшов на пси? — казав сердито. — І так все пропе.

Петра поважав трохи більше. Говорив про нього:

— Тюхтій, але голову має, хоч не до діла, то до політики. Все таки щось там метикує.

Найбільше любив єдину дочку — Настку. До зятя Григора ставився з респектом. З внуками не задавався. Мав їх небагато: у Сапрона шестеро вимерло, лишилося тільки дві дочки: Зіня і, на років десять молодша за ню Марійка, та Настиних двоє. Зате сподобав найбільше малого правнука, — Зіниного Корнійчика, купував йому навіть часом гостинці.

Коли Зіня прийшла до своїх порадитися, яку відповідь дати Тихоновому Антонові та що їй робити, — дядина аж руками сплеснула.

— Ато-ж що? Будеш довіку при батьках сидіти? — І так того замужу як не знала. Абож-то Антін кепський? Вигоїться та буде як усі. Пару десятин має, а твоя одна...

Сапрон сидів на призьбі і за кожним жінчиним словом кивав головою.

— А так, а так. Чого сидіти? Авже-ж некепський, — притакував раз-у-раз і почував вже в роті смак похмілья. радий оказії. Дід Каленик також похвалив це діло.

— Йди, йди! Менше журитися будеш, коли не більше. Автім, жура, це бабське діло. Коняці шлея, а бабі заміж. Дам тобі на перепій корову. Най правнук має своє молоко, чужого не просить.

І так усі поблагословили Зіню на те подружжя. Тільки Кондра Тещук зажурився трохи.

— Ну, що-ж, — раз тобі так лучче... Всяк шукає, чого йому треба. Ми тобі хліба не шкодували, ні хати, ні города. Що наше, те й твоє було, — так, як-би Ксеньове. Але, раз тобі так ліпше, — йди з Богом. І так все Корнієві лишу. Що було Ксеневі, те йому буде.

Кондриха противилася більше. Перед нею станула жахлива самотність, вся тяжка робота, вставання до корови рано, прання. І для кого це все? Нащо така старість? Тепер тільки їх двоє, двоє старих на все обійстя.

— Десь тобі, доню, кривда коло мене, — заплакала сякаючись в квартух. — Я-б на твоєму місці сиділа і не йшла нікуди. Щось тобі з того замужу прийде? Попоїсиш ще біди доволі. Автім... роби як знаєш. Молодого за молодим тягне.

На Святу неділю Зіня віддалася за Тихонового Антона.

Обсіяні поля, попорано все по обійстях, в городах і до самих жнив нема вже гарячки в роботі. Перепочинок між весною та літом.

Можна вже покурити вільніше і про політику поговорити.

Гарне, погоже заповідається літо.

Дні стоять, як молода радість і ночі, як пісня кохання.

Молодість заплущено випиває свій келих, а старість жмуриться посмаком минулого похмілля.

Тварина, зело і людина однаково переживають свій ранок, полудень та вечір.

Дядько Кондра Тещук після вечора набиває капшук

бакуном, свиту закида на лису Каштанку, сідає на ню охляп і ведучи Шпака на повідді, веде їх пасти на цілу ніч в поле.

Дорога лежить як втомлений спогад з прибитим росою пилом і слідами дня, що прочвалав по ній крикливий та п'яний. Повітря над полями дрожжове, прохолодне, бє у ніс та груди.

З лісу віє нагріта, духмяна смуга ; гладить потилицю Кондрі.

Він їде між сільськими полями, аж геть під гайки, де трава непокошена ще, де лежить і його сіножать. Там хоч попідкрай попасе трохи коней, щоб не витовкати травиці, бо-ж шкода. Тра лишити на сіно. Тимчасом, нема де пасти.

Кондра повертає суголовом ксобі. Тут селянські поля тягнуться з одного боку. Праворуч починається лан панської пшениці. Шумить, хвилюється як море. Саме починають висипатись колоски.

— Ех, і пшеничка-ж, їдять її мухи!—думає Кондра та не може від неї очей відірвати. Ідучи повз, усе поглядає боком на цю буйну, кучеряву зелень, що притягає до себе, вабить, мов спокуслива блудниця.

Поворотка поволі висмикується йому з рук, вільно звисає біля шиї Каштанки. Коні враз звільняють ходу, починають ступати якомсь непевно. Кондрі байдуже. Най ідуть, куди хтять. Він поглинутий своїми думками. Виймає капшук з бакуном, скручує цигарку.

Коні ненароком повертають цабе, перескакують рівчак, і жадно починають хруммати соковиту пшеницю. Кондра майже не поміча цього. Занятий крученням цигарки. Слинить її поволі, заліплює та намацує в кишені кресиво.

Курити тра так, щоб вогник цигарки захований був у жмені. Кондра з насолодою затягається димом,

Ніч безмісячна, тільки зорі висипались на небі. На землі сутінно. Бє десь перепелиця. Дзизчать коники. Кондра перекидає обі нозі на оден бік Каштанки, кашкет ховає під пахву і не думає ні про що заслуханий в жваве хрумкання коней, Так неначе сам насичується соками пшениці, бубнявіє насолодою цею. Слух його проте насторожений мов натягнута струна. Враз набите Кондрове вухо ловить подібний згук кінської жвачки десь в темряві поодаль дороги. Стягає повіддя та вслухується. Виразно чути пережовування пашні і то десь недалеко. Раптом Кондрова Каштанка пирхає бадьоро. (Грім-би тебе!..). Чуже хрумання стихає зразу. Безшелестна тиша. На шосі десь далеко тарахкотить віз. По зорях хутко північ.

Враз тихесенький свист, як-би намацування серед моря тиші. Кондра обережно відповідає таким самим свистом. Ще хвилина мовчанки і знов хрупотіння зливається з музичним чичірканням коників.

— Це ти, Кондро? — нишком з темряви. Тінь якась шелестючи пшеницею наближається поволі. — Помагай-бі! Пізнав тебе по лисій коняці. Чи не маєш, мойку, закурити часом? Десь загубив тютюн у пшениці.

— Кури, — протягає Кондра свій капшук та кресиво Тихонові.

— А хіба видно лисину в темряві? — питає стурбовано.

— Еге, світить мов ліхтар.

Зідхнувши радісно Тихін викрешує вогню. Для компанії закурює й Кондра.

Сидять на своїх конях оден проти одного, пустивши вільно повіддя. Коні пасуться поринувши по коліна

в соковиту рунь. Безмежна даль землі і височінь
небесна налиті спокоєм травневої ночі.

— Файна пшеничка! — зідхає мрійно Тихін.

— — — — —

Біжать гарячі, веселі дні літа. Сонце золотить
поволі луги та поля.

Біжать будні спітнілі від праці. Проходять повагом
замислені неділі зодягнені у спокій.

Пише Григир з фронту бадьорі листи. Покинув свій
полк, перевівся з іншими українцями до Богданівського
полку, що стоїть тепер в Києві. Як воювати, то хоч
у своєму війську. Та яка вже там взагалі війна!
Власне нема вже ніякої війни. На фронті мітинги,
братання. Боїв нема ніяких. Хто-ж там іще дурний
воювати?!

Що з того, що велимовна папуга літає по фронті
й говорить, говорить.

»Вайна до пабеднаво канца. Спралівами Россія*).

Мов соловей заплющує очі, упоєний власним
красомовством. Смішний скоморох революції.

Увідповідь йому з окопів:

Ей ти Сашка, ти Керенській,
распраєті тваю мать!
Палезай в акуп с вінтовкай,
калі хочеш ваєвать.

Гаряча і тиха настала пора. Гарячість жнив упойна.
Тиша... як перед бурею часом. Душна і лячлива.

Снуються суголовами сірі шинелі. Шинелями
навантажені сунуть потяги. Шинелями обвішані вагони.
Шинелями загачені залізничні станції.

»Командировки», делеґації, відпустки.

Шинелями сіріють села.

*) Війна до переможного кінця, з протоками Росія.

— Годі воювать! Не вертати на позиції.

Очі з огидою відвертаються від фронту. Руки, що кілька років механічно двигали кріс, опустилися раптом. Не хочать більше стріляти. Смертна перевтома повисла на раменах. Огида смерті, пересит кривлею. Одно тільки бажання розпирає груди: додому.

Сірі шинелі на битих дорогах. Шинелі по шинках. Шинелі промовляють.

— Защо три роки пропадали в окопах? Защо кров проливали? Далой вайну! Дайош мир і землю!

Роєм гуде шинок. Довкруги шинелів тиснуться свитки, кожухи.

— Земля і мир. Мир і земля.

За столом, на лавах дядьки ганжою й політикою п'яні. Земля без викупу, за викуп, на арендних засновах, соціалізація, націоналізація.

І як його розчовпiti це все чортовиння?

Селами вештається сила всякого народу, воєнного й такого. Панки якісь всіякі, »тілігенти«. Городські якісь люди всякого покрою. Заходить, потягне бляшанку і зараз:

— Таваріщі!

Стоїть посередині шинку й гарланить. І неодмінно: »за народ прападал па тюрмам«. Ось шрам від козацької нагайки, а осьде від кулі.

Може правду каже, а може і бреше.

Послухати можна, чому ні? За ким то він тягне?

... За »рабоче крестьянскую власть«^{*)}, за мир »без анексій та контрибуцій«. Проти царя, проти війни, проти панів і проти України.

Мо' справжній »сіцілістий«, або просто босяк. Розбереш його? Усяк тепер соціалістом зробився.

Другий сюди, туди зиркне по людях, каркне на

^{*)} Робітнича селянська влада.

»сумбурное время« і за Корнілова якогось почина таємничо, за царя, що ось-ось має вернути, за »єдину-неділімую Русь«, за старий »прижим«. (»Хліб по дві копійки, пара чобіт чотири целкових«). Лає революцію, ганьбить республіку, не признає ніякої України. »Нет, не било і бить не может«.

Третій за Тимчасовий петербурзький уряд, за всеросійські установчі збори, за »пабедний канец« з »пралівами«, і також з піною вимовляє слово — »Україна«. Часом заходять такі, що й за Україну говорять, та не всі однаково. Одні хвалять Центральну Раду, другі кажуть, що гетьман правив-би краще, одні за братерство з Росією, другі переконують, що Україна самостійна має бути.

Дядьки вислухують всіх, усім притакують, а на кінці своє:

— Ну, а як-же земля?

Землю дають всі. Ці за викуп, ті даром. Московські есери, есдеки, кадети після всеросійських установчих зборів; большевики — хоч зараз бери; польські дідичі готові згодом роздати частину на довголітню сплату. Усі чужинці обіцяють ласкаво українським селянам українську землю.

Центральна Рада обіцяє також: ес-деки націоналізацію, ес-ери соціалізацію.

Паморочиться в голові. Цукериш бігає, долива, підсипає. Самогон з »іліксіром«.

Димом туманіє коршма.

— Щьо мені твоя власть? Їдять тебе мухи! Я сам тепер власть, — гримає кулаком по столі Сапрон. — Я сам собі верну »розореніє«. Тепер моє право. Я тобі покажу, їдять тебе мухи!...

Грозить комусь кулаком у простір та кричить захрипло. Піт ллється по обличчі.

— Го-го-го! Ха-ха! — гуде розгулом коршма. Жагучі голоси жебонять довкола Сапрона.

— Ну й голова в тебе, мойку! Як втне, — мов у тіятрі якому.

Сапрон гордо підводить розчухрянний лоб. Очі каламутні, червона, змокріла пика. Спитий, сопливий голос. Стоїть взявшись під боки. Матюк за кожним словом.

— Товарищі! Примером, за що мене обидів Миколка? Га?! Думаєте, — вам тільки зробив кривду? Усіх зобіжав, а мене найгірше. Мать його!... Последню рубашку здер з мене. Я за свою, значиться, і за чужу кривду. Значиться, раз слабода... мать його!.. Я-ж кажу: канєшно: за усіх і за себе... Ти мені давай землю! Ось зараз тут клади мені на стіл. Не обіцую, а давай, їдять тебе мухи!..

Після промови на ярмарочній площі підчас маніфестації, Сапрон здобув собі славу першого промовця і горланить тепер при кожній okazji.

— Ну, ну, Сапроне! Де ти такий взявся? — поклепує його пестливо по плечі Цукериш. Долива самогону.

— Пий на-здоровлячко! І чого це люди не слухають тебе, тільки цього Грицька? Що він думає?... Як по конгресах їздить, то вже велике цабе? Ууваа! Такий дуже розумний. Йому й не рівнятись з тобою. Або той якийсь млинар?... Чого він до мужиків лізе? Такий буржуй. Нащо він вам здався? Що то, у людей нема вже своєї голова, щоби слухали чужої? А такого як ти чьому не слухають? Бо ти бідний, а він буржуй, свиня. От бач, Сапроне, яка то правда. Хіба то слобода? Ні. Я тобі скажу, — ще немає правди. Правда тільки тоді буде...

Цукериш похиляється, щось шепоче, аж бризки

летять з хартавого рота в напівпритомні Сапронові очі.

Зібгавши брови, Сапрон силкується збагнути. Слухає довго, натужено, з роздзявленим ротом. Видно розчовп, бо враз блискає щось в каламутнім обличчі і радісна усмішка розпливається по ньому. Хапа Цукериша за борідку й трусить нею мов старим ганчір'ям.

— Ей, ти жидюго! — кричить на цілий шинок. — Пожди-но, їдять тебе мухи! Як я тебе не повішаю ще. Ха-ха-ха! Це-ж ти скинув царя. Ти, сукинний сину, зі своїм Керенським. Пожди-но, пожди!...

Невідомо чи це жарт, чи погроза. Чи Сапрон за царем, чи проти царя. Тверезий ніби проклинає, лає, а як напеться то: »помазанник божий«, регоче, а в голосі скімлить щось жалісне. Годі розібрати. Усі сміються, хіхікає й Цукериш.

— Щоб ти здоровий був! Як ти здорово жартуєш.

Похиляється і знов щось у Сапронове вухо. Сапрон тепер не вилазить з Цукеришового шинку.

— — — — —
Хутко проспівалася перша половина літа. Жита стоять у копах, досягають пшениці. Кінчається Петрівка. На прощу до Почаєва стали збиратися люди.

Баби, підстарковаті дядьки, »салдатки« з немовлятами при грудях. Одні просити, другі дякувати, треті пожалітися Пречистій Матінці.

Пійшла Зіня з Корнійчиком та батьками, дядько Кондра з бабою своєю свічку поставити за покійного сина. Взяла й Настка своїх діток, щоб поклонитися чудотворній іконі.

Подалися холодком до східсонця. Перед вела

бабка Лукія, що по прощах звична ходити; всі дороги та стежечки знає.

І з сусідніх сел чимало людей пристало до компанії. Зібралася численна громада.

Постоли, торбинки, палиці, кийочки.

Як вийшли на битий шлях, — впала роса.

— Буде погодонька, люди.

— Хвалити Бога.

Жайворони задзвонили в височинах небесних. Обізвалася в просах перепелиця. Крайнебо спалахнуло і враз над горами розцвіло трояндою сонце. Повіяло від озимини свіжою проскурою, від гречки — медами.

Прочани притихли. Мовчки сунули хрестючися до сходу. Як полилася золота теплінь — роззуватися стали.

Дарка з Максимом дриботіли за матір'ю, уминаючи по кусневі разового хліба.

Під лісом спочивали. У полудень сіли над річкою підкрепитися трохи, натомлені ноги охолодити водою. В холодку під дубками ночували.

— Оце, лелечку! Яка в мене осьде на нозі болячка, — обізвався сивенький дідок розмотуючи унучу. — Йду до святенького Іллі чудотворця. Кажуть, — помагає.

— Або ось в мене не таке на оці? Вже третій рік як все наростає, — сказала підстарковата жінка у високій кичці над низьким чолом. І від чого воно таке зробиться, Господь його знає?

— Моїй старій не таке ще було. Такий гостець мучив, що криком кричала, доки не повів до Почаєва. Як потерлася об того велитня, що то праворуч від порога, — мов рукою зняло. Назад кадрельом ішла додому.

— Ох, Божечку! Коб мені поміг!
— А ви-ж звідки?
— З Під'яремного.
— Як там у вас жнива? Хто збиратиме панське?
— Наш комітет каже, що за третій сніп, а як ні,
то люди не будуть панського жати. Нехай пропадає.
— Правда. Так і треба.
— А по-мому вижати все чисто, а панам дулю.
Ще їм третій сніп? Мало нажилися з людського?
— То правда. Це було-б найкраще, але-ж так без
закону?... А хліб у вашій стороні файний цього
року?

— О, що вродив, то вродив.
— А як у вас »нащот« землі чути?
— Та так, що нічого тимчасом.
— Вже, вже людська буде.
Нестарий, чорнявий чоловічок скида веселими
очима по людях. — Хутко має вийти антономія на
землю. Центральна Рада обіцялася...

— Але, вийде?... Значить, земля людям, а панам
куку в руку. Хе, хе! Ото файна штука!

Та дядько Кондра охолодив цей настрій, махнувши
рукою.

— Е, ... вже! Не буде антономії. Керенський не
дає.

— Як не дає?
— Не дає, тай вже. Зачем, каже, Україні антономія?
Ще відділитися захоче. Очередительне собрание,
каже, само розбероть хто куди пристати має.

— Он яка штука?! ... Не дає, значиця. То кепсько!..
А де-ж теє собрание? Най-би вже розбирало, чи
як...

— Але-ж ви скажіть: — підняв Кондра палець
під саме своє зажуряне чоло, — хоче Україна

автономії, — чому-б не дати? Раз ти обібрався замісто царя й раз вроді слобода... Що-ж тобі тая автономія вадить?

— Чи ти ба', яка зволоч! — цмакнув чорнявий чоловічок. — Виходить, і сам не гам і другому не дам. Щось мені цей Керенський не теє... Чи не жидюга часом.

— Кажуть, із жидів.

— Тож-бо то, зараз видно. Значить автономії не буде? То кепсько. А що-ж буде з землею?

Розмовці зажуряно притихли. Кондра посміхнувся хитренько та закліпав проречисто очима.

— Щось уже буде, не бійтесь! Не дають, і не треба. Буде Україна і без автономії. Мо' ще лучча буде. Думає, велике цабе його автономія, чи там хведерація. Ще його ця автономія занудить.

Сказав це таким многознаючим тоном, що чорнявий чоловічок аж присів із дива. Дивився на Кондру переповнений шанобою.

— А то-ж. Ха-ха-ха! — зареготав весело.

— Тільки-ж, чи бува, тая Центральна Рада не обдурить часом? — вставив хтось обережно з прикметним селянській вдачі недовір'ям.

— Не повинна-б, — таксамо обережно відповів Тещук посмоктуючи цигарку. — То-ж мужицька власть, кажуть, за народом стоїть.

— Як кажете? Мужицька? Хіба там самі люди?

— Еге. Казав наш чоловік, що їздив вроді ділігатом, що панів зовсім обмаль, тай ті із мужиків. За Грушевського чули?...

— Он як!... Ну, хіба що там більше людей... Повинна-б розбирати закони на наше.

— Вже-б тая Центральна Рада давно позаводила свої порядки, тільки Расея ходу не дають.

— Чи ти ба'!... — прицмакував раз-у-раз чорнявий чоловічок.

Дідок з болячкою, що сидів досі мовчки, зідхнув глибоко та киваючи головою промимрів під носом:

— Он що тепереньки повиходило. Якась тобі Україна взялася та пійшла проти Расеї, а то якесь беременне правительство, якась Центральна Рада... І не розбереш. Був цар, то й пуття всьому було. Взяли його нащось, скинули, та й самі тепер ніяк не доберуть ладу. Коб вже хучій вертався, поможи йому Божечку та Пресвятая Діво!

— От зразу видно, що вас сліпий піп хрестив, — уїдливо завважив Кондра випльовуючи недокурок та притовкаючи його ногою. — Газети, либонь зроду в руках не тримали.

— А що там у цих газетах, — дзявкнув ображено дідок. — Хлібом мене нагодують ті газети, чи що? Що не кажіть, а був цар — усе було. Коб таки Господь дав йому здоровля вернутися назад.

Сапрон, що грівся на сонці й не обзивався досі, підвів нараз розчухряну голову й визвірився на дідка.

— Хто це таке каже, га!? — крикнув грізно. — Як, ви сказали? Щоби цар вернувся? Нівроку собі штука! Го, го! По-вашому, значить, ліворуція ніпочім? Значиця, контліворуція виходить. Ми, значиця, робили ліворуцію для кого? Виходить для царя; щоби знов вертався? А хороби не хо?...

Дідок закліпав нетямлюче очима. Сапрон підвівшись на ліктеві, замахав кулаком.

— Значиця, царя забагається? Он як?! А я вас питаю: хто накоїв лиха з тією війною? Хто мене розорив? Га?! Хто людей накалічив? Може не ваш цар?

— А я знаю.

— Не знаєте, то мовчить.

— А ти відчепися, то ліпше буде, — штовхнула його під бік дячина Явдоха. — Чого причепивсь до чоловіка?

— Бо не люблю, як чорт-зна-що верзе.

Сапрон роззுவся й розмотуючи унучу не переставав покрикувати.

— Зятя мені хто убив на війні? Хто розніс обійстя? Хто бабу посадив у хурдиґу? Не цар? За одне дурне бабське слово. А вона ще: відчепися!... Знає за ким уступатися! Шкода тобі царя, то йди за ним по три чорти до нечистої віри.

Кричучи щораз дужче впадав у революційний запал. Дідок скулився нерадий пригоді, зиркав перелякано по людях.

— А хто його знає, — промимрів здвигнувши плечима. — Я человек простой, необразованный, ..

— Отож-то. Коб були образовані, — не говорили-б.

— За царя таки був ліпший порядок, дешеве все було, та й кажу.

— Як? — підірвався на ноги Сапрон. — Знищожати нарід, розграбити чуже — то це порядок? У мене он-які мозолі понаростали доки доробився, а де воно? Попитайте он людей. Вакуація розікрала геть чисто. Половини не вернули навіть. То це такий порядок? Го, з таким порядком!...

— Та сядь дурний! Чого причепився? — сіпнула його удруге Явдоха. — Кричить мов навіжений. Ще й до сповіді йде.

Сапрон глянув на жінку, подумав трохи і плюнувши ліг на траві черевом донизу.

— Бач, яка плохенька стала, — підморгнув до Кондри. — Тепер: »сядь«, як посиділа сама у хурдизі. А тоді, скільки ми сіпали удвох, — слухати не хтіла.

Тоді неможна було, то її кортіло, а тепер як слобода, то вона акуратна стала. Ну й натура в баби!

Сапрон з обурення плюнув.

— А про мене най собі буде хто хоче, — заговорила миролюбно молодиця з болячксю на оці. — І цар мені був добрий, дай йому Боже здоровля, і той тепереньки най собі буде, і тая, Рада якась. Мені усі добрі.

— Зараз видно бабський розум, — не без їди завважив Кондра. — І той добрий, і той добрий. А хто-ж кепський?

— Мені усі добрі.

— Вам і десь і мій Брезент добрий був-би, коби мав лишень власть. Собака, значиця, — зареготав презирливо Сапрон.

Молодиця ображено відвернулася та позіхнувши підгорнула коліна під саме своє підборіддя. Дехто засміявся з Сапронового дотепу і намить притихло. Жвава молодичка з цікавеньким носиком, в чорній подільській запасці, завязана під бороду біленьким платочком, висякалася набік та скинула по людях веселими очима.

— Чуєте-но, — сказала, — он у нас люди відбирають вже від панів землю.

— Де, де?

— У Камінь-Подільській губернії.

— У Камінь-Подільській?

— Еге, у Камінь-Подільській.

Дядьки покидали недокурки на землю, повитягали шиї. Молодий чоловічок у вояцькій шинелі з похмурим видом, що досі мовчки прислухався до балачки, заговорив жагуче:

— І добре роблять. Давно пора. Чекати доки там хтось наділяти стане? На чорта комусь здалося те

Учредительне собрание, чи якась там Рада! Нарід защо три роки проливав кров в окопах? Воша заїдала защо? Тепер ще просити? Кого? Буржуїв просити? Земля вся пренадлежить рабочему народу. Значиця, забирать тай годі.

— Еге, правду каже. Це таки правда. Чого люди чекають?

— Балачка спалахнула жива та гаряча як від іскри сухий очерет. Усе більше людей підходило до гурту. Поприсовувалися ночліжани із далеких сіл і з других губерній. Счинився справжній мітінг.

Сонце потонуло в далеких лісах і вечір якось мягко упав на землю сизорумяним серпанком. Закурилися від комарів багаття з травиці та сухого листя. Жінки понапинали з хусток шатра над дітьми.

Вечеряли, хто чим мав, та стелилися під дубами спати. Гутірка про землю не вгавала. Навпаки, з більшою жагою займалася все дужче.

А від землі йшов теплий подих як мамине пестіння, лагідний, блогий. Заколихував натомлені груди, утихомирював збентежені думки.

— Земля колись всенька була нашого народу. Нарід український, хоч терпів часто від половецьких і татарських горд, проте мав землі вдосталь, був багатий та вільний. Багатством своїм країна наша зваблювала неситих, хижацьких сусідів. Нахрапом споконвіку лізли на нашу землю. Видирали від наших людей, ділили на маєтки, а нарід наш у неволю брали. Так було перед багатьма роками.

На рові стоїть панок. Картуз на ньому казенний, зелений. Вишивана сорочка, ціпок у руці. Плечем сперся до дуба, руку за поясок засунув. Говорить палко:

— Тепер кажуть, що ця земля їхня, чужинецька,

панська. А земля, люди, спредковіку ваша. Тільки ваша і нічия більше.

— Авже-ж. Земля людська та божа.

— Земля українського працюючого люду. Тому Центральна Рада видасть хутко закон, щоби всю землю передати українським селянам. Сільські комітети повинні негайно списувати все панське майно: землю, ліси, млини, тартаки, цегольні, горальні та перебрати в свої громадські руки. Це все добро народнє.

— Гу, гу, гу! — гуде під дубами. У гуньках наопаш, в розхристаних сорочках, босі, в постолах, у білих холошнях тиснуться довкруги промовця.

— А як: без викупу, чи за гроші? — питає хтось.

Панок посміхається.

— А пани платили народові, як займали його землю сотні років тому?

— Еге, платили. Нагаями, помордасниками.

Понурий шум іде між дубами. Деся з тиші лісу, з глибини землі злітає зідхання. З забуття, з давнини виринає мов стогін.

— Такими грішми й ми будем платити.

— А я, товариші, кажу: раз земля народня, то нема чого чекати, займати та й годі.

Жагуче, п'яно згучать серед ночі слова похмурого чоловіка у вояцькій шинелі.

— Авже-ж без викупу повинні віддати.

— Най-би вже і за викуп. Заплатив гроші, то хоч знаю, що моя, — зідхає хтось у любовній тузі. — Ніхто вже її не видере у мене.

— Як?... За своє платити? Та-ж земля і так наша.

— Задарма дадуть, то й заберуть таксамо, — скептично відповіда перший.

— О, ні! Раз дасть, то най попробує нозад відібрати.

— Невідомо ще, чи пани пристануть.

— Або їх хтось питати буде?

Панок прислухається мовчки. Потім звертається до дядька, що стоїть за викуп.

— Хто у вас поміщиком? — питає.

— Та Пшипюрський, їдять його мухи! Тисяча вісімсот десятин орної землі, три фільварки, сіножаті, ліси.

— А у вас скільки?

— Чого? Ніби, землі? Дві десятині у п'ятих шматках.

— Ось бачте, якийсь Пшепюрський приплентався бозна звідки та пухне з роскошів на вашій землі, а ви з голоду й злиднів. Ще й підпанків скільки пасеться при ньому. Всі на вашій шкірі. На шкірі нашого народу. Це тому, що прадід Пшепюрського засік нагаями вашого прадіда й загарбав його землю. Тепер ви хочете йому за цю землю платити?

— О ні! Не діжде.

— Або наш Нежданов ліпший? Сидить на тисячах десятин. І то земля яка! Найліпша в цілому повіті. Чистий чорнозем. Паровий млин, цегольня. А з людей шкіру здер-би. Хтів-би, щоб задурно робили.

— Або наш граф ліпший, Корвін-Донецький? — обзивається Кендра. — Сам навіть толком не знає, скільки у нього тієї землі. Всім Бялоскурський крутить. Він лиш раз на три роки на полювання приїде.

Сукається і сукається без кінця прядиво розмови. Ночі літньої мало. Десь на досвітку поволі стихає.

Сон пьянкий обхопив людей в кремезні обійми. Попокидав на землю, попритовкав грудьми до

пухкої трави, на дуби закинув мертву непорушність і сам, присівши нишком, сховав у долоні поблідле обличчя.

— — — — —

Сонце зійшло, ліс стрепенувся. Посхоплювалися прочани. Загомніло. Заплакали діти.

Знов рушили в дорогу.

За Берестечком незнайомий панок поклонився людям. Подався суголовами просто на чавунку. Жвавою, стрункою ходою зникав поміж копами.

— Що воно за оден? — дивлючись за ним вслід муркнув дядько Кондра.

— А хто його знає. Волочиться тепер доволі всякого народу.

— Так мені показує, що чоловік некепський. Навчав-же, як з панами...

— Мо' який тайний совітник, умисне підлазить до нашого брата, щоби випитати. Кашкетик якийсь казьонний.

— Мабуть скубент, — кидає понуро чоловік у шинелі.

— Може, може. Видно вчений, якщо не босяк.

Далі вже мовчать, всяк думаючи своє. Свіжий ранок літній якоюсь радістю наповняє груди.

— А йди хучій, Дарко! Не лишайся ззаду.

— Вже, мамочко, лавра?

— Ні, ще не лавра, але вже хутко буде.

Сонце знімається високо, почина пригрівати. Прибитий росою порошок хляпотить під ногами.

— Вже монастир видно.

— Де, де? Покажіть, бабко!

— Оно-но, на горах.

Бабка Лукія показує палицею в простір. Щось біле, блискуче.

— Такий монастир!...

Потім загув дзвін. Повагом, зрідка ударяв та линув пливко над полями, розколиханий сонно.

— Баааммм, баааммм! — промовляв спокійно.

Потім схопилися цілі акорди дзвонів. Розспівалися, заграли, ударили в небо та полилися срібною росою.

— Во ім'я Отця, і Сина... — хрестилися прочани.

Був день святого Петра і Павла.

Потім була брама висока, червона. Бублики, хрестики, блискуче намисто, коники з тіста, свічки, цукорки. Співали старці, сліпі каліки. Ліра жалібно бреніла.

Народу було стільки, що треба було з цілої сили триматися маминої спідниці, щоб не загубитись.

Над брамою весь сяючий сріблом знімався образ Пречистої.

Юрба впала навколішки, схиливши чола до землі.

— Під твою милість... схопився могутній, многогрудий спів. Зойк, плач, благання змішалися з ним.

Була церква блискуча. Горіли свічки. Згори спускалася чудотворна ікона. Люди падали навколішки, цілували землю. Йшов великий стогін.

Хтось кричав до Божої Матінки, щоби вернула йому видющі очі. Благов і проклинав разом, припадаючи ниць до зимного каміння.

Настка біла поклони перед образами, цілувала святих в ризи, ставила свічки. З богомільним захопленням дивилася в лагідне обличчя Пречистої крізь габу рясних сліз. Клала перед нею зів'ялі віночки недоспаних ночей, пережурених років.

Підсадила Максима, потім Дарку, щоб поцілували ікону. Дарка припала устаму до зимного металю з якимсь переляканим екстазом.

Капали вогні свічок, курилися тумани кадил.

У віттарі еромонах по-давньому поминав царя та царицю.

Був намальований на стіні пан вусатий в червонім жупані, що стріляв з пістолі. Це той Каньовський пан, що про нього розповідала колись зимою бабка Лукія. Другий тримав у руках відрізану свою голову подаючи її прислужно Діві Марії.

Дарка не могла від нього відвести очей. Було гидко, страшно та чомусь цікаво.

Потім зійшли у підземну церкву. Тут стояли мощі святого Йова у залізній труні, покриті саваном. Прочани припадали до них богомільними вустами, ставили свічки. Підставляли голови під шапку преподобного мужа, — щоб голова не боліла. Ченці правили безперестану акафист, сповідали прочан, причащали.

Була ще друга церква, підземна, залита вся червоно-мутним світлом. І тут було повно народу болящого і молящого. Снувалися ченці в клобуках, з похмурими очима. Попід стінами стояли величаві камінні статуї.

— Хто це, бабко? — спитала Дарка тремтючи від натовпу вражінь.

— Велитні, дитинко. Велитні святенькі.

Гарячі Дарчині очі припали питаюно до камінних, мовчазних облич.

— Колись такі люди були, — зідхнув хтось богомільно. Високо, угорі гудів великий дзвін.

— Потри, Панасе, об цього велитня, враз перестане боліти.

Сивенький дідок підстрижений »під польку« підставив лівою рукою свою праву болящу до статуї Василя Великого. Намагався конче потерти нею об велитенську руку статуї.

— Цей від пристріту не помагає, — напутила бабка Лукія. — Потріть об Івана Золотовустого, як рукою відніме.

Дідок поніс руку до другої статуї. За ним подалися й інші прочани з пристрітом.

Нараз мов із під землі вигулькнув звідкись чернець, грізний, розпатланий, з чітками в руках.

— Кудя прьотес? — Нельзя!*) — ревнув баском. — Не дозволяється тертись об статуї.

— Батюшечко! — зойкнув жалісно дідок. — Прошу вашої милості. Дозвольте, на божу радість, хоч приторкнутися рукою.

— Сказано — нельзя. Відступіться.

— Прошу вашої милості, — благав дідок.

— Як це?... Я йшла аж з Камінь-Подільської губернії, а тут не пускають?! Приторкнутися до святенького не можна? Абож-то я його вкусю? Щоб-же тому, хто забороняє, день і ніч такі кольки як оце у мене! Ой, Божечку милосерний!

Молодиця з Поділля заголосила на всю церкву. У дідка також затрусилися губи. Підніс лівою рукою свою праву руку майже до самого лиця ченцеві й благав беззубим ротом.

— Стільки світа бився до того Почаєва. Змило-сердьтеся, отченьку! Просю вашої милості.

Здоровий, з тупим обличчям чернець бовванів серед прочан, нечулий на зойки. Здавалося, не чув, не бачив нічого. Дивлячись кудись понад головами, позіхнув байдуже.

— Сказано: — нельзя, значиться — нельзя, — забубонів мов з порожньої бочки. — Єнто денги стоїть**). За єнто платиться окремо.

*) Неможна.

***) Це коштує гроші.

— Ну, то я заплачу, — радісно закивав головою дідок. — Чому ні? Заплачу, аякже.

— На широку долоню протягнуту з підрясника посипалися щедро мідяки, срібняки. Наболілі руки, ноги, попереки, припадали в екстазі до камінних велитнів, що без тіні співчуття дивилися згори камінними лицами на людські терпіння. Вся нижча половина статуй до пояса блистіла від доторків прочан мов вимазана салом.

Бабка Лукія прикладалася напереміну то правим, то лівим оком до ноги Золотоустого. Дарка мов причарована приглядалася до всього.

Бачила іще в тій Почаївській лаврі стопу Божої Матері витиснену у камені, де вічно стояла свячена вода цілюща від усього.

Були перед церквою столики з іконами, з хрестиками, рундуки з всіляким крамом. Продавалися калачі, медівники, бублики, коники з тіста.

Настка купила дітям по калачикові та по хрестикові на червоній китайці. Несла пляшку води від «стопи» та образ.

Поспішали чимдуж на жнива додому.

І з ріжноманітної мозайки цих речей залишилися дітям тільки окремі вражіння та сама Почаївська лавра на високій горі з блискучими хрестами.

— — — — —

А в жнива, коли жито стояло в копах, а пшениця клала мідяне колосся на крицю дзвінких серпів, прийшов у Незабитківку універсал Центральної Ради.

Відозву привіз разом з поштою Сава Підвальнюк і обидва з телеграфістом прочитали її перші.

»Народе Український! Народе селян, робітників, трудящого люду! Твої виборні люди заявили свою волю так: най буде Україна вільною«.

Скептичний, байдужнуватий Сава, читаючи наголос, щулився, похрюкував, мов йому щось заважало в горлі. Нараз чмихнув, закrywся рукою та пійшов у куток висякатися.

— Читай далі! — кинув телеграфістові.

Дріжачим голосом, як у гарячці, Гемень продовжував вимовляючи богомільно кожне слово як-би прочитував текст евангелія.

Було щось зворушливе в цих наївних, присуті, несмілих словах першого маніфесту збірної української волі. Уперше говорилося одверто перед цілим світом, устами цілого народу: най буде вільною.

Схопивши відозву Гемень вискочив з контори й біг просто в городчик Праскеви Нікалаєвни, радісний як школяр, що отримав в кінці року п'ятку.

По той бік вулички горбатий бляхар Буслик лютував перед своїм крамом старий самовар. Побачивши хлопця з просіяним обличчям, витріщився здивовано.

— Що це таке? — спитав зацікавлено. — Що сталося, паничу?

— Універсал, Буслику! Універсал Централь...

Не докінчив; наскочив на молодицю, що виходила від начальнички з кухні, обвішана глечиками. Трохи не збив її з ніг.

— Тітко, маємо автономію! — гукнув їй радісно в лице і для рівноваги вхопив її за плечі.

— А здох-би ти з нею разом! — залаяла плюнувши. — Чуть не розбив глечика.

Хлопець пробурмотів щось, зареготав і вскочив у фіртку.

— Чогось-то женеться, нечиста] сила, не бачить дороги, — почув за собою.

В городчику за поштою саме розгостилася

полуднева спека. Напастовані нею тіні корчилися бгаючись під лавки й дерева. На грядках омлівали бальсаміни, вербена. Духмяно пахтіли акації.

— Панно Мусю! — кликнув телеграфіст біжучи стежкою. — Панно Мусю!

Зза кущів жасмену вигулькнула кучерява голова та сховалася знов. Лебедів десь притишений сміх.

Муся сиділа в гамаку, захищена в тінь. Біля неї на траві лежав горічерева кирпатий Фростік Праскеви Нікалаєвни, дихаючи астмічно. Телеграфіст здалеку помахував папером.

— Вгадайте, панно Мусю, що я вам несу?

Хоч голос його тремтів від радості, дівчина не виявила особливого зацікавлення, глипнула тільки зпід кучерів і вишивала далі. Телеграфіст згадав, що вони посварилися вчора і Муся тепер ображена на нього.

Цих образ за останній час було досить багато. Муся сама починала вередувати, потім дулася невідомо чого, не хтіла балакати. Чи були це прояви її поганої вдачі, чи вияви своєрідного кокетства, не міг розібрати. Іноді це забавляло його, іноді ходив засмучений, не знаючи як поводитись з нею. Іноді надокучало. Життя в конторі було і так скучне, одноманітне, убоге на радісну теплість. Хотілося веселої, щирої приязні; простих, сердешних відносин. Крім того Муся подобалась йому. Чув, як ніжне, тремке почуття глибшає у ньому, стає непомітно гостре і болюче.

Повіваючи розтріпанім папером, перескочив грядку та припав на траві біля гамака.

— Ось дивіться, — лебедів зворушено, розгортаючи відозву на колінах дівчини. — Ви тільки прочитайте, мила Мусю! Прочитайте тільки, яке велике щастя.

— Універсал?! — спитала здивовано глянувши на надпис. Що це?

— Та читайте, читайте-бо далі!

— Ах, ето апять *) ваша Україна! — скривилася розчаровано і нетерпляче відштовхнула папір. — Не інтересно. Я думала, — справді...

В голосі її та складці біля губ було стільки презирливого змудження, що йому похололо в грудях. Подумав, що Муся умисне, щоб йому дошкулити.

— Ну от, — засміявся. — Ще не знаєте, що це, а вже відмахуєтесь. Яка-ж бо ви, Мусю! Зовсім, як дитина. Не хоче прочитати навіть, а це-ж... Знаєте: я такий щасливий, що хтів-би...

Телеграф ст чомусь заплющив очі і не докінчив. Сидів на траві, обнявши руками коліна. Сонце падало через віття, ряботіло на його чуприні.

Муся сказала видуваючи губи:

— Мені нецікаво. Ходім-те краще грати у крокет. Я так давно не грала. Тутки з нудги можна збожеволіти. Ніякого інтелігентного товариства, не то, що у нас в Кремінці. Завтра їду додому.

— Стривайте, — промовив потішаючим тоном Гемень і взяв її несміло за руку. — Мені ще залишилося пару годин додижурити. Потім будемо грати. Спека за той час прохолоне.

— А я хочу зараз, — стріпнулася й висмикнула руку.

— Ну, якже-ж зараз? Служба.

— А я не хочу.

— От таке, — розреготався хлопець. — Хочу, не хочу. Треба додижурити, Мусічко. Нічого не вдієш.

— Впервих **) не Мусічка, а Мар'я Івановна, —

*) Знов.

**) Поперше.

перебила його різко. — А по-друге, мені хочеться грати у крокет, розумієте, Євменій Савіч?

— А по-третє, — засміявся він. — Не Савіч і не Івановна, а просто панна Муся, або Марійка, Марійочка. Ну, хіба не гарно?

Затріпала руками.

— Фу!... по-мужицьки. Не смійте мені так казати. Чуєте, Євменій Савіч?! Граєм у крокет.

Сидючи на землі, дивився в її розхимерене, пухке личко з цвітучим румянцем і мимохить любувався. У великих Мусіних очах ясніла синь небесна. Літня смага позолотила шкіру і на горбочку форемного носа ледь-ледь розкинулись веснянки. Повні, червоні губи були набурмошені, як у злої дитини.

— І чого вона пірється? — подумав розсмішений. Мав охоту подрочити її, як свавільний хлопчик лихе цуциня. Раптом стало йому жаль її.

— Чого сердитися? — сказав протягаючи знов руку до її руки. — Не варт, панно Мусю. Усе-ж це дурниці. Ось ви сердитеся не відомо чого. Сердитеся так часто. Робите собі шкоду і ще комусь, — зідхнув. — Адже передтим ви були зовсім инша. Коли ви приїхали весною, ви мов не ця були. Справді, я не знаю, чому ви такі стали?

Муся сиділа відвернута і йому здалося, що губи її здригнулися скорботно. Присунувся ближче. Голос його лебедів зворушено.

— Ну, скажіть, Марічко, що я вам зробив? І взагалі, що сталося такого? Невже я чимось винен?

Муся мовчала.

— Ну, скажіть, ради Бога. Що я вам зробив?

— Нічого, — відповіла глухо.

— Коли нічого, то нема чого сердитися. Можливо, вас наструнюють умисне. От ви спочатку не ставилися

вороже до всього українського. Навіть цікавилися трохи, а тепер... Ви не хочете навіть прочитати цього... Це-ж універсал про волю України. Про автономію, Мусю. Ви знаєте, що це значить?

Вона ввесь час сиділа непорушно, відвернута й мовчала. Уста її затиналися щораз міцніше, вміру як телеграфіст говорив про Україну. Він продовжував зворушено:

— Ех, Марічко!... Вибачте, що я так говорю. Як-же мені говорити, коли...

І знов заплющив очі від надміру почувань, чи від сонця, що лилося через гилля акацій.

Муся раптом повернулася рвучко мов хтіла щось сказати, але тільки дужче затиснула губи. В очах її блимнув зимний вогник. Він не помітив цього. Сидів затоплений в собі, з зажмуреними очима і не міг збагнути, чого вона саме сердиться на нього?

Мусю таки «наструнювали» справді. Тітка, дядько, усі «комітетські дами» не пропускали ніякої okazji, щоби не поглумитися з «хахлатською державою», з «гадюцькою мовою». Злорадно повторялися при всяких гутірках свіжі дотепи польсько-російські про «мордописні», «самопери».

З Геменя кепковано також, називаючи його «Мазепою», «Щірим», або «Жовтоблакитним». І хоч стрункий, чорнявий телеграфіст здавна подобався Мусі, найбільше сердило її це, що для нього було найдорожче, — його захоплення національною ідеєю, громадськими справами. Хтіла бути єдиним його захопленням, мати неподільні його почування. Сама захопитися його ідеалами не вміла і не хтіла під впливом оточення. Адже училася в російській гімназії, і може єдине, що винесла з неї, це російський дух.

Замість кинути з Геменем разом в новий струм життя, рішила його відтягти від цього. Хтіла щоб їй тільки віддавав вільний час. Виразно не казала цього, виявляла тільки всіляко своє невдоволення в надуттях та образах. Він не тямив цього. Чим виразнійше виявляв їй свої почування, тим частійше повторялися гніви. Була певна себе.

Не обійшлося також без «напучувань» тітки. Праскева Нікалаєвна не уважала телеграфіста відповідною партією для своєї братаниці. Торочила їй раз-у-раз про свій аристократизм та «аристократическое востітаніє» *).

— Не забувай, що ти училася в російській гімназії і батько твій був російським жандармом, а «дедушка» справжнім офіцером. Хто такий Гемень? Мужичок, тай годі. Ти не повинна виявляти до нього великої уваги. Най знає, що балакаючи з ним, ти робиш йому ласку. Він сам повинен упадати біля тебе, а ти його згори. Взагалі — «настоящая баришня» **) повинна поводитися аристократично.

Аристократизм «настоящої баришни» полягав у тому, що Муся соромилася при людях взятися за теплу воду, була нечемна до всіх, хто їй не був потрібний і вередувала перед «кавалерами».

— Ідете ви зі мною грати у крокет? — спитала визиваючим тоном. — Питаю вас востаннє.

Дивилася понуро на хлопця. Він все сидів у своїй Діогенівській позі, усміхнений, напівприжмуривши очі, готовий жартувати, співати. Проміння пестило його і він сам хтів лашитися як щаслива дитина. Зараз треба було бігти до контори, робити нудну, щоденну роботу.

*) Виховання.

**) Справжня панна.

Промовив весело:

— Ну, давайте, на згоду! Доволі химерити! Скінчу дижурство і будемо грати. А тепер... Я вам хотів сказати... Так, Мусю, вас підтроюджують, це зовсім зрозуміло. Адже вони всі дихають злобою. Просто здається, в них не кров, а якийсь яд в жилах. Ну і чорт з ними! Кому вони потрібні? Виздыхають поволі, разом зі своєю добою, як вся їхня Росія. Це-ж вже напів-трупі. Тому й несе від них цим сопухом поганим.

Хоча не називав прізвищ, Муся знала, кого він розуміє під словом »вони«. Говорив це не вперше.

— Ось візьмим, до прикладу, Івана Митрофановича, — мовив далі поважно. — Я не раз думав про нього. Адже він міг-би бути зовсім пристойним, незлим чоловіком, коли-б не затроював його цей чад ненависті, яким вони всі дишать. І то ненависті до рідного, до свого. Всі-ж вони українці завуджені на московський лад в московському димі, ті наші »малороси«. Згіркли, зажовкли в цьому »єдинонеділимському« чаді не можуть вже дихати свіжішим повітрям. От і отець Ларій, і Антоніна Петровна, Іван Митрофаніч і навіть Праскева Ніколаївна, коли-б могли, — в ложці води утопили-б цілу Україну, через цей дух московський, що затьмив їм мізки. Вам на них нема чого дивитися, Мусю. Вам доведеться жити вже инакше. Ви молода, хороша і... ви-ж українка, Мусю. Хоч збаламучена, але українка.

— Годі! — перебила його, зриваючись раптом. Годі пароть чепуху!*) І так не слухаю. Вот еще разговор! »Самопер попер в мордописню«. Ха, ха, ха!

Гарненьке її личко викривилося неприємно, мов силкувалася навмисне зробити його відштовхуючим.

*) Верзти дурниці.

— Питаю вас востаннє: граєте зі мною у крокет, чи ні. Зараз, в цю хвилину.

— Ні, — відповів Гемень і підвівся з землі. Був блідий, та затискав губи.

— І не треба. Обійдеться. Подумаєш, яка важність! Думаєте, — без вас не обійдуся? Можете забиратися к чорту. Я вас ненавиджу. Мазепа! Не була українкою і ніколи не буду. Плевать я хачу на вашу Україну. Чуєте: плевать!

Зібгала жужмом універсал та шпурнула на землю.

— Ось ваша Україна, — притупнула ногою і вибігла з города.

Хлопець стояв хвилину ошараний, дивлючись їй в слід. Здалося йому, що допіру вперше побачив справжню Мусю. Мимо схвильовання щось зраділо в ньому.

— От і добре, — думав підношучи з землі папір та розгладжуючи його на коліні. — Тим краще, тим краще.

Намагався заспокоїти себе, приймаючи все за жарт.

— Таке зінське щеня, — засміявся замикаючи за собою фіртку.

Додижував до кінця, стараючись не думати про цілу подію і вийшов з контори бадьорий як завше. Біг стежкою в село.

Пополуднева спека прохолола дещо; сонце золотистою муттю заливало землю. На придорожних бур'янах пластом лежав порошок. Ходили по дорозі кури чепурні, зосереджені, роздзьобуючи сухі кізяки. Десь з тина, над телеграфістовим вухом, залопотав крильми півень і кукурікнув дзвінко.

— Цур тобі! — засміявся хлопець.

Вуличка скінчилася, засміялося поле. Зелена

конопляна свіжість, шелестке золото пшениці, мрійно-медові пахощі будячця.

Гулькнув у цю розсміяну шир, линув нею як птиця. На дні його радості билосся щось розшарпане на клапті, сіпало й кричало.

— Не варт про це думати, — відмахувався думками. — Не варт. Зінське щеня. Чорт з нею!

Біг вперед, але нудкуватий біль щемів, сіпав. Притиснув це місце рукою. Почув шелест паперу. Струм радості затопив пекучий щеміт.

... Твої, Народе, виборні люди заявили свою волю так: най буде Україна вільною.

В синьоватій пиляві золотистим розкотом співала далечинь. Тремтіло насичене сонцем і пергою повітря.

— Плевать, плевать, — лящало десь позаду.

Але телеграфіст майже вже не знав, коли це, і ким кинуті слова.

Лозецького не застав у млині. Пійшов знов полями. Проса червоніли иржою на сонці, схилялося важко пшенишне колосся, остріжка по ровах синіла, сріблівся полин.

Уздівши на Палієвому полі Петра та Настку Гемень попростав до них. Розстелив на копі папір.

Поставали скупчені з серпами. Складами читали, в задумі.

»Народе український! Волею своєю ти поставив нас на сторожі прав та вольностей української землі... Твої виборні люди заявили свою волю так: Най буде Україна вільною«...

Петро знімає солом'яний бриль.

— Най буде вільною, — повторя як ві сні. Щось блимає, міниться в його спокійнім обличчі. Надійшов зі свого поля Кондра й хреститься богомільно.

Жайворони дзвонять, бє десь перепелиця, серпи

миготять на сонці. Мідяне колосся, краплі червоного маку скапують по них. Замислені очі линуть в далечінь.

Скільки їх дивилося туди!

— Землі і Волі!

Скільки зідхань злетіло над тією землею до Волі!
Скільки за цю Волю лежить в тій землі!

Скільки, скільки століть! Скільки поколінь!

— Земля і Воля.

Похиляються голови. Дзвонять дзвінко серпи.
Хилиться день липневий.

— — — — —

Сеї ночі телеграфіст не лягав спати. Бродив до самого світанку серед мовчущих піль, охоплений радістю, шарпаний сумом і надіями напереміну, повен бродючих, розбурханих думок.

Універсал і сцена з Мусею розхитали його, як хвиля човен на припоні.

Не міг обтрусити з себе гнетючого вражіння, що залишилося йому після цієї сцени, Пробував бачити у ній лишень смішне й виправдати Мусю її дурнотою, збантуренням. Та перед очі бгалося нагально викривлене злобою Мусіне обличчя, її повні ненависті очі. »Не була українкою і ніколи не буду. Вот ваша Україна!«

Ні, це вже не тільки дурнота; це щось більше. Це вже справдішня злоба. Звідки в неї взялося стільки цієї ненависті? Невже вона була у ній завше, прихована зручно під шаром простодушності? Невже Муся весь час прикидалася тільки?

Пригадував собі її в різних ситуаціях впродовж трьох місяців від її приїзду, але в них стільки було хорошого, ясного, що на мить потанули всі прикрі хвилини, аж до останнього вибрику, і хлопець чув,

як через груди його перекочуються приливи й відливи кохання.

— Ні, коли це навіть зі злості і на злість мені, — годі! »Вот ваша Україна! Не була і не буду« ... Ну і добре. Годі! Все скінчене.

Йшов стернею між полукіпками, що спокійними рядами стояли вздовж поля пригорблені, золотаво-срібні. Від них лягали на стерню голубаві тіні. Глиб неба зоряня, прозора знімалася напнутим шатром, вростаючи десь тьмавими краями в твердь землі, зливалася з нею у величний спокій. Під ногами тихо шелестіла стерня, дзизчали коники музичним чікотінням. Теплі струми повітря вливалися в прохолодь лугів, ласкотали скроні.

Дійшовши до межі Гемень опустився і сів на траві. Вслуханий в тишу замріявся як все, коли залишався сам.

В розквіт і славу його батьківщини впліталось і його життя повне поривів, боротьби й перемог. Прагнув пригод, струсів.

Образи пересовувалися пориваючо величні, звабні та запоморочені. Мріяв тепер про військо.

Вступити до війська, бути добрим вояком, гнати ворогів України і десь в радісній захваті накласти головою.

Увільнити Україну від московської опіки, раз на все від її війська, урядництва, всього ворожого намулу. Універсал Центральної Ради — це крок теоретичний, Він не звільнить України від чужих лабет. Цього може доконати тільки збройна сила.

Не тямив, чому не ставить собі цього завдання український уряд.

— Може аж тепер, може аж тепер, — повторяв радісно чуючи прискішений темп серця.

Перебігав у пам'яті текст універсалу. Адже з десять разів прочитав його нині, але про військо не було там згадки. Навпаки, сказано десь: »не відділяючись від цілої Росії, не зриваючи з державою російською« ...

Чим більше вдумувався в кожне речення цього державного акту, тим міцніший сумнів холодив його запал. Не міг добре збагнути, але прагнув не цього. Чекав якогось зважного, гордого зазиву, кинутого сміло рознахабненим царкам з Петербургу.

... »ми домагалися, щоби частину грошей, що збирається у центральну казну з нашого народу... Але протягнуту руку українського народу російський Тимчасовий уряд відіпхнув« ...

Гарячий струм морснув телеґрафістові щоки. Принизливе почуття ніяковості й сорому зморозило груди. Довго, прищулено вдивлявся в синь ночі.

Так, багато було в цім універсалі незрозумілого для нього. Якась зацькована незвага поруч великих намірів. Чи то так треба може? Все-ж таки, був це якийсь крок вперед. Безумовно вперед. Адже було там сказано й таке: »Най буде Україна вільною«. Це одно й залишилося в почуттях та уяві і мабуть не тільки у нього одного.

Струшував з себе неспокій сумнівів. Знов думки почвалані грайливим табуном.

Мати відділ бравих козаків, dokonувати чуда відваги й воєнних досягнень. Під його ударами розпорошуються гнилодухі отари займанця, зникають як полуда з очей, раз на все, з просторів його батьківщини. Очищена з ворожої черви вона дихає вільним, радісним життям.

Сліпуча, заповітна мрія. Мріяв про це ще малим хлопцям. Тепер мрія підходила близько до життя.

Що-ж тут неможливе? Кілька місяців воєнної школи, ступінь старшини і відділ таких як він молодих завязців. Боротьба за цілковите визволення рідної землі, — це єдине, для чого варт жити. Цьому одному варт віддати життя. Боротьба, а на кінці перемога. І ім'я його записане на сторінках історії. Це, розуміється, неважне, але думати про це вільно і солодко. Хіба зле бути славним?

Як блудлива любка хильцем, несміло виринала звідкись примара слави. Кликала, манила в свої грішні обійми. Відмагався, утікав від неї, але мана віялася, оплітала його шию жагучим обіймом, підставляла солодкі, отруйливі губи. Аж знеможений віддався їй весь.

Витягнувшись на траві, закинув під голову руки й дивився на зорі. Світили спокійним, нежагливим блеском в той час, як він згоряв пожежею почувань і мислей. Ось, біла, велика зоря, на яку він дивився ще малим через шибку. Шибка була...

Враз защемів десь боляче й солодко давно забутий спогад.

Шибка заткана мішком, хатина закопчена, ліжко з брудним лахміттями. Хлопчик малий ще зовсім, майструє з дощечк скрипку. Гаска тьмарить з розбитим скелком.

Еге-ж, тоді покійний його батько, сухітний сільський дяк прочитав йому »Розриту могилу«.

»Як-би то знайти те,
що там поховали ...

Цвіркає під грубою цвіргун. Батько сидить на низькім ослоні з гарячими плямами очей, підпертий рукою. Кашляє.

- А що там заховано, тату?
- Те, сину, чого я либонь не діжду ніколи.
- А я?

— Ти?...

Батько заходиться спазмом зтяжного, свистючого кашлю.

— Ти, може. Хто знає... Може ще побачиш волю України.

Зорі стріпуються враз у телеграфістових очах, розпливаються млою і стікають на землю.

— Тату!... Бідний, батьку мій! Ти вгадав, перечув тоді. Я побачив волю України. Чуєш, батьку!

Гемень прикладає долоні обабіч уст, гукає втишу піль:

— Україна вже вільна. Вільна земля, у якій ти лежиш. Тату, чуєш?! Вільна!...

І губи телеграфістові припадають до оброшеної межі.

Западає літній сумерк. Вікна зблимують, кліпають сонно і меркнуть. Позіхають довгим рипом двері. Зачиняються хліви, клуні. Ще десь журавель кирничний опускається тихо і чути брязк води у кирпичиці. Рипають ворота. Селяни виводять коней на пашню.

Темною вуличкою, не кваплючися, тюпають конята, пара за парою.

На них згорблені, поперекидавши на один бік ноги, похитуються ритмічно дядьки. Кондра, Сапрон, Охрим, Тихін. Позаду всіх Антін.

Сапрон щось розповідає з прицмаком, голосно, решта мовчить. В повітрі чути димом і хмариться; чи не буде дощу?

Вуличка повертає цабе понад став, потім просто на гору, попід громадський лісок. Шматок стовченої галявки, — там і доводиться пасти. Та то лиш доки видно. Через дорогу, з гори у долину, лан графської конюшини. Буйна, кучерява як ліс, стелиться рожевим

морем. Саме цвіте і пах міцний тягнеться смугами в нагрітому повітрі.

Коли зовсім темніє і гуща ночі облягає землю, через дорогу з громадського лісу пересовуються, мов привиди, безгомінно, пара за парою, мужицькі конята з безрухими силветками похилених їздців. Тихенько, мов по хвилях, пливуть по конюшині далі від дороги, за горбок та поринають в темінь. Тіні верховиків сповзають на землю.

Лягай собі тепер та паси досхочу. А лігши ниць на свиті, в мягкій конюшині, кури, скільки влізе.

Ніч тепла, як черінь після хліба. Місяць сходить десь над самим ранком. Небо хмарке. Тихо. Польові коники стрижуть тільки бадьоро: чік, чік, чік, чік.

Неоподаль Кондри примощується Охрим, праворуч його Тихін, ліворуч розлігся Сапрон. Коней тримають на довгих повіддях. Вони жваво хрупотять соковиту пашню, тільки врядигоди підводять голови постригуючи вухами. Добре, що самі карі та гніді, — у пільмі не видно. Хіба лиш як Кондрова Каштанка піднесе голову, то лисина світить на декілька кроків. Тихін на свою Білу, а Сапрон на Рябого мусять накидати свити; але в таку ніч сам дідько не вгляне нічого.

На болотах обзивається курочка, на ставку в очереті сонно погукує гоголь. Нараз старому Кондрі робиться якось мрітно, коли закурює цигарку.

— Ех, попоходив я колись за ними з рушницею, — обзивається заслуханий в биття перепелиці. — Не так за ними, як за качками було. Перепелиця панська штука, делікатна, а проте цікава. Було пійду на Спаса он-туди за гайки, у просо, на лускаю їх зпів копи та несу до двору, до старої графині. Вже маю добру квартиру сивухи і ще сороківців пару. Найбільш, проте, любив полювати на зайців. Заяць —

файна штука! Зимою, як понова, тропити його, або на засідку вийти. Сніпок вівса покладеш їм за клуню, сам десь на пеньочку, в холодку, примостишся собі й ні чичирк. Кругом біло від місяця та снігу, а вони такі, як ті коні, оден за одним повипасювані. Гиц через ровок, та до вівса. А я тоді: бабах! з моєї люшні просто в середину. То п'ять втече, а три дригається на снігу.

А ще не так я любив за ними волочитися, як мій брат Артем. Було ночі не пропустить. Так і просидить цілу зиму на вербовій колоді край луку, де літом капуста, а зимою качани стирчать зпід снігу. Ото, бувало, там зайців!...

Дядько Кондра крутить вже третю цигарку й не помічає, що мотуз від коней висмикнувся йому зпід пахви та поповз конюшиною мов полоз.

— А де ваші коні, дядьку, що десь наче не видно? — питає раптом Тихонів Антін.

— А диви! — схоплюється Кондра й своїми болючими очима нишпорить в темноті. — Поможіть, хлопці, бо нічого не бачу.

Але коні Кондрові не зайшли далеко. Пасуться собі мирно, побренькуючи обротьками. Кондра знов лягає на свиту, викрешує вогонь.

— Або як раз були звідкись прилетіли дрохви, — спльовує по-аматорськи через зуби Сапрон. — Прилетіли та спустилися біля панських стирт. Скільки вони там паслися — не знаю, але так нагльогалися ячменю, що вже далі летіти не можуть, тільки бомбаються по полі мов ті верблюди. Доти вони там бомбалися, доки я їх не вглянув. Як побачив тай зачистив. Арушничка в мене отакенька завбільшки, мотузком пов'язана, а бє, їдять її мухи! Як казбонна берданка. То була рушниця! Хтось мені її витягнув

із саней біля Цукериша років тому з-пять. Щоб з нього кишки витягнуло!

Сапрон плює знов.

— О, дрохва файна птиця! Нетутешня,—завважує Антін, — Звідкись залітає.

— Степова. На степах, кажуть, водиться її сила. Сюди залітає рідко. Але ловка штука!

Балакаючи Сапрон раз-у-раз помацується по кишені, немов його муляє там. Тихін саме починає про свої пригоди з нечистою силою, як то його, не на цю пору згадуючи, водила раз зимою з рушницею цілісеньку ніч кругом казенного запусту.

— Тсс! — цикає раптом Антін і всі стихають позатулювавши в жменях цигарки. Щось з гори від фільварку чалапає суголовом. Одночасно починає накрапати дощик. Мов через сито падають денедє дрібнесенькі краплі й шелестять по конюшині. Тьопання на дорозі чути щораз виразнійше. Кінська спокійна хода. Дядьки насторожено зупиняють віддих, коники їхні також перестають жувати й сторожко наставляють вуха. Злиті в одне з господарями своїми застигають неначе в причаєнім чеканні.

Ступня по дорозі наближається звільна.

— Хтож-би це: лановий, чи гокоман?

Чути як кашляє, потім сякається, але в теміні не видно нічого. Дарма Антін натужує зір. Охрим також має добрі очі. Та й, власне, чого їм боятися? А хоч-би й сам гокоман?... Нехай поспробує під'їхати. Власне, ніхто не боїться, а проте... Чоловік почуває себе якось не зовсім певно. Звик усе тихцем робити. Так безпечнійше і цікавійше якось. Взагалі християнинові ліпше обережним бути.

Нараз Сапронів нутрак підводить голову, схрапує та иржить стиха, почувши кобилу.

— Різало твою ма!... хвата його за ніздрі Сапрон і стискає з пасією.

Хо́да на суголові зупиняється раптом.

— Хто там? — падає неголосно, неначе боязко.

— Гедзик, — шепче на саме вухо Сапронові Тихін і чути, як серце його бється в темноті.

— І чого він боїться? — думає Сапрон та відповідає таксамо пошепки сопливо: — мабуть Мордасінський.

— А по-мому Яким, — каже Антін нахилиючись до них. — Це-ж Якимовий голос.

— А що, як Мордасінський, або Гедзик? Чуєте, хлопці...

Охрим проречисто плює у жменю.

— Хто там? — падає вдруге, голоснійше з дороги. — Кажи, бо стрілятиму.

— Он як? Ах ти-ж!...

Але голосно ніхто не обзивається. Не рухається навіть. Охрим тільки підводиться з землі та відповіда по-салдацьки:

— Свой.

— Хто свой?

— Під'їдь та побачиш, як тобі цікаво.

Хвилину висить мовчанка. Потім чути шелест конюшини. Наближається. Пасовики підводяться всі разом, стають півкіллям та швидко віддають повіддя своїх коней Кондрі. Охрим Шуляк виступає вперед. Його кремезна постать в шинелі наопах зарисовується зблизька чорною силветкою. Біля нього розкарачується фігура Сапрона.

— Ти його, Антоне, зразу хапай за гнуздечку, — кидає пошепки Охрим, — а ми вже з Сапроном...

— Та то-ж таки Яким, — розчаровано каже Антін, вдивляючись в чорну пляму їздця, що саме рівняється з ними.

— Яким! Тьху на твою голову! — скрикують всі разом. — А ми вже нарихтували могорич Мордасінському. Думали — він, або Гедзик.

— Ха, ха! Обдурив, виходить, — сміється лановий Яким Солодюк. — Полякалися, братці.

— Де-ж твоя рушниця? Тра було стріляти.

— Ех, здорово жартувати, — каже Солодюк, злазючи з коня. — Що-ж пасете, хлопці? Тра хоч було далі від дороги, бо з горбка буде видно.

— Не видно. Та то пусте. Хочеш закурити?

— Так, що пропав, кажеш, могорич Мордасінському? Ха, ха! — слинить цигарку Яким. — Шкооодаа!

Сапрон запускає руку у холошу, витягає пляшку.

— Мордасінського пропав, — каже весело, — а наш не пропав.

— О-го-го-го! — зривається регіт. — Побий тебе трястя з Сапроном! Яж-бо думаю: що він там раз-у-раз намацує в кишені?

І стає раптом серед конюшини притульно як в коршмі. Сідають усі колом. Пляшка переходить з рук до рук почерзі. Хтось виймає шматок паляниці.

— А їй, їй, шкода, що не Мордасінський! — каже обтираючись Шуляк. — Таку я мав на нього охоту!.. Мабуть-би вже не виліз з цієї конюшини.

— Коли-ж ба!... — цмакає Яким. — Не наднесе його тепер нечиста сила. Відколи революція — присмирнів таки, боїться. Не знаю тільки, чи вистержить довго.

— Що не кажи, а слобода загнуждала трохи. То було мужик пана боявся, а тепер пан на мужика зайцем позирає.

— Ха, ха, ха!

— Еге, нічогувате времячко настало.

Зідхнувши Кондра скручує цигарку. Закурюють усі.

— А не чуто там, з цим земельним законом?

— Та не чуто якось.

— Мабуть доведеться самим встановляти закон.

Знов сальва веселого сміху. Стає зовсім весело. Темрява тепла і духмяна. Дощик ледь-ледь покrapує. На ранок буде більший. Тепер шелестить морем конюшини; мов скачуть по ній мільярдами блохи. Коні пасуться. Ніч літня йде.

— — — — —

Після Петра, коли саме гарячий час в полі, склалася у селі халепа. Об'їздячи кабріолетом поля Бялоскурський наткнувся на спасений вщент шматок конюшини. Схопився за голову і мов буря налетів на гокомана.

Мордасінський сам збовванів побачивши шкоду. Сама найкраща насінна конюшина спасена дощенту; косити нема вже чого. Чотири дні тому стояла ще як ліс. За останні дні почалася жнивова гарячка, не було коли заглянути до цього кутка поля.

— Прокляті гади!

Це вже друга шкода цього літа. На весну пшеницю спасли; цілий клин між дорогою й сільськими гайками.

І тоді як тепер, маленькі копита мужицьких конят повідтискувані на пухкій землі, а винних нема.

Сільський комітет нічого не знав. З достойністю вислухав претенсій Бялоскурського і старий Кондра, повагом розвів руки.

— Хтось пас, а хто — халера його знає. Хіба на нім написано, на тім, хто пас? Най пан скажуть хто, а ми вже його покараємо.

— Якто?... — витріщився Бялоскурський. — Я маю ловити сільських злодіїв? — А комітет нащо?

Кондра з достойністю:

— Нас громада також не настановляла, щоб ми гляділи панську конюшину.

Управитель скипів. Спир завогнився. Ніхто нікого не міг переконати.

Бялоскурський пробував лагіднійше.

— Може хоч догадується хто? Тра перевести якесь слідство.

Дядьки хором зідхнули. Кондра махнув проречисто рукою, мовляв: шукай вітра в полі!...

Управитель збентежено ходив по канцелярії.

— Автім,—надумавшись бовтнув у бороду Кондра,—і так, кажуть, хутко вже має перейти все на громадське, то чого панам гризти своє серце за шматок тої конюшини?

— О, власне! — підхопив Бялоскурський гамуючи гнів і силкуючись на спокій. — Власне тому, що громадське, мусите глядіти. Ви самі повинні дбати, щоб комітет перебрав від мене маєток в порядку. Скажете потім, що я умисне наказав випасати вашу конюшину і ще матимете до мене претенсію. Я цього не хочу. Відповідь досі за майно перед графом, тепер відповідаю перед громадою.

Викрут був зручний. Бялоскурський сам був заскочений цим своїм дипломатичним ходом. Посміхнувся з ледь помітним глумом. Селянам також сподобалася управителява витівка. Не вірили ані чуть в щирість сказаного. Сподобався їм сам дотеп. Засміялися хором. Винного проте не знайшлося. Знайшов його Мордасінський сам, наскочивши на лакового. Верещав, пінився, тупав ногами. Дарма Солодюк відмагався, що конюшину випасено саме тої ночі, коли він їздив у Михайлівці женців загадувати. Гокоман розсердився ще більше, не втерпів і по старій звичці витяв Якіма по лиці. Той

відмахнувся, але не влучив. Ця нечувана смілість трапилася уперше в гокоманській практиці Мордасінського. Був заскочений нею і охолов зразу. Революція проникнула скрізь, все вже було заражене нею. Збентежений, сердитий на себе, що погарячився, побіг до канцелярії порадитись з Бялоскурським.

Яким Солодюк не сказавши слова, кинув службу всередині дня та підняв комітет на ноги.

Бялоскурський не прийняв комітету і сам до нього не вийшов. Село загуло, як розворушений рій. Кинулося з сапами, з ціпами на фільварок. Мордасінський сховався. Люди облягли канцелярію. Управитель викликав телефоном міліцію з містечка.

В канцелярії за столом сидів розпертий в управителевім фотелі новий начальник міліції Макаренков, присланий звідкись Тимчасовим урядом. Біля нього зліва, у неменш вигідній позі, сидів його заступник, таваріш Кагановіч з прищуленим оком та цигаркою в зубах. Оподалік трохи більш скромно, з посоловілобайдужим виглядом, бовванів на кріслі старий урядник Хвєодот Тимохвєєвич Криворучка, покліпуючи невиспаними очима. Попід стінами стояли й сиділи рядочком дядьки: комітет і так люди. Бялоскурський розперся по другім боці столу напроти начальника міліції, курючи й гризючи схвильовано цигаро. Мордасінський сидів біля шафи в своїй табачковій куртці наподобу френча, у високих чоботях, з розкараченими на колінах короткими, кремезними пальцями і з доволі неокресленим виразом лица.

Решта людей стояла за вікном перед канцелярією; між ними лановий Яким Солодюк, покривджений і головний винуватець Мордасінського, а перед ним його жінка Параска умовляла його пошепки, переконливо, ударяючи раз-у-раз кулаком в кулак.

— Значіт, громадяне, — продовжував діловито, з виглядом народного трибуна Макаренков, — вам невідомо, хто випас, приблизно три дні тому, конюшину, що знаходиться тимчасом у володінні графа Корвін-Донецького.

— Нікак нет, ваше благородіє, — таксамо по казённому і поштиво відповіли люди, а Кондра додав з повагою:

— Так як комітет ношною прахтикою не займається, тільки дійствуєть днём, то як йому знати, що то спасло конюшину. Звесно*), що спасло вночі, а не вдень.

— Авжеж, — згідним рухом хитнулася решта комітетських голів.

— А скажіте, таваріщі, — з вишуканою привітністю вставив Кагановіч, — Ізвестни-лі вам тіпи в вашей деревнє, каторіє магілі учініть етот вред? **).

Замявшись трохи, комітет порушився.

— Так, що ручитися трудно, — вагаво яось відкашлянув Кондра. Але хучій, що нема.

— Хучій всього, ваше благородіє...

— Таваріщ памошнік, — виправив консервативного Боярчука Кагановіч.

— Нехай і так, махнув той рукою. — Хучій всього, що це не наші люди. Може з Михайлівських хуторів, часом, бо там нарід непевний.

Боярчук був одним з заможнійших господарів, жив на хуторі, був членом сільського комітету і говорив щиро. Його кремезна постать, широка, шпакувата борода і дванадцять десятин землі

*) Відомо.

**) Чи відомі вам типи у вашім селі, що могли зробити цю шкоду.

викликали довір'я й пошану. Начальник міліції радо прихилився до його опінії.

— Ну, вот, — звернувся до Бялоскурського. — Чого-ж ви хочете від цих мирних громадян? Виходить, це зовсім чесні та спокійні люди. Можливо, конюшину спасли громадяни іншого села. Чому, саме, ваше підозріння пало на громадян села Незабитківки? Чи ви мали коли з їхнього боку докази бандитизму, грабунків, злочинства?

Начальник міліції пильно дивився в насуплене лице управителя своїми хитренькими, жовтавими очима.

— Я таких закидів не роблю, — відповів той ухильно. — Очевидно, випасанням займалися одиниці, не ціла громада.

— Громада за одиниць не відповідає, — гостро вже перебив його начальник міліції та звернувся до селян.

— А ось питаємо тепер цих громадян, чи вони таксамо не можуть нічого закинути графові та його службовцям? Скажіть, товариші, отверто, — звернувся заохотливо до селян. — Не забувайте, що тепер свобода, — можете говорити правду, не боятися нікого.

Лавою пройшло легке порушення. Ті, що стояли, також переступили з ноги на ногу. Мовчки поглядали з недовір'ям на нове «начальство».

— Ну, чого-ж мовчите? — настоював той. — Можете тепер упізнатися за всі свої кривди. Може кого з вас бито, товариші? Несправедливо віддавано під суд? Пригадайте собі.

За відімкненим вікном перед канцелярією почувся глухий гомін. Гострий жіночий голос виділявся з нього.

— Усяко бувало, — махнув легковажно рукою Кондра посміхаючись у бороду.

— Або ми лічили усі помордасники та гарапники, — бовтнув хтось зпід стіни і засміявся терпко.

Макаренков підвівся; спертий обіруч об стіл допитував далі.

— Адже і сьогодні когось тут побито? Правда, товариші? Хто-ж це, кого скривдив? В республіканській Росії такі речі не можуть мати місця.

На дворі заметушилося. Хапаючись за лутку вікна вигулькнула в ньому сухорлява чорна молодиця.

— Це мого, паночку! — кричала потрушуючи п'ястком. Люди підсаджували її ззаду, додавали відваги. — Ось він іде. Ходи хучій, Якиме! Той душогуб, той гаспід рудовусий побив його. Побила-б тебе сила божя! — погрозила Мордасінському у глиб канцелярії.

— За те, що хтось там випас конюшину, побив. Так ніби панське поле — грядка. З одного краю дивишся, а з другого пасе, кілька хоче.

Мордасінський не втерпів.

— А йому повилазило? Га? Най дивиться, раз його поставили глядіти, — гаркнув з кутка.

— Або-ж у нього скільки цих очей? — визвірилася слілій молодиця. Звідки ти знаєш, коли її спасло? Може тоді, як він до Михайлівець їздив. А хоч-би й винен, то яке ти маєш право бити?...

Тон молодиці був визиваючий, зухвалий.

— Ти-но не дуже тикай, — кинув їй Бялоскурський.

— Еге, — не тикай! А мені тикати можна? Що, я гірша за нього? — не вгаваючи кричала Солодючка. — Яке він має право калічити людей? Душогуб, курвар отой! Он дивіться, людоньки, який синяк під оком.

То за це, що служив панам вірно вісімнадцять років.
Посинів-би ти весь!

Уступившись зпід вікна молодиця спокійно станула між людьми.

Начальник міліції звернувся тепер поволі до Бялоскурського і, немов умисне розтягав слова.

— Що-ж ви на це скажете, ґаспадін управляючий?

— Я не похваляю поступка пана Мордасінського, — відсапнув збентежено той, — але він чоловік нервовий, а наші люди можуть довести до останньої люті. От хоча-б така баба.

— Значить, по-вашому, всякий проступок можна виправдати? — далі, розтягаючи, мовив представник нової влади і почав диктувати Хвеодотові Кривоузучці протокол.

— Будете відповідати перед революційним правом, — гукнув грізно Мордасінському.

— Товариші! — повів поглядом по вдоволених лицах. — Чи хочете, щоб я арештував цього »гражданина«^{*)} і замкнув у в'язниці до судової розправи?

— Арештувать, арештувать! — загуло однодушно.

Мордасінський забігав довкола сполоханими очима, найдовше затримуючи їх на Бялоскурським. Посміхнувся розгублено і пополотнівши раптом зібгався в кутку.

Начальник міліції диктував далі, бувший урядник писав. За вікном веселий сміх переплітався з дотепами та лайкою. Комітет поволі почав зникати з канцелярії й собі прилучатися до загальної гутірки.

Оден за другим дядьки виходили на двір покурити й поділитися вражіннями. В канцелярії скупчився діловито-насуплений настрій.

*) Громадянина.

Бялоскурський протягнув до »таваріща« Кагановіча портсігар, пробував завести балачку. Кілька млявих речень на байдужі теми. Потім незначно перейшли на політику.

Бялоскурський ходив довкола субесідника як старий, обережний бульдог обнюхуючи найвражливійші його місця. Кагановіч тримався цупко, трохи визивно, відскакуючи й наскакуючи фокстер'єром, немов загравав. Дивилися оден одному в очі, посміхаючись спершу доволі цупко, потім щоразу теплійше. »Клясовий момент« лежав збоку як повна шпику кістка.

Перескакували через ню, удаючи, що її не бачать. Нагло Кагановіч нанюхав свіжу, соковиту печеню, якою можна було поділитися позгоді й погарцювати весело круг неї.

— Як-же вам подобається універсал Центральної Ради? — блиснув чемно золотим зубом, випускаючи колісцями дим.

— Безличність, — відсапнув Бялоскурський. — Усе це власне робиться для того, щоби провокувати наше село. В результаті маємо масове нищення посівів і ось такі бешкети як нині. Це свідоме ширення анархії. Село само по-собі ніколи не додумалося-б до подібних річей, коли-б його не підджуғували. Мужик має доволі здорового толку; крім того, приучений шанувати порядок. Ми до того також чимало приложили рук, щоб його привчити.

Вузькими устами Кагановіча ковзнула усмішка.

— Чого-ж ви хочете? — процідив глумливо. — Зате маємо нову державу. Оказується, в Європі появилсь звідкись іще оден нарід. Хі, хі! От ми з вами покінчили гімназію та не чули такого. Ну, раз може бути Польща, Фінляндія, що заявляють

свої справедливі претенсії, — пачему-б не бить Українє? Хе, хе! Ану-ж удасться, і дехто на цьому зможе заробити.

Кагановіч знов блиснув своїм золотим зубом. В зеленкавих очах пробивався сарказм. Бялоскурський розкрохмалився раптом.

— Авже-ж, — засміявся гашучи цигаро. — Коней кують, — жаба наставляє ногу.

Далі гутірка покотилася теплим товариським темпом.

— Гадаєте, що з цього справді може щось вийти? — спитав Бялоскурський.

— Тоб-то, хочете сказати, чи буде Україна?

Губи Кагановіча скривилися презирливо. Віголене підборіддя здригнулося самопевно.

— Скажіть будьласка, кому вона потрібна? Вам, чи нам, чи може Росії? Чи, накінець Антанта зацікавлена утворенням ще одних Балканів на сході Європи? Правда, — пригодилося-б німцям, для ослаблення Росії, але німці, війну, можна сказати, програли. Це вже видно зі всього. І не вони накидатимуть свої бажання Європі, а Європа їм. Єрунда!*)

Бялоскурський повагом притакував головою. Посміхнулися приємно до себе.

Макаренков скінчив диктувати протокол; дав прочитати Кагановічеві.

В канцелярії було душно, хоч вікна були відчинені. Роїлося від мух. Мордасінський похнюпившись в кутку приглядався украдки до Бялоскурського і до комісарів. Бадьорі думки чергувалися в нім з непевністю. Покручував збентежено вуси.

»Старорежимський« урядник Криворучка встав

*) Дурниця.

зза стола і позіхнувши в жменю, пройшовсь по канцелярії. Бялоскурський підкликав його і між ними завязалася коротка, ділова розмова. Управитель говорив, Хвеодот Тимохвеевич поштиво притакував головою. Опісля така сама розмова відбулася між ним і представниками Тимчасового уряду, а після неї закликано знадвору ланового Якима Солодюка і справу полагоджено шляхом мировим.

Не пройшло й чверть години, як на ґанок перед канцелярію вийшов помішник начальника міліції з папером у руці та голосно закашляв.

— Нічого, видно, чоловічок, — завважив хтось в юрбі.

— Еге, хочай жидок, але справедливий. Взяли за жабри Старого. Ха, ха!

— Сказано: народня власть, — кинув якийсь молодий селянин.

»Таваріщ« Каґановіч викашлявся й замахав папером.

— Таваріщі, шя!—сказав проречисто і обмахнувся хустинкою від спеки.

Подвір'я затихло.

Саломон Абрамовіч ще раз кашлянув, поправив комірчик і почав з ман'єрами та позою професійного промовця.

— Ото-ж, товариші, справа конюшини залагоджена згідно з законом революційного часу. Винних не оказалось і управитель не має до вас ніякої претенсії. Що-ж торкається покривдженного громадянина Солодюка, то він знайшов для себе вигідним помиритися з »громадянином« Калясантим Мордасінським, отримавши від нього відповідне відшкодування за зневагу чинну і словесну.

Шелест невдоволення пройшов головами. На

адресу ланового впало кілька терпких епітетів. Навіть загуло в однім кінці подвір'я.

»Товаріщ« Кагановіч нагороївжив відповідно брови.

— Зі свого боку, товариші, ми — (ткнув себе пальцем в груди та вказав на Макаренкова) стоячи на сторожі ваших інтересів, як представники революційної влади, висловлюємо »громадянинові« Мордасінському сувору догану за недопустимі в революційній країні і, взагалі, каригідні вчинки. Остерігаємо вас »громадянин« Мордасінський, — звернувся до гокомана грізно підносячи голос, — що коли-б ви в майбутньому допустилися подібних проступків, — будете суджені й покарані згідно з найсуворішими параграфами революційного закону. Чи згода, товариші?

Люди відповіли не зразу і без одушевлення. Більшість стрималася, або бурмотіла глухо.

Солодюк виправдувався перед комітетом, чухав потилицю, удавав невдоволеного.

— Сімдесят п'ять царськими, то таки маловато. Ну, та вже пропало.

— За твій гонор, то й того багато, — кинув іронічно Кондра. — Ех, Яким! Продав совість за гроші.

— Та, коб не ті комисари... А то-ж умовили, бачиш, — ніяково мнявся лановий.

Комісари також, видно, були спантеличені дещо. Казали собі зараз запрягати коні та від'їхали. Зате Мордасінський вийшов на ганок і стоячи у бундючній позі з рукою в кишені, вдоволений курив цигарку.

На мітінг, що Петро з млинарем скликали в неділю, зійшлося чимало людей.

Чутка пішла, що автономія таки буде. Хоч Керенський не дав, то Центральна Рада сама взяла.

Універсал прочитав басистим голосом Лозецький.

... Щоби право порядкування нашими українськими землями, право користування ними, належало тільки нам самим, нашим українським зборам...

Між веселими, загорілими лицами селян де-не-де скривлене глумом семітське обличчя, бігаючи неспокійно очі. Видніє також між головами начальників кашкет з зеленим паском та »казьонним оком«. Недалеко від нього дві »мацеюфки«; оден — сестринич Бялоскурської, Мундзьо, другий — антикарів Юлек, управителя розвідка.

— Я ізвіняюсь, таваріш мельнік, то єсть, таваріш предсєдатель!*) — перебиває Лозецького хартавий голос.

— Пожди, Аврумку!

— Я только два слова.

— Та пожди, най скінчу.

— Я только одно слово, — кричить з палом цирульник Шапіра. — Пачему в вашем універсале сказано, что вся земля на Україне должна пренадлежать українському населенію? **.

— А якому-ж, китайському?

— Что значіт, кітайському? Прічем здєсь національність? Земля для всех трудящих.

— Бач, який хитрий! — засміявся хтось. — Як українська земля, то вже для всіх.

І знов чути текст універсалу. Домагання Центральної Ради до російського уряду.

*) Я перепрошую, товаришу мельнику, тобто: товаришу голово.

**) Чом у вашім універсалі сказано, що всенька земля на Україні повинна належати до українського населення?

Млинар читає поволі, виразно вимовляючи кожне слово, пояснює.

... усі ті домагання наші центральний уряд російський відкинув...

— То й добре, — падає десь голосно в юрбі. — Не тра було жуликів питати.

... і тепер, Народе Український! — всміхаючись під вусом читає далі млинар, — нас приневолено щоб ми самі...

— Таваріщ председатель! — перебива його різкий жіночий голос. — Здєсь аскарбляют русское правительство. Я пратестую. Я не пазволю аскарблять*) наше правительство.

— Наше правительство — Центральна Рада. Тихше, громадяне!

Млинар читав далі.

... нас приневолено, щоб ми самі...

— Міліція!... — верещить в істериці акушерка Полетаєва. — Ето подлость. Я пратестую! Я... не пазволю...

Крик відсовується поволі. Акушерку Полетаєву відводять геть і знов лине спокійно розносистий голос Лозецького. Скінчив.

— Славааа! — зривається в юрбі, сколихує недільну тишу села і містечка, лине над полями та луною бється об яри.

В людях веселе порушення. Діляться думками. Дехто зворушений, дехто повздержливо насторожений, розпитує, намагається розчовпти усе. Настрій радісно-святошний.

Нараз перед Лозецьким вигулькує бурячкова мацеюфка. Визиваючо прижмурені очі, чванлива посмішка.

*) Ображати.

— Прошен пана, — потрушує набундючено головою Мундзьо. — А кеди-то та Україна била? За цара Гороха, чи за круля Попеля?*)).

Млинар обкидає поглядом закукуричену постать, потім звертається до селян.

— Що це за дурень? — питає здивовано.

— Панич з двору, — каже хтось повагом.

В юрбі здержаний регіт. Крутнувшись на місці Мундзьо гулькає в натовп. За ним зникає решта мацювок. Біло-зелена »фуражка«¹⁸⁷⁸ начальника непевно якомсь маячіє збоку.

¹⁸⁷⁸Йде збірка добровільних датків на фонд Центральній Раді. Брязчать в карнавку мідяки, сороківці, рублі і »пятьорки«. Вимотуються з різків хустинок, з глибочних калиток.

Небувалий порив жертвенності огорнув людей. Кожен тиснеться, щоби кинути даток. Навіть дівчата і старі баби вимотують з платочків »шаги«.

У делегацію, що має відвезти до Києва гроші, вибрано Петра, Боярчука і ще двох людей з сусідніх присілків.

Вадьоро зі співом розходився схід.

— — — — —
Днями шкварила спека. В паркому повітрі туманився пил, запорошував далечінь золатою муттю. Охлаля від горяча зелень опускалася долі. Розпарене тіло наливалось оливом солодкої ліні; було як достиглий овоч; важке й соковите. Ночі наставали душні, тьмяні; дихали спрагою кохання. Телеграфіст нудьгував і мріяв про воєнноморську школу. Понаписував заяви й чекав відповіді.

Відносини його з Мусею не налагодилися і знав, що не наладяться. Від цього було трохи сумно, хоч

*) Коли те ця Україна була? За царя Гороха, чв короля Попеля?

сам уникав дівчину; уважав усе скінченим, не бажав вороття. Всеціло тепер віддався громадській роботі. Більшість вільного часу просиджував у Просвіті. З Лозецьким напереміну читали вечорами лекції; заходилися біля організації Вільного Козацтва. Службу при телеграфі виконував як накручений автомат. Вітав цілий у завтрах.

Рудіков неначе присмирнів за останній час. Побувши на з'їзді поштовиків у Кремінці, вернув якийсь спантеличений, замислений; став з Геменем поводитись чемнійше, іноді навіть запобігливо. Навіть до обов'язків ставився дещо уважнійше, більше просиджував на пошті.

Гемень дивувався і не міг збагнути.

— От, не тямий, — сказав якимось у розмові Сава. — Взяв поза вуха на з'їзді та присів як труся. Там таке говорилося...

Сава чув у Тризірках про з'їзд; почав переказувати настрої й резолюції.

— Можемо його позбутися раз-два. Написати тільки, що був »охранником« і годі. Другого пришлють. Автім, тебе начальником зробимо. Що, не потрапиш?

— Облишіть, мені цього не треба.

Іван Митрофанович почував всеж-таки якусь непевність, ходив трусином, заговорював по-українськи і став Геменеві від цього ще більш осоружним.

— Ви подижурите до десятої, я хутко прийду, — промовив виходючи після вечірньої пошти. — Пройдуся по місті.

— Мій дижур до дванадцятої, Іване Митрофановичу. Нема чого спішити.

— От любязна каналья, хоч до рани... — подумав телеграфіст з усмішкою дивлячись йому вслід.

Спертий на лутку вікна бачив, як Рудіков вийшовши

на вулицю, постояв хвилину, розглядаючись на право й на ліво, немов вагався куди пійти: до містечка, чи до отця Ларія; і повернув праворуч.

— Ну, от: преферансик. Цікаво, коли він тепер верне?

Не пройшло й чверть години, до контори вбігла розвіяно Муся.

— Дяді нема? — спитала обкидаючи поглядом кімнату.

— Вийшов хвилин десять тому.

— Куди-ж він пійшов?

Стояла здивована й стурбована немов зустріло її несподіване розчарування.

— Не знаєте, куди пійшов Іван Митрофанович?

— Не знаю, — байдуже відповів телеграфіст. — Можливо, до Причащинських.

Муся все стояла в своїй нерішучій позі, як-би ненароком дивлючись на хлопця. На ній була нова, гарненька суконка з глибоким вирізом та шарфою. Накручені кучері спадали хвилясто на білі, круглі плечі. Здавалося, — вона зібралася кудись вгості і для того їй потрібен Іван Митрофанович.

Телеграфіст подивився на ню байдуже, сливе зимно, певен, що їй цілком непотрібен Іван Митрофанович, що вона знає краще за нього, куди він пійшов, і що вичепурилася вона не угості. Тому ще більш байдуже взявся за роботу.

Муся пролебеділа іще щось розгублено та вийшла.

Підраховуючи денний продаж марок він всеж-таки думав про ню. Не-то зі злобою, не-то з сумом хапався й затримував в уяві зниклу постать дівчини. Сам дивувався своїй байдужості, з якою міг вже дивитися на Мусю. Щутком збив зі столу паперову кульку.

— Так, — муркнув про себе. — Хутко прийду вже зовсім до порядку з собою.

Посидівши трохи, взявся читати газети, Українські переповнені були описами й постановами селянського та другого військового з'їздів, що саме закінчилися в Києві і які спонукали Центральну Раду оповістити універсал.

Описувалося оголошення універсалу на Софійській площі, присягу та ентузіазм війська і тисячних мас. Обговорювалася поведінка Тимчасового уряду, заборона українського військового з'їзду, різні перепони й шикани російських міністрів, комісарів, начальників і цілої т. зв. «демократії».

Російські часописи жагтіли злобою. Всі били на сполох з приводу універсалу від соціалістичних до чорносотенних.

»Центральна Рада допустилася великого злочину проголосивши універсал, — писав у петербурзькій »Речі« лідер кадетів Мілюков. — »Для універсалу не може бути іншої назви, як злочин супроти держави«. »Універсал це ніщо інше тільки німецька інтрига«, »узурпація влади«. Переганялися в лайках всякі »Біржевики«, »Кієвляніни«. Соціал-демократична »Кієвская Мисль« просто глумилася з цієї »проклямації«, як називала універсал.

— Ех, коли ми почнемо гнати всю цю наволоч на чотирі вітри?! — жбурнув газетою телеграфіст, — Скорійше-б вступити до війська. Україні більш потрібні добрі вояки ані-ж...

Глянув з ненавистю на апарат Бодо і мимохіть згадав Ігоря Славутича. Надумав піти завтра до Криворучків, попросити Наталку його адресу. Як це йому досі не прийшло на думку написати до Ігоря?

Радів завтрашньою неділею, вільним цілим днем. Обовязково піде до Наталки.

По звичці заходив по кімнаті. Світла ще не хтілося світити, хоч сонце зайшло й ставало сутінно. Увійшла Федорка з відром та ганчіркою. Поставила на столі засвічену гаску, почала мити підлогу.

Гемень присівся до столу, взявся писати до Славутича. Починав і перекреслював декілька разів і знов починав те саме речення. Хтів просити Ігоря ближчих інформацій про морську школу. Крім того було йому ніяково перед ним, що напився на Великдень як паробійко. Хтів залагодити неприємне вражіння. Намагався писати цікаво, але якось не виходило. Думки були надиво пісні, розбігалися. Тримаючи перо на папері поглядав, скося на дебели Федорчині ноги і ніяк не міг найти відповідного речення. Врешті якось написав. Підчас цього листа прийшло йому неподолане бажання написати ще до Каті Ропп. (Згідно з часом не називав їй більше баронесою).

Бажання було нагальне, палке й нетерпляче. Не завважив, коли Федорка вимила підлогу, поприбирала та вийшла. Не зачепила його, як звичайно, ні словом, не засміялася навіть ні разу.

Був захоплений писанням. Думки ринули повинню. набирали несподіваних форм, колірів: виливалися в монументальні будівлі. Приявність баронеси відчувалася майже плястично; була недосяжна і тим самим здавалася ближчою від інших. Чув її голос, її останні слова і протягнуту руку: »спасибі, товаришу«.

Писав їй про ролі чужинців на Україні, зокрема тої чужинецької аристократії та багатіїв, що не маючи в собі ані крапельини російської ані польської крові, російщилася впродовж століть, або полячилася.

В силу нових обставин аристократія ця повинна тепер відмосковитися, чи відполячитися, або просто зукраїнізуватися і стати позитивним активом в будівництві української держави.

Лист вийшов довгий, сміливий та задиркуватий. Сам був здивований його змістом і формою. Щоб прохолонуту трохи, пійшов до кухні напиться води.

Дім вже поринав у сні. Рудічка звичайно лягала зараня, Рудіка не було. Найдовше завше поралася коло статків Федорка, але й вона, видно, лягла вже; в кухні було темно. В тишу врїзувався чийсь хрпіт. Пройшовши навшпиньках коридорчик Гемень вийшов у сіни, де була діжка з водою. В пїтьмі став шукати кварту. Раптом чиясь рука схопила його руку.

— Ти, Федорка?!

— Цитьте!

— Чого тобі?

— Паничу!...

Мягке, тепле рамя оплела його шию.

— Федорка, іди! От ще, — шептав пручаючись і ніяково хіхікав. Чув на щоці гарячі, липкі губи. Відштовхував чомусь дівчину, хоч все у ньому тяглося до неї. Висмикнувся і похитуючись, мов ^зп'яний поплентався назад до контори.

Був лихий; не знав за що і на кого. Не міг переписати листа до баронеси.

Кілька днів після цього Федорка дивилася на нього з прищуленим глумом.

Селянські поля вкрилися копами. Люди звозять снопи. Панське стоїть на пні, аж хилиться. Зерно починає висипатися з перестоялого колосся.

Село спершу погоджувалося жати за п'ятий сніп, пани й чути не хтіли; стояли на торішній ціні. Село

також не хотіло слухати. Управитель з Мордасінським розпочали жнива самовязками.

Відрання цокотять на полі дві жниварки й чомусь раз-у-раз псуються. Мордасінський посилав позичати до Нежданова, але той сам ратується самовязками. Також женців не має.

Жито поклякло, зле йде на жниварку; ледве третину з бідою удалося зібрати.

Загадують людей складати копи.

— За пятий сніп, — падає тверда відповідь села.

Мордасінський сказився:

— І жати, і копи складати за одну ціну? Грабіж, розбишацтво!

— За пятий сніп, — стояло непохитно на своєму село.

Жниварки шкутильгали далі; губилися гайки, ломалися зубці, горчки, дишлі. Накінець одної ночі пропав десь з магазину шпагат до самовязок. Управителя огорнула розпука. У всьому видно було чиюсь скриту руку. Послав по сільський комітет.

Зібралася сходка, порадилися і дали комітетові повновласть.

Під вечір, не кваплючися, комітет зібрався у повному складі.

Від останньої розправи за випас з участю комісарів, — між селом та панамі цупке напруження. Управитель згорда повздержливий, Мордасінський ніби смирененький, комітет повен самоповаги та почуття влади.

Мовчки, повагом дядьки посідали в канцелярії на кріслах, чемно поздоровивши панів, тільки старий Тихін по-давньому чомусь поцілував управителя в руку.

Кондра закашляв у жменю.

— Дурний Тихін, а ще й збирається в Канаду. Він, Кондра, не зробив-би вже цього.

Крім управителя, сиділи в канцелярії: гокоман та магазинір Мушкевич. Бялоскурський протягнув свою цигарницю, частуючи комітетчиків папіросами і сам закурив.

Цей прояв рівності приємно полоскотав дядьків.

— Ну як-же буде, з нашими жнивими? — почав м'яко, майже по-приятельськи. — Так, щоби по божому полагодити діло, по-людськи.

— А що-ж, прошу пана, — лагідно відповів Кондра, беручи тремкими пальцями тоненьку цигарку. — Люди своє сказали. Доки жито було як жито, пшениця як пшениця, — були-б за пятий жали. Тепер, як з нього мов з цього решета сипеться зерно, — навряд, чи пійшли-б і за третій.

— За третій сніп?! — схопився Бялоскурський. — Бійтеся Бога! Ви хіба подуріли? Прийшлисьте глузувати з мене? Який-же графові глузд збирати хліб, коли третину має віддати женцям? Його земля, його зерно, обрібка, і лиш за те, що пожнете, віддати вам третину? Ви дійсно показалися люди! Щодня вигадуете щось нового. Не знаєте самі, що вже виробляти.

— Що-ж, коли-ж людям також не виходить — муркнув поважно Кондра. — Сильно перестояле збіжжа.

Управитель збентежено ходив по канцелярії, посмикуючи вуса. Латишкевич запобігливо притакнув йому. Тихін зідхнув похнюпившись в землю. Ніхто не обзивався. Дядьки курили мовчки тонкі цигарки з довгими пригубниками, пускаючи повагом ароматний дим.

Кондра врешті кашлянув ніби ненароком та бовтнув:

— Земля, то кажуть, ніби якась народня стала, а обробляли також ніби люди. Одно, можна сказати, насіння графське, та й то...

— Та й то, — підхопив Тихін, — раз, кажуть, земля неграфська, то й те, що на ній росте, також неграфське.

— Авжеж, — притакнули другі.

Управитель раптом зупинився. Дивився понуро в мовчазні, майже байдужі обличчя. Важко було збагнути, чого в них більше: суворої поваги, гумору, чи дитячої простодушності. Будь-що-будь, безличність »гадів« зашла задалеко. Годі було по-давньому балакати з ними.

Сказав силкуючись на спокій:

— Отже, виходить, що ви ще графові робите ласку, даючи йому не з його, як кажете, землі й не з його зерна третину врожаю.

— Ато-ж, — засміялися добродушно селяни.

Цей вияв безпосередньої щирості спантеличив управителя ще більше. Зважився триматися далі напівжартливого тону.

— Спасибі, — вклонився комітетові з глумливою чемністю. — Дякую вам від імені графа.

Дехто з селян засміявся.

— Воно-б, звісно, можна і цієї третини не лишати панам, раз вийшов закон, — зовсім поважно промовив Кондра. — Та нехай вже наостанку так буде. Нарік, кажуть, всю землю поділять між людей.

Не-то упевнено, не-то питабно дивився в насуплене управителеве обличчя.

Бялоскурський махнув нетерпляче рукою:

— Глупості верзете. Городять вам дурниці, а ви вірите кожному.

— Як? Той закон неважний? — перепитали здивовано.

— Який закон? Нема ніякого закону. Загарбати чуже, це не закон, а беззаконство. Цього нігде не було і не може бути. Можливо, що частину поміщицьких ґрунтів віддасться малоземельним селянам на довголітню сплату. Але силою забрати чиясь землю?... Цього ще нігде не було і не буде.

Дядьки похнюпилися. Певність, з якою говорив управитель, стурбувала їх. Нараз Охрим Шуляк випростався на кріслі і не дивлячись ні на кого, промовив:

— Колись був закон, що пани людьми торгували, як худобою, займали людську землю, скільки самі хтіли; а тепер такий закон вийшов.

Девять замислених голів хитнулося притакливо.

Бялоскурський збентежено пройшовся по кімнаті і мов ненароком зупинився перед Кондрою.

— Слухайно, старий! — сказав вдивляючись в нього похмуро. — Щось ти, бачу, дуже розумний зробився. Це так тебе революція навчила?

— Та, ... — засміявся Тещук. — Колись чоловікові тра набратися розуму. Відколи покинув служити у скарбі, порозумнішав трохи.

— Так, так, бачу, — прорізаються тобі зуби на старість, — замислено повторив Бялоскурський.

— Ато-ж, гокоман не раз підточили.

Комітет зареготав хором. Мордасінський порушився на кріслі та попробував засміятися також. За ним хіхикнув Мушкевич. Але в сміхові цьому, як і в Кондрових словах, скрежетнуло щось неприємне та сіпнуло управителя мов болючий зуб.

Знов настала мовчанка. Хтось шморгонув носом, хтось хрякнув у жменю,

Нараз Кондра підвівся і з укладністю старого служаки промовив:

— Так, що як пани годяться за третій сніп, то люди вийшли-б завтра.. Так нам громада веліла переказати.

За Кондрою підвелися другі. Стояли чекаючи відповіді. Управитель мовчав. Сопучи чистив ніготь на мизинному пальці, наче не чуючи Кондрових слів. Неуступливо-визиваюча постава селян дратувала його. За всяку ціну хтів принизити їх.

— Можете йти, — кинув не відвертаючись.

Слухняно вийшли. На порозі Кондра зупинився проте і голос його на цей раз прозгучав якось особливо зважно.

— Але гокомана, прошу пана, щоб ми не бачили на полі. Люди все пожнуть якслід, одного лишнього снопа графові не візьмуть. Ось ми ручаємо за це. Але гокомана заберіть собі геть, щоб і духу його не було, бо буде йому кепсько і люди кинуть жати.

Все це сказав спокійно, одним духом' не дивлячись на Мордасінського, як-би його не було в канцелярії. Не чекаючи відповіді, вийшов.

— — — — —

А в неділю у Горпини Шпонька частував комітет ганжою. Перепрошував, божився. Потім поліз цілуватися з усіма почерзі. Вкінці почав умовляти.

— Най-би люди виходили за пятий сніп жати. Нащо їм задиратися з панами? Кажуть, якийсь генерал зібрав велике військо, (Шпонька пошепки у саме Кондрове лице) йде на Петербург царя настановляти. Пани на нього вельми надіються. Хто зна, як ще може бути. Ще панське право назад

може верне. Краще не задиратися з ними. Як то кажуть: чеши дідька зрідка.

Шпонька забожився і вдоволено дивився по людях.

— Може хто думає часом, що він, Юхим Шпонька, за панами тягне? Най вони повиздихують усі, хоч зара'. Такі вони йому потрібні! Най його грім побе, коли бреше? Або він не такий мужик як усі; православний християнин? Він тільки хтів-би самим людям якнайліпше. От так, щоб не було ні по-їхньому, ні по-панському — за четвертий сніп. Згода?

І Шпонька забожився знов.

Поспиравшись на стіл люди слухали й пили. Чарка кружляла. Настрій почав хитатися поволі. Дехто був вже схильний погодитися за четвертий сніп. Шпоньчині умовляння впомісь з ганжою робили своє.

— Я-ж кажу, по-божому, по-згоді, — перший почав Латишкевич, припиваючи до Тихона. — Юхим правду каже, не варт задиратися з графом. Та-ж люди колись і за десятий сніп жали, чому-ж тепер не могли-б за четвертий? Панам також трудно. Ще невідомо, як то буде далі. Мо' той генерал справді...

— А кат його знає?! — почухався Тихін. — Може правду каже? Про того генерала таки ходять слухи. Що, як візьме та й на старе поверне? Пани почнуть своє відбивати.

— Отож-то, — прицмакнув білявий, як молодий качан кукурудзи, Павло Сапіга. — Ко-б то знаття, як воно буде.

— По-моєму. нема ліпше як миром, — завершив Латишкевич.

Приказчик обняв його за шию.

— Як то кажуть, Юзефе, ніхто не знає де чорт яйце підкине. Ти, мой, добре сказав: нема ліпше, як по-згоді.

— Авжеж, авжеж, — почав притакувати й Тихін тримаючи повну чарку й любуючись нею. Важка мов грудка, з грубого скла, присадко́вата, захухана, мінилася в його порепаних пальцях жовтим самоцвітом. До Шпоньки підсунувся Сапрон.

— Я, Юхиме, за тобою. Як ти каеш, тах я кау. Най буде четвертий. Я согласний.

Язык йому плутався. Загикувався та кліпав очима.

— Ти, Сапроне, розумієш діло, — поклепав його по плечі приказчик.

Коли прийшла їхня черга, витили, обтерли вуса та почоломкалися раз, другий і третій.

— А по-моєму неправда, — упало з кутка шинку та приглушило на хвилину гомін. — Колись жали й за п'ятнадцятий сніп, а тепер за четвертий не будем. Колись виганяли людей на роботу літом перед сходом сонця, а пускали додому коли ніч вже була. Що? Може ми не робили так за два злоті*) денно?

— Правда, Охрime! Колись за сороківця можна було цілий день прожити, а тепер попробуй! Колись пара чобіт два рублі коштувала...

— Так, так; сказано за третій, значить за третій. Не поступатись ні стільки.

Охрим Шуляк витяв кулаком по столі.

— А як кому жаль панів, то най іде задурно їм жати. Не держимо. Гайда! Вільному воля, спасенному рай.

Кондра витягнув капшук і почав крутити цигарку. Шуляк кричав щораз дужче:

— Аач, які тепер святі та божі поставали. Га?! По-божому, по-згоді, — перекривив Латишкевича

*) П'ятнадцять російських копійок на Україні звали золотим.

та в'ївся в нього лихими очима. Той закліпав розгублено віями.

— Правду кажеш, Охрime; не поступатися панам ані стільки, — кинув спокійно Кондра слинючи папірець. — Не відступати від третього снопа.

— А панських підлизників у шию! — гаркнув Охрим підводячись зза столу й перебираючись на середину хати. Сапрон повів за ним каламутним зором.

— Ях усі скауть, тах я скау, — промимрів схитнувшись.

Юхим засовався на лаві, хотів спинити Охрима, щоб той не вставав.

— Мо' хто гадає, що мене осьде підіслав Бялоскурський? То ось вам хрест святий, — grimнувся у груди. — Частую за свої собственния дєньги. Най він згорить з кишками, самий Бялоскурський. Їй, їй, правду кажу!

— А чого-ж ти частуєш, кололо твою ма'?! — крикнув Шуляк. — Пшениця графська, а він за свої гроші ставить могорич. Ха, ха!...

Глум ляснув по хаті. Шпонька мало не вилазив на стіл.

— Бо мені хтілося випити з людьми, щоб не відказували: »Юхим сякий-такий, проти своїх«. Ставлю та й годі. От, не вірить оден з другим.

— Бо-ж таки не віримо, — grimнув хтось кулаком об стіл. — Мо' забожишся, що за свої ставиш?

— Присейбогу-ейбогу, за свої собственния дєньги!

— Бреш, бо за панські.

— От, і за свої.

— От, і за панські.

Шпонька употів від божби. Підвівся, обтирав рукавом чоло, grimався у груди. Дядьки кричали собі. Ганжа розібрала всіх. Юхимова божба стала дратувати, розпалювала гірше самогону. В хаті знявся

гамір. Приказчик пробував переконувати, доказував своє. Закричали його з усіх боків. Через стіл потяглися до нього п'ястуки. Почали грозити, нагадувати колишнє й недавнє; наклепи перед управителем, перед гокоманом, доноси.

Сварня займалася щораз гарячіша, хата ставала тісна. Юхим звивався на лаві як спійманий вюн. Біля нього бовванів очманілий Сапрон, неспроможний встояти на ногах.

— Присейбогу-ейбогу! — верещав Юхим. — Щоб я не встав з цього місця.

Охрим нагло пхнув стіл та опинився перед ним. З брязкотом скла змішався його свисткий хрип.

— Бо ти таки не встанеш, — ревнув хапаючи Шпоньку за пазуху. — Я тебе сам підведу. Могорич не твій, то й церемонитись не буду. Ось зараз тобі покажу, як людей збивати, бігати підлизнем до пана. Буде за все разом.

Струснувши Шпонькою, припер його до стіни плечима. Юхимова голова стукнулася об стіну, очі лізли на лоб, посинів.

— Г'валт!... — закричав давлючися. — А це за що? За мої гроші? За мій почастунок?

— Бреш, бо не твій, — хрипів Шуляк. — Кому ти прийшов брехати? Думаєш, люди забули? Задобрив, думаєш, панською горілкою? Юдо ти Скарйотський!

— Зволоч! — підхопився нагло Сапрон і витявши Шпоньку навідлів, скотився під лаву.

— Рятуйте! Г'валт! Напасть! — дерся приказчик. — Бють! Рятуйте!

Вирвався, ковзнув людям попід руки та вискочив у сні.

— Ха, ха, ха! — полетіло за ним навздогін. — Тікає, як заяць.

— А скажи там своїм панам...

Павло Сапіга кинув за ним через квартиру соковитий дотеп.

— Ха, ха, ха! — гуло довкола.

П'ятика йшла далі. Люди розгулялися, пили до ночі.

— Нічого собі уремня, їй, їй! — думав весело Кондра, вертаючи зашпортом до дому. — Не боїшся нікого, не то що колись...

— Нестети, часи сен змінили, — зідхнув Бялоскурський, вислухавши увечері Шпончиного звіту.

— — — — —

По селі тепер шугають такі новинки, що від них у голові мутиться.

Перша: приїздив до містечка якийсь делегат із самого Житомира, скликав мітинг, казав, що можна забирати усе панське майно, бо воно вже не панське, а людське, народне. Навчав, що тра скликати по селах сходи, все чисто списати, що досі було панське, та передати сільським комітетам.

Село аж захлистується цею новиною. Тільки й гомону-балачки, що за цього делегата та панський маєток.

Комітет зібравшись радив, як приступити до цього списування. Хоч-би десь хтось почав перший в околиці, а то кругом нігде не чути. Дотого ще в цілім комітеті хоч-би одна добре грамотна душа.

Голова — дядько Кондра сяк-так прочитати може і підпишеться кривульками, а більше нічого. Другі й цього не знають.

— Расея зумисне в темноті тримала, а тепер біда, — нарікають люди.

Звернулися до Лозецького, щоби погодився перевести цей перепис панського майна. Не було ніяких інструкцій. Млинар не хтів без вказівок влади

приступати до цієї роботи. Обидва з Кондрою поїхали до повітового земельного комітету. Никали цілий день по Кременці, не добились нічого. Ніхто нічого не знав, ніхто не вмів порадити, що і як робити.

Голова комітету, старий зросійщений чех, Карл Францовіч Швировський, трохи народник, трохи соціаліст, кутив добрі цигара, попивав пиво та висловлював теоретичні міркування на суспільні теми.

— Робіть, як знаєте, — радив простодушно. — Кожна громада мусить проявляти свою ініціативу. Инакше нічого не вийде. Це-ж революція. Трудно чекати від неї устійнених норм.

Заступник його, неменш добродушний, тютюватий, земський лікар Маслюк, розвів безпорадно руки.

— Коли ви думаєте, що хтось взагалі ор'єнтується в цих справах, то ви помиляєтеся. Коли-б то була одна Центральна Рада та її представники на місцях. Але-ж подивіться: — поклав два урядові паперці перед Лозецьким, — Ось розпорядження Генерального Секретаріату, а ось цілком протилежне Тимчасового уряду, та й роби, що хочеш. Московський уряд параліжує всяку ініціативу Центральної Ради. Не знаєш, кого слухати. Я навіть не знаю, чий я урядовець: Центральної Ради чи Тимчасового уряду. Як українець, очевидно, почувуюся морально урядовцем української влади, стараюся виконувати лишень її накази. Але наша влада не може якось розмахнутися, звязана, видно, по руках і ногах Москвою. Так що властиво нічого не знати. Крім того, увсілякі справи раз-у-раз встромляє свого носа місцевий совдеп*) робітничо-салдатський. Півграмотні кацапчуки та кількох жидків,

*) Совет депутатів — рада депутатів.

явно ворожих до української справи, контролюють нас на кожному кроці. Ось уявляєте собі тепер цілу цю картину? Раджу вам не чекати ніяких інструкцій. Най ваш комітет перебере на себе цілий графський маєток та стримує селян від нищення й грабунку. Давайте якось самі собі раду.

Лозецький вийшов з земельного комітету зажурений, похмурий. Дійсно, у цім розгاردіяші важко було дочовптися до чогось. Українська влада мусіла зайняти рішучу позицію, зважитися виступити раз як дійсна влада проти всяких інших влад на Україні. Чому-ж не робила цього?

Немов у відповідь на його думки, Кондра, що йшов поруч, зідхнув стурбовано.

— Ач, не казав я, що Расея ходу не дає.

Лозецький вилаявся. На коридорі придибали секретаря комітету. В чоботях та »косоворотці«^{*)}, з нехтуючим виразом, робив вражіння людини, що має якісь свої завдання, йому лишень відомі. Представився Лозецькому як Алексе́й Ніканоровіч Жарський. Був відпоручником Тимчасового уряду, але говорив про нього з презирством. Радив просто, забирати все без всякого опису.

— Не буде ніяких установчих Зборів, — посміхнувся глумливо.

З цим і вернули додому Кондра та Лозецький.

Вибрано комісію: Кондру, Тихона й Шуляка, та приступлено зараз до опису маєтку.

Ходили по фільварку, оглядали будинки, лічили реманент живий та мертвий, споряджали списки. Лозецький працював відраня до ночі.

Село заспокоїлося дещо; пани збентежились, натомісць, Бялоскурський придибавши на току

^{*)} Російська сорочка.

комісію, накинувся на Лозецького, але той не хтів з ним балакати, мовчки відвернувся. Комітетові заявив управитель, що ця реєстрація не зобов'язує його ні до чого, бо вважа її за безprawство і поступатиме далі з маєтком як поступав досі, тобто: продаватиме й робитиме все, що вимагатимуть інтереси графа.

Комісія ходила по фільварку списуючи далі.

Друга, неменш хвилююча новина: граф приїхав. Приїхав під вечір штирма кіньми, каротою.

Люди зразу пізнали графську кароту з гербами. Потім бачили високу, сутулу постать у плащі, що ступила на ганок.

Ніхто не зустрічав графа хлібом та сіллю, як перше бувало, коли ще дядько Кондра машталіром на фільварку служив. Тоді на приїзд графа роблено тріумфальну браму у вінках з дубового листя, палено смолоскипи. Челядь, побережників поперебираних в ліберію, селян у святошних одягах, розставляли рядами по обох боках дороги. Гокоман, паничі, магазинір, гуменний, машталіри, приказчики стояли як ґвардія при в'їздовій брамі. Управитель, надлісний, горальничий, рахмістри вітали дідича перед ґанком низькими поклонами. Хліб-сіль підносили на срібній тарелі. Гриміли музики, побережники з рушниць палили на »віват«.

Та часи перемінилися дійсно. Ніхто з челяді ні селян не стояв тепер при в'їздовій брамі. Тільки гокоман з Гедзьом, Мушкевич, огородник та Шиманська поклонилися графові біля ґанку. Бялоскурський взяв його з пошаною під руку, повів у графські покої на правім крилі двору.

Але чого це граф знічевя приїхав? Бував у себе в маєтку раз на три-штірі роки. А це вже вдруге

цього року. Роз'їздився. Чи не Бялоскурський викликав часом? Може опис маєтку?...

З графом вийшли з кароти два якісь паничі.

— Не-то якісь москалі*), не-то ці, що показують штуки, — розповідає Христя. — Такі на них комедні картузики. Мають по »ліворвертові« та шаблі.

На другий день смерком забігає Данилко. Чув, як граф казав до Старого, що хутко має прийти на постій до маєтку військо. Граф сам їздив просити до якогось штабу. — Це, каже, зразу успокоїть гадів. Тра їх провчити, як лізти до чужого. Роззухвалилися дуже.

А ті, що з графом приїхали вчора, то якісь... Данилкові вимовити трудно. Десь таке військо збирають пани. Данилко чув: допіру наше військо зробить лад з гадами, — казала Пава до панни Мар'ї.

Хутко, хутко переказує Данилко та біжить до двору.

— Ач, хитрі пани! Військом хотять залякати.

Третя сенсація: об'явився у селі Зосим.

— Сам лічно, — каже, — ліваруцію падимал в Петраградє. За равенство і братство, значиця. Вся власть, значиця, робочім і салдатам. Не буде больше правити Расеей дінігірат Миколка. Він, Зосим, сам сказав йому, коли прийшли скидати з престола:

— Злізай, гріт, Ніколушка! Давольно пїть народнюю кров. Наделал, брат делов і ухаді вон! Теперіча, гріт, сядєть здєся рабочая власть. Чєсное слово, — так і сказав. А весь народ: враааа! А народу як мух. Чорно. Петроград, не знаєш?

— А тебе чому не вибрали царем? — уїдливо

*) Жовніри.

Явдоха. — Чуєте? Поминули Зосима, та якогось Керенського настановили.

Усі сміються, тільки Зосим удає, що не чує.

— Е... што Сашка, — каже легковажно. — Сашка балван, нічево не понімаєть. Ми його також проженемо хутко. Я-ж тобі толком кажу: настоящая власть слабодная, значиця, рабочая власть. Понял? Совет рабочих і салдацкіх діпутатов.

Не верить, хамло! Пастой! У мене є книжка.

Витягає з кишені зім'яту брошуру, кидає її на стіл. »Чого хотять большевики«.

— Вот пачитай.

Зосим знов сидить відраня до ночі у Малки. Помирилися. Біля нього знов компанія. Тиснуться, збиваються до купи свої та сторонські. Курять, п'ячать, перешіптуються. Часом Зосим встає зза стола, йде з кимось у другу світлицю. Цукериш за ними причиняє двері. Щось там радять.

В пару днів після свого приїзду граф прислав Шпоньку по сільський комітет.

Комітет зібрався допіру під вечір, після роботи, та пійшов до двору.

Граф з Бялоскурським увійшли до канцелярії, поздоровилися з людьми і зараз, з місця, граф почав привітно:

— Йому дуже прикро; ба навіть боляче, що його люди, старі його сусіди, з якими стільки років жив у добрій згоді він, граф Корвін-Донецький, і його батько, і дід його; що ті його люди далися спіймати на вудку всіляких пройдисвітів, агітаторів, якоїсь босоти. Аджеж видно зразу, що це злочинні типи, які умисне сіють незгоду між мирним населенням, щоби в мутній воді ловити собі рибку.

Граф передихнув.

— Коли маєте до мене претенсію, чи просьбу, то

чи не краще звернутися просто? Адже-ж пан Бялоскурський радо вислухає завше слушні домагання. Правда, пане Бялоскурський?

— Масєн розумець, пане грабйю.

— От, бачите. А ви замість того закликаєте якихось дурнів із ревкому, слухаєте кожної дурниці і навіть готові чинити грабунок чужого майна. Справді, соромно вам, люди.

Посміхнувся і з докором хитнув головою. Комітет сидів цупко з непорушними лицами.

— Пощо нам посередники, — продовжував дідич, — якісь фактори, треті особи? Кому вони потрібні? Невже ми, старі сусіди, не зможемо полагодити самі непорозуміння між нами? Пощо ті якісь делегати з повіту? Чому не прийдете, не скажете просто, чого саме хочете? Справді, мене болить це ваше недовір'я. Звідки воно взялося? Чому це так сталося? Хто смів посіяти між нами незгоду і цей брак «уфносці»?

Дядьки похнюплено дивилися в землю. Може кожен шукав у пам'яті, коли то саме було це довір'я між ним та панами?

Граф відкашлянув притискаючи долонею груди.

— Слухайте, люди! Я завше у всьому ішов вам назустріч. Піклувався вами і ніхто з вас, здається, не зазнав ні від мене, ні від моїх «офіціалістів» ніякої кривди. Навпаки. Солома і збіжжя давалися вам в потребі і навіть дерево, як хто погорів. Може не так?

— На відрібок давали, — хитнув головою Кондра.

— Авжеж, на відрібок, — притакнули другі.

— Ну так, трудно роздавати даром, — поквапився граф. — Але-ж давалося завжди багато більше, ніж відроблялося потім. Правда, пане Бялоскурський?

— Так єст, пане грабйю.

— Ну, бачите. А могло-ж не даватися зовсім. Таксамо з випасом. Скільки-то рік-річно сільської худоби пасеться на його толоці?

Правда, йому це не шкодить, бо худоба угноє поле, але й селянам величезна догода. Тепер, коли все менше громадських пасовищ...

— Ми за літо платили по рублю від штуки, — вставив поважно Тихін.

— А шпиталь при горальні, аптика, земський фершал, що доїздить щотижня? — мовив далі граф. — Чи мають це люди по інших маєтках? Або хоча-б ціни? Чи давав хто досі за третій сніп жати? Чи хто чув коли про таку ціну? Чи хто з його сусідів, платив більше від нього? Може не так, пане Бялоскурський?

— Так ест, пане грабйю. Ані Нежданов, ані Пшеспюрський ніколи не платили стільки.

— Ось, бачте. А він, граф Корвін-Донецький, пійшов людям назустріч. З доброї, несиленої волі дав таку ціну, аби було тихо. Най люди це знають. Аджеж міг покликати собі полонених австрійців і ті вижали-б йому за півдарма. Він не зробив цього, не хотів сваритися зі своїми людьми. Але нехай люди затамлять це собі.

Поправив пенсне, закупив цигару і мовив звільна далі, упоений власним красомовством.

— Він знає, що дехто з людей має землі обмаль. Розуміє це, зрештою, більшість «нашого земянства». Воно готове дати частину своїх ґрунтів під парцеляцію на вигідних умовах сплати. «Земянство» наше завжди жило в згоді з «місцевим людем» і прагне надалі зберегти ті добросусідські стосунки. Це в інтересах таксамо панів як і хлопів; мирне співжиття.

»Земянство« розуміє це добре, тра також, щоби

зрозуміли хлопи, щоби ставилися до панів льоаяльно сиділи тихо, не бешкетували, не слухали агітаторів всяких, не допускалися безправних грабунків, дурних описів чужого маєтку. Зате »пожондні« хлопи отримають землю. Ціна буде доступна, в рострочку. Про це вже між »земянством« ідуть балачки. Най тільки люди терпляче чекаюь. Розуміється, дістануть тільки »пожондні«. »Поджегачі«, »вивротовці«, агітатори всякі не дістануть нічого.

Погляд графів ковзнув ненароком по сірій Палієвій шинелі й злетів над Кондрою.

— Такі вибрики, як з випасом конюшини й пшениці на весну, та жнива цього року, не сприяють приязному полагодженню справи. »Земянство« наше, — підняв дещо голос, — надто кохає цю землю, не на те плекало її віками, щоби передати тепер в непокликані руки. Взагалі, він — граф Корвін-Донецький, дуже радить людям поміркувати добре, кого слухати мають: панів, з якими звязала їх доля та історія, в цім нашім »спільнім« краю, чи якихось там самозванчих урядів, як Центральна Рада, що сьогодні є, а завтра не буде. Подумайте добре.

Задудонів пальцями по столі. Прижмурившись стежив зпід ока, яке саме вражіння зробили його слова на селян. Та навряд, чи вичитав щонебудь з мовчазних, застиглих, мов крига, облич, що зімкненням півкіллям сиділи перед ним.

Маючи перед собою мовчазну аудиторію перепочив, і мовив далі. Казав про право взагалі, як основу всякого суспільства й порядку, та право власності зокрема. Про пошанівок чужого, християнську мораль та любов ближнього, як найвище право людське та господнє.

Говорив мягким, кімнатним голосом по-панськи, з привітними рухами голови та рук.

Розуміючи п'яте-через-десяте, дядьки сиділи цупко, не зводячи з нього допитливих очей. Саме головне второпали добре: з цєю парцеляцією, на вигідних умовах сплати, коли сидітимуть тихо та заслужать ласку.

— Ха, ха! Щедрий в біса! І то тепер зібралось йому на щедрість, коли земля не його вже.

Щось веселе, лукаве регоче всередині в людях. Назверх кам'яна байдужість.

Сидять мовчазні, поважні як найпарляментарніші джентльмени у палаті лордів. Іноді привітна посмішка, притак головою.

Граф також версальсько чемний, навіть переборщено часом. Сам, видно, забавляється цим. Вкінці таки не додержує тону. Ні сіло, ні впало, починає натякати на фізичну силу, яку пані мають ще в запасі.

— Можете бути певні, що наше »земянство« знайде ще засоби, щоби захистити свій »стан посідання«. Най хлопи та всякі уряди їхні не забувають цього. Ми тутки також аборігени. »Земянство« наше рівнож господар тієї країни таксамо як і хлопи, а може навіть більше, бо дало їй культуру.

На силу у нас знайдеться також сила. Автім, до грабунку не допустять сусідні держави. На земельні реформи, які задумують собі всілякі уряди розбишацькі, ніхто не дозволить. Най цього не забуває і Центральна Рада. Най собі працює над піднесенням »місцевого люду«. Овшем. »Земянство« проти цього нічого не має. Най собі плекає своє »міле і спевне нажече руске«. Навіть, най собі заводить свої »людові«

школи. Але причім тут приватні маєтки? Богом та віками усвячена власність? Того також нехай не забувають люди. Він, власне, хотів їм це сказати. Нехай не йдуть сліпо на вудку провокацій, не довіряють надто цим урядам всяким, бо самі на цьому можуть вийти найгірше.

Великий сигнет з гербом виблискував чорно на графському пальці. Вузькі, бліді губи підібгалися гордо. Зір набрав крицевого зимна.

Говорив як володар до своїх підданих. Грозив, забороняв, дозволяв ласкаво. Бовваніла в ньому якась уперта духливість, залишена предками в його крові та мізку. Сліпа, смішна набундюченість маньяка. Адже належав до вибраного шару і народу, що на все звик дивитися звисока, бачити лиш зверха.

Здавалося: не помічав ні подій, ні довершених фактів, ні цих людей, що сірим звалом сиділи перед ним. Були це предмети, на які дивився з безмежного віддалля. Хоч непокоїли його дещо, дратували навіть, не тратив ані на мить цієї певності себе.

Прищуливши вії звернувся до них:

— Но, цуж на то повеє? Чисьце зрозумілі? *).

Хвилину мовчали. Тихін порушився та цмакнув губами. Хотів щось сказати, але глянув на Григора і тільки закашляв.

— Так, усе зрозуміли, — коротко відповів Палій і підвівся з крісла. За ним стали підводитися й другі.

— Ми чули, що якесь військо має прийти до маєтку, — промовив нараз Кондра. — Що то за військо, прошу пана графа?

— Військо? — здивувався той.

Питання, видно, упало знічевя, більш чим несподіване для нього.

*) Ну, що-ж на це скажете? Чи второпалисьте?

— Військо? — повторив. Нічого не знаю ні про яке військо.

Поправляючи цвікер закрив на хвилину долонею лице. Бялоскурський встав нагло і відсапуючись від спеки, заходив по кімнаті.

— Може хіба повз маєток переходитиме якийсь полк чи дивізія, — почав байдужісенько граф. — Чимало тепер частин повертає з фронту.

— Ні. Ми чули, що в маєтку має стояти військо, — таксамо непорушним тоном відповів Тешук.

— Нічого не знаю ні про яке військо, — рішуче струснув головою граф, дивлячись на кінчик своєї цигари. — Але хто це міг таку чутку пустити?

— Жидки балакають в містечку, — не надумуючись відповів Кондра.

— Вперше таке чую.

Граф ще раз струснув головою і підвів на Кондру крижаний, зеленкватий погляд. Дивилися на себе хвилину, ані на мить не вірячи оден одному.

— Ми так лиш спитати хтіли, — майже добродушно посміхнувся Кондра і додав з поклоном старого служаки: най пан граф вибачають.

Усі, навіть бідний Тихін, второпали, що граф казав неправду.

— Хитрий вбіса! — мотнув весело головою Кондра вийшовши за двірські ворота. — Так я йому й повірив. Не бійся! Мужик хитрий також,

— — — — —

І ще одна найновіша новина: Палій несподівано приїхав ранений. На наплечниках відзнака підстаршини. Ліва щока та вухо розшарпане кулею.

І не на фронті, не «ворогом» ранений, а в Києві «своїми».

Дивовижні діла пійшли тепер по світі.

Чвара, що піднялася з самого початку революції між українцями й росіянами на фронті, у травні вже набрала гострої напруги.

Відчувши живловий гін до рідного, до свого, українські вояки домагалися своїх відділів, своєї команди. Москалі з цього приводу підняли нечуваний крик: «атделеніє», «развал Расії».

Фронт тимчасом розбігався поволі. Жовніри їхали на всілякі з'їзди, «командировки», відпустки. Вертати на фронт не дуже спішили.

Палій приїхав до Києва як делегат з фронту на перший військовий з'їзд скликаний на цю пору.

Був початок травня. Київ потопав в каштановому цвіті. Вулиці були залиті вояцтвом з червоними й жовтоблакитними стрічками на грудях. Пішоходами снувалися селяни, що приїздили делегаціями до Центральної Ради й ходили гуртами по місті. Перед будинком і в коридорах Педагогічного Музею повно було селян та вояків.

Лиця сяли радістю, очі палали захопленням простодушним, безжурним як у щасливих дітей. Була це радість визволеного народу, що цілим своїм єством відчув свято волі. Майже не зустрічалося неусміхнених лиць.

Григір сам ходив між цими людьми немов в дурмані якомусь, з почуттям нестримної радості, що цвіла в усмішці. Зупинявся тут і там, балакав з чернігівцями, полтавцями, подолянами, херсонцями. Усіх проймала ця безжурна радість. Одні одних розпитували, розповідали про свої сторони, раділи великою переміною. Усі уважали себе громадянами й вояками вільної України. Росія з Тимчасовим урядом здавалася чорною хмарою, що відкотилася за далекий обрій. Нікого не лякала вже.

Між вояцтвом ішли балачки про українське військо, про свіжо сформований полк імені Богдана Хмельницького, про переформовування різних відділів на фронті.

На пішомуході перед Центральною Радою стояли гуртки вояків. В одному ішла жвава розмова. Раз-у-раз схоплювався сміх. Вояки аж притупували від регогу, відтискаючи ковані підбори на нагрітому асфальті. Високий стрункий хорунжий з юнацьким ще майже обличчям розповідав живо:

— Зібрав нас старшин до себе на квартиру і давай переконувати: Україна, мовляв, це образливе слово. Означає окрайчик чогось. Ну, уявіть собі який небудь клаптик. От просто скраєчок Росії. Тільки злочинний зброд може себе українцями звати. І не диво: адже на «юг Росії» засилалося завше всяке шумовиння, ще за часів Римської імперії. Потім всякі бандити самі сюди тікали. »Благородному офіцерському званію« *) сором причисляти себе до такої нації. Не забувайте, панове, що ви старшини великої російської армії.

— Пане полковнику, — обзивається оден наш поручник, — коли ми всі потомки бандитів, то як-же нам бути старшинами »великої російської армії?« Адже усі ми родом з »юга Росії« і то включно з вами. Що-ж, давайте, підпишемо постанову про українізацію ашого батальйону.

Григір протиснувся межи вояками, підійшов до хорунжого.

— Ось так диво, — стримуючи радість сказав, сіпнувши його за лікоть.

— Грицько! — скрикнув той озирнувшись. Вхопив

*) Шляхотному старшинському станові.

Палія за наплечники й потягнув до себе. Почолом-калися тричі.

— Ось коли здибалися, — втішено промовив хорунжий.

— А я вже по вас... — махнув рукою Григір. — Сказали мені, що вас під Двинськом вбито.

— Таке! І не думали навіть. Хто-б тепер давав себе вбивати?! Саме жити варт. Ну, а ви-ж?...

Палій дивився весело в лице хорунжого.

— Тільки-що згадав вас. От, думаю, ко-б жив Олекса Мелник та бачив це все. Усе-ж сталося так як він казав, мов знав наперед. Подумав лиш, чую, якийсь знайомий голос. Глянув та очам не віру. Живий Олекса Мелник стоїть між людьми ще й сміється.

— Я про нашого полковника Простапчука, — звернувся знов до своїх слухачів хорунжий. — Побачив бідолаха, надаремність всіх своїх зусиль та розплакався як дитина. Давай просити-благати: не губить себе, панове офіцери, та матушку Русь.

— Як пропадять то разом, — каже поручник Жмієнко і тохмачить йому перо в руку. Підписуйте, пане полковнику, декрет про українізацію.

— Ха, ха, ха! І що-ж ваш полковник? — питали вояки.

— Плакав, але підписав. »З вами, каже, сам чорт нічого не вдіє. Присягав царю батюшці, — пропало. Пропадай усе! В дійсності, я-ж також малорос, панове. Мій прадід запорожцем був, разом з Гонтою згинув«. Ну, ми в честь його й назвали наш батальон іменем Івана Гонти.

Мелник взяв Палія за рукав, потягнув з юрби. Пійшли Великою Володимирською до Бульвару. Ступаючи поруч себе розмовляли про події в краю

в на фронті від часу, коли лежали разом у шпиталі Могилеві в кінці 1915 року. Палій тоді ще був цілком несвідомий, чув тільки в собі наростаючий протест проти цього насильства, що роблено над ним та подібними до нього. Розумів це як насильство панів-генералів над темним народом, буржуїв над мужиками; шукав між ученішими від себе розгадки, як боротись з насильством. Олекса перший кинув йому промінь несподіваного світла, вказуючи поневолення національне як головне лихо. Перший назвав себе й його українцем. Говорив тоді про неминучість революції, визволення українського народу й створення своєї держави.

Було це щось ніби дитяча казка, яку Григир слухав з усміхом недовір'я, вкінці сам напів в ню повірив. Потім Хльор Лашпота підсилив в нім цю віру. В Галичині докраю розплющилися йому очі.

Ідучи тепер поруч Мелника слухав його уважно, приймаючи все з цілковитим довір'ям.

— Є між нашими старшинами невеликий гурт, — мовив той, — що змагає до повної самостійності нашої країни. Ми глибоко переконані, що Україна не тільки може самостійно існувати, але це єдина форма її існування. Опорою її має бути армія. Сильна, здорова українська армія, яку в першу чергу мусимо творити.

— Так, — притвердив Григир, — скільки я з вояками нашими балакав, з'їзд має питання поставити руба. Годі далі на москалів оглядатися.

Мелник помовчав хвилину. Немов не договорюючи щось, сказав:

— Це розуміємо ми з вами, це тямить вояцтво, — не відомо як ставиться до цього наш уряд.

— Думаєте, що уряд ставиться инакше?

— Не знаю, — відповів ухильно Мелник. Палієві здалося, що він не хоче сказати отверто.

Попрощавшись розійшлися.

Олекса Мелник пійшов до українського військового клубу ім. гетьмана Павла Полуботка, Палій з товаришми подався до касарень шукати ночлігу.

Касарні київського збірного пункту гули веселим вояцьким живлом. Ішли оживлені розмови про українське військо як річ вже довершену. Найбільше присвячувано уваги свіжій події — сформованню першого українського полку імені Богдана Хмельницького. Григір чув вже сьогодні немало про цей полк і цікавився ним. Тут ось зіткнувся з самими Богданівцями.

Вояки лежали й сиділи на нарах співаючи, граючи у карти. Дехто побренчував на балалайці. Інші вечеряли зі спільних менажок обсівши столи, гуторили весело. В одній із заль якийсь молодий старшина, з жіночим делікатним лицем, сидів на вікні розповідаючи щось жменці вояків, що обступили його. Григір наблизився до них.

Старшина говорив про Галицько - Волинське князівство, про упадок Київської держави, злуку її з Литвою. Козаки слухали уважно задаючи інколи питання. Старшина пояснював. По вимові Григір догадався, що це галичанин, протиснувся ближче. Ніхто на нього не звернув уваги, не поцікавився його прихвностію.

Вичекавши відповідну хвилину сам звернувся до розмовця, попросив інформацій, як записатися до полку. Завязалася загальна гутірка.

Кремезний воячина, з віспуватим добродушним обличчям, оповідав весело:

— Нас тут... той звідти, той звідси, до трьох тисяч

назбиралося фронтової братви. Самі українці, хоч-би тобі одна кацапська мацапура. Було кількох та поутікали. З Пензінської. Туди їм дорога. Ну значить, ми до начальника київської воєнної округи: робіть з нас український полк. Воювать так воювать, матері його швайка, тільки-ж в своєму полку. Не так?

— Так, розуміється, — притакнули другі.

Здоровань обтер весело плесном руки губи.

— Авони й слухати не хотять: Оберучів і москальня взагалі. Як не піднімуть репет. Всілякі їхні »совети« робітничо-салдатських депутатів, комітети »об'єдніонних« громадських установ, київська рада »коаліціоннаво« студентства завили в оден голос: сепаратизм, розвал фронту, кінець революції. Ще й давай грозити, що розженуть »бунтовщиков-дезертіров«. Давай їм зараз, негайно відправити полк на фронт як звичайну резерву для поповнення армії.

Ну раз так, то годі оглядатися на московські дозволи. Терпець обірвався. Скликали ми свою старшинську та вояцьку раду й »самочинно« значить сформували полк під зверхністю Центральної Ради. Так помоему і треба. Начхать на москалів. У себе, на своїй землі, ще й дозволів питати? І другі частини повинні тесаме робити.

Здоровань тріумфним, веселим поглядом обкинув слухачів.

— Так і робиться, — сказав суворий чорнявий вояка з сухим, енергійним лицем. — Ми ще місяць тому переформували наш полк під Тернополем, назвали полком Петра Сагайдачного. Москалів геть прогнали. Не хоч українізації, ось Бог, ось порог. По чотири вітри! Ще ліпше як в українському війську не буде ніякого чужого наброду.

Віспуватий здоровань позіхнув витягаючись.

— Тепер я готовий і на фронт іти. Як воювать в обороні революції, то хоч у своєму війську, під своєю командою. Навіть умирати не страшно, — засміявся добродушно.

— Я-б уже на фронт не хотів вертати, — промовив поважно другий. — Помоему наш полк повинен лишатися в Києві. Хіба тут не фронт? Наш фронт саме тутки.

— Це правда. Що нам німці? Який це наш ворог? Наш ворог — кацапня. Таж роз'їлись мов шершні. Хто захищатиме Центральну Раду, коли схотять розігнати справді? Хіба не відгрожуються?

— Авжеж, нема чого виступати на фронт. Наш фронт тутки, у Києві.

З сусідньої касарні увірвався раптом могутній, многогрудий спів. Мов вечірня молитва линув кошарами »Заповіт«, що козаки допіру вивчилися співати й співали з п'єтизмом. Галицький старшина зіскочив з вікна, станув струнко; біля нього витягнувся кремезний вояка зі своєю несповзаючою усмішкою, мрітно прижмуривши очі. Виструнилися й інші та разом підхопили:

... щоб лани широкополі
і Дніпро, і кручі...

Кінчався бадьорий, гомінкий день.

Перший військовий з'їзд почався ранком в одній з бічних заль Педагогічного Музею. Вузька, довга авля набита була по краї сірошинельним вояцтвом.

Палій сидів далеко ззаду, майже під стелею, поруч віспуватого здорованя Загірного й дивився на ріку потилиць, що скочувалася униз до трибуни. Там стояв невеликий зростом чоловік, в чорному

сурдугі з білою бородою і відкривав з'їзд. Вояцтво привітало його окликами «слава».

— Грушевський, — сказав хтось півголосом за плечима Григора.

Почалися промови. Після представників уряду, почали промовляти делегати фронту. Настрій був піднесений, урочистий, радісний. Знітені смагою лица, палаючі очі, слова ядерні, короткі, прості.

Вояки погоджувалися на «єдність загальнооросійського революційного фронту», говорили про скріплення фронту та його боездатність, про боротьбу з дезертирством, але потверджуючи ухвали Національного Конгресу, вимагали від Тимчасового уряду та Ради салдатсько-робітничих депутатів негайного признання Україні національно-територіальної автономії. З'їзд вітав українську Центральну Раду й складав їй подяку «за її старання та заходи в історичний момент об'єднати сили українського народу, підняти його національну та політичну свідомість і організувати його національну волю». Уважав з'їзд українську Центральну Раду «єдиним компетентним органом, призваним рішати всі справи, що торкаються України та її відносин до Тимчасового уряду і вимагав, щоби на це велике державне діло, що робить Центральна Рада, на українські національні потреби були асигновані з казни відповідні гроші.

Український чорнозем у вояцьких шинелях ухвалював однодушно всі ті резолюції в піднесенні, з захопленням.

Після перерви Григор сів біля хорунжого Мелника. Той знав більшість промовців та членів президії, міг дещо йому пояснити.

Говорилося про якусь телеграму Тимчасового

уряду. Вояцтво починало хвилюватися. Подавалася з уст до уст чутка про нову провокацію росіян. І справді хтось з президії прочитав грімким голосом телеграму петербурзької Ради Салдатських і Робітничих депутатів до з'їзду. Виконавчий комітет тої Ради повідомляв, що забороняє українським салдатам «самовільно» творити свої військові частини, що справу цю вирішить всеросійський з'їзд робітничих і салдатських депутатів.

Телерама зробила на зібраних гомове вражіння. Знявся крик обурення. На адресу Тимчасового уряду та всяких «совєтів» посипались погрози.

— Не питать більше москалів, не звертатися за дозволами, самі вирішуємо свої справи, — гукали вояки. — Полякам, чехам вільно творити на нашій землі військові організації, а нам не дозволяють. Не питаємо більше. Геть з москалями! Не слухать Петрограду. Самі візьмем автономію.

Чорнозем у шинелях вибухнув раптом жагучою силою живла.

Весь час почувалося просте і ясне: Україна з українським урядом, з українським військом. Україна без чужинецької пануючої сили. Ще тільки жадоба землі прилучалася до цього бажання, робила його іще жагучішим.

Раз-у-раз піддзогувана москалями й стримувана своїми ненависть прорвалася раптом. Сіра маса двигтіла від гніву. Обурений Палій кричав разом з другими.

На трибуні стояв молодий чоловік в однострої вояка, з білявим обличчям. Намагався успокоїти з'їзд. Після довгих зусиль удалося йому дещо зацитькати розбурхану масу. Почав говорити.

— Товариші! Більше спокою й помірковання. Не

можемо порвати відносин з Тимчасовим урядом та Радою робітничих і салдатських депутатів. Цього вимагає загальна справа революції.

Говорив з переконливим спокоєм; іноді запалюючись гестикулював живо. Його лагідне, усміхнене обличчя мало щось, що нагадувало гімназійного учителя літератури, закоханого в свій предмет. М'який, приємний голос і ця усмішка починали немов причаровувати розбурхану аудиторію. Стихала поволі.

Палій слухав його скупчено й похмуро, сам невольний від деякого очаровання. Всередині сердилося щось, бунтувалося. Не міг відірвати очей від усміху промовця.

— Хто це? — спитав похилившись до Мелника.

— Петлюра, — відповів той розвіяно, прищулюючи очі. — Пожди, зараз говоритиме Міхновський.

Широкогрудий, поставний старшина з чорними вусами вийшов на трибуну. Його зустрів град рясних оплесків.

Григор бачив його вперше, не знав хто він, не чув досі його призвища, зміркував тільки, що це хтось відомий серед вояцтва.

Міхновський був творцем і членом українського військового клубу імені гетьмана Полуботка; від початку революції працював над організацією українського війська, був популярний серед Богданівців. На з'їзді був як представник запілля.

Говорив захопливо, з палом. Поривав безпосередньою щирістю, не добираючи вишуканих слів. Вояцтво слухало його з натуженим захопленням.

— Нема про що балакати з москалями. Відповідь на безличність салдатсько-робітничої петербурзької ради одна, — негайно творити українську національну

армію. Армію, що має стати китайським муром на карбіжах України з Москвою. Це перше і найголовніше наше завдання...

Майже кожне¹ речення фронтовики покривали бурею оплесків.

Після нього взяв слово Винниченко, голова Генерального Секретаріату і член президії з'їзду. Палій знав його з Конгресу, впізнав зразу по клаптику чорної борідки, блідім, налитім обличчі. З іменем цим як і з іменем Грушевського вязалося в нім богомільне почуття як із символом української державності.

Появу промовця привітали нечисленні оплески. Більшість з'їзду стрималася в якімсь напруженім чеканні.

Голова Генерального Секретаріату прикликав з'їзд спокійно, розсудливо поставитися до телеграми петербурзького «Савета», утриматися від різкої відповіді і, взагалі, не задиратися з Тимчасовим Правительством російським. Говорив про «загальні справи революції», про «спільноту інтересів обох пролетаріатів», українського й російського, про необхідність «спільного фронту». Говорив те, що й делегат фронту Петлюра, тільки з більшим палом, гостро накидаючись на свого попередника.

— Українському народові непотрібна армія, він не збирається нападати ні на кого; з російською демократією воювати не будемо. Проти кого, для якої цілі потрібна нам армія?

— Проти цієї самої ославленої демократії, — кричав з місця Міхновський. — Проти вашої демократичної Росії. Вона нічим не різниться від вчорашньої царської. Нема двох народів російських; є одна,

суцільна, ворожа нам сила. Між нами і ними не може бути спільних інтересів, ніякого спільного фронту.

З трибуни відповідав з палом голова Секретаріату.

— Російська демократія ніколи не була до нас ворожа. — Ніколи справжній український демократ не виступатиме проти цієї демократії. Ганьба назадникам! Сором українцям-шовіністам!

— Ось ваша ославлена демократія російська, — потрушуючи телеграмою петербурзького «Савета» квичав Міхновський, — Геть з такою демократією! Ганьба прихильникам Москви!

— Геть з москалями! — підхопило три тисячі шинелів.

Палій кричав з другими. Счинився нечуваний галас. Вояки кричали, трусили п'ястуками. Члени президії кричали також. Ледви удалось їм втихомирити обурене вояцтво. Спір тягся далі довгий, завзятий. Врешті представникам Генерального Секретаріату поталанило переконати вояків, вислати до Петербурга окрему делегацію для переговорів з виконавчим комітетом «Савета».

Григорій відчув уперше гострий біль розламу. Досі бачив одну ненарушну цілість. Думки змутилися, загубили ясність. Десь в підсвідомості муляло принизливо почуття зневаги.

— Чому, власне, тра було коритись москалям? У чім ця конечність? Ніяк не міг збагнути. Але ті ліпше знають. Отже мусить так бути.

Сумнів чавив груди.

Григорій не вигукував більше, не ставив резолюцій. Як усі вояки, з натуженим скупченням, дослухав суперечок з'їзду.

На фронт не вернувся. Вступив до Богданівського полку й отримав ступінь підстаршини. Весь час залишаючись в Києві взяв участь у Всеукраїнському

Селянському з'їзді і Другім Військовім, забороненім Москвою.

На заборони ті ніхто вже тепер не звертав уваги. З'їзди відбулися. Події котилися розбурханим потоком. Прояснявалися й тужнявіли думки.

Після універсалу Центральної Ради ще дужче, закублилося, засичало чорносотенство і «демократія». У Незабитівці: отці Ларії, Куляпкіни, Івани Мітрофановічі. В Києві: Васьки Шульгини, Оберучеви, Лепарські.

Одного дня причвалало з Петербурга трьох переляканих міністрів. Три дні умовляли «збунтованих хахлів». Три дні лящали з балконів міського театру многословні промови. Юрби змосковленого шумовиння київських передмість викрикуючи «ура», поламали загорожі довкола театру, стратували травники, повалили ліхтарні. «Хахлів» уговтано; міністри від'їхали заспокоєні.

В київських казармах стояли два українські полки та зганяли далі сон з повік «демократії».

Начальник київської воєнної округи Лепарський домагався негайно вислати ті полки на фронт. Центральна Рада і самі вояки, бачучи щораз більшу ворожість москалів, недуже поспішали.

У росіянах зростало нахабство, в українським уряді сполегливість, у вояцтві обурення та звага.

Після славетної «угоди» на Дніпрі з московськими міністрами, обурення вилилося в бунт. Одного дня вулицями Києва загримали многотисячні кроки. Сіра маса шинель, нагороїжена крицевим чатинням, перейшла через місто воєнним походом, зайняла арсенал, урядові й військові будинки, розставила варту довкола Центральної Ради й поставила їй свої домагання.

Був це II-й український полк імені гетьмана Павла Полуботка.

Виступ був несподіваний і революційний. Уряд видав наказ I-му полкові імені Хмельницького зліквідувати його збройно.

Два українські полки станули несподівано оден проти одного.

Коридори й вестібюлі Центральної Ради були зайняті озброєними Полуботківцями. Перед будинком, на широкому тротуарі стояли скоростріли та озброєна варта. Вартував зі своєю півсотнею хорунжий Олекса Мелник.

На протилежному пішомуді розташувалися Богданівці. Саме напроти Мелника опинився Палій зі своєю четою. Посміхаючись до себе, віддали оден одному честь.

Стоючи на краю тротуара, відставивши вперед ногу, Олекса курих цигарку. Його дрібне, майже юнацьке, обличчя було спокійне, очі дивилися упевнено і твердо. Білява голова, ледь відкинута назад, нагадувала викут з якогось ясносірого каменя. Розстібнутий комір френча відкривав тонку, хлоп'ячу шию.

Червнєве сонце потопою заливало місто та білий будинок Центральної Ради. Жаром відбивало від розпаленого асфальту. По загорілих лицях вояків намістом скочувався піт. Несила було тримати в руках нагрітий сонцем кріс. Козаки поскладали їх в козли на пішомуді. Тиснулися під будинки в тінь.

Григор стояв нерухомо зі скупченим виглядом, мовчки дивився на той бік вулиці, звідки посміхався до нього Олекса. Від напруги м'язи йому зібгалися на щоках, в очах таївся тужний якийсь неспокій.

— Здоров, Грицько! — гукнув весело Мелник

задоптуючи недокурок. — Коли-ж починаєте наступ, га?

— Не знаю, — понуро й неохоче відповів Палій. — Коли накажуть.

Хотів посміхнутися також, але лицем сіпнула судорга. Не оглядаючись ні на кого підійшов до Мелника.

— Що це, скажіть? — спитав півголосом, дивлячись йому в очі. — Нам сказали, — бунт, та ми не віримо. В чім справа, скажіть?

— Справа?... Ви знаєте. Ми прислали до вас делегацію, щоб виступити спільно. Справа проста. Ми вам виложили свої домагання до Центральної Ради: негайний розрив з Москвою; Центральна Рада має проголосити себе самостійним урядом української Республіки. Ось і все. Ви відкинули наше пропозиція, прийшли приборкувати бунтарів. Ну що-ж, приборкуйте.

— Стривай! Адже-ж ми присягали вірність і послух Центральній Раді, — наближаючи лице до лица Олекси промовив Палій.

— А ми хочемо тільки змусити Центральну Раду стати на державницький шлях. Ось цілий наш бунт, — відповів той спокійно.

Декілька хвилин мовчки дивилися на себе. Григір перший сказав похнюплений в землю.

— Я розумію, — це справедливо, але що-ж робити?

— Те, що ми робимо, — відповів хорунжий.

Знов обидва мовчали. З обох боків почали до них підходити старшини обидвох полків.

Нагло спитав Григір:

— А коли Центральна Рада не послухається?...

Хорунжий зупинив на ньому нерухомий погляд.

В свою чергу опустив голову й не відповів нічого. До них підходили хорунжий Репій з Богданівського полку та сотник Мазаракій.

Репій тримав сифон содової води і склянку.

— Хоч? — звернувся до Мелника.

Той попросив.

Наближався молоденький, стрункий хорунжий Мандзюк з Полуботківців і підхорунжий Чепіга сліпий на праве око, з перетятим згоїною лобом і тому суворий на виду. Потім вийшов з будинку Центральної Ради стрункий чорноокий підхорунжий Сокір та зупинився несміло трохи одалік цілої компанії. Посеред вулиці счинився справжній мітинг.

Богданівці намагалися переконати зревольтованих Полуботківців, що їхній поступок — це зломання дисципліни й присяги на послух своїй владі. Ті твердо обстоювали правильність свого виступу, як державницького кроку, спрямованого проти Москви й угодовства з нею. Спір ішов гарячий, щирий з обох боків. Одні одним признавали слушність і в цьому була вся трагічність положення. Виходу, здається, не було ні для цих, ні для других.

Хорунжий Мандзюк з усім своїм юнацьким палом закликав Богданівців прилучитися до них і тим таки змусити український уряд зважитися на рішучий крок, увільнитися раз на все зпід ярма Росії.

— Кинь, Іване, верзти нісенітниці, — перебив його сотник Мазаракій, щуплий, нервовий з бистрими очима. Він умовляв скоритися владі, не вносити анархії в ряди вояцтва. На цілковиту сепарацію від Росії збройною силою ми ще не готові, не маємо сили, — говорив переконливо. — Політикам нашим найліпше це видно, Панове, ми мусимо мати довір'я

до своєї влади, до наших мужів стану. Вони політики, дипломати, ми тільки вояки.

— Вони своєю політикою ведуть Україну до нового поневолення, — кинув різко Мелник. — Це політика васалів, а не мужів стану. Ми хочемо приневолити їх зважитися на рішучість, коли самі не можуть. Адже признаються самі в універсалі, що їх »приневолено« проголосити автономію.

Хтось засміявся коротко і терпко. Білявий хорунжий запалювався щораз більше.

— Так, приневолено. Краще вже, панове, приневолюймо ми, як мають вороги приневолювати. Годі дивитися довше на безличну поведінку москалів та принизливу сполегливість наших дипломатів.

— Але-ж визволитися збройно зпід впливів Росії ми сьогодні не в силі, погодьтеся, панове, — майже з розпукою струшуючи счіпленими долонями переконував сотник. — Два полки це замало щоби вивідати війну цілій Росії.

Мелник різко повернувся до нього.

— Ні, не погоджуємося, пане сотнику. Ми сьогодні маємо тільки два полки завдяки політикам нашим. Розв'яжіть нам сьогодні руки сплутані Москвою, — завтра будемо мати стотисячну армію. Наше селянство, це також нині армія, тільки візьміть його в руки, поведіть куди треба.

— Ми надто багато числимося з чужими, замало зі своїм народом, — муркнув як-би знехотя підхорунжий Чепіга блимнувши моторошно своїм сліпим оком. — Селянство, це сила, що нині рішає. Вояцтво, це-ж також узброєне селянство.

— От Чепіга есер, а говорить толком, — завважив хтось весело і всі зареготали.

Спір продовжувався палкий, хвилинами жагучий. Продовжувався цілий день і слідуючий до вечера.

До старшин прилучались вояки. Ті приближалися трохи неупевнено і голос забирали незразу. Прислухалися спершу, що говорять старшини. Настрій між козаками був ще радикальнійший ніж між офіцерством. Хоч дисципліна військова трималася в обидвох українських полках, демократичні настрої панували скрізь. Молодші старшини, переважно свіжо виведені, в більшості набрані з народного учительства, радо ділилися думками з рядовим вояцтвом. Дехто із кадрових офіцерів може й не був вдоволений з цього та не показував по собі.

Посеред Великої Володимирської трівав невгаваючий мітінг. Одні розходилися, підходили другі. Посуті всі думали по-полуботківськи, не всі лишень визнавали правильність їхнього виступу і цим докоряли.

— Але що-ж робити, що робити, скажіть, — тремтючи від схвилювання питав молоденький четар Сокір спіймавши Палія за відворот шинелі. Той мовчав понурившись в землю з затисненими вустами. Згодом спитав тільки:

— Ну, а як Центральна Рада не послухається?

Молоденький четар трохи не плакав.

Так простояли напроти себе обидва полки два дні і дві ночі. Богданівці не підняли проти револютантів зброї, але Полуботківцям не довелося переломати становища Центральної Ради. Бачучи безвиглядність своїх намагань вернули в казарми. А через тиждень обидва полки відправлено на війну боронити »загальних справ революції« та »спільного революційного фронту«.

Під вечір 13 липня І-й український полк імені Богдана Хмельницького вирушив ешальонами на

захід. Потяг поволі відходив від станції. Сонце заходило. Куполи золотого міста запалювалися червоними блисками, горіли на тлі вечірнього неба.

Серця вояків стиснуло важке почуття. Замість лишатися обороною свого уряду, своєї столиці, їхали на фронт боронити ворожу державу.

Палієва чета зайняла одну з «теплушек» довжелезної валки. Вояки тиснулися до відімкнених дверей. Григир також стояв між ними й дивився на втікаюче місто. Раптом згадав, що на рампі підходив до нього якийсь молодець з жовтоблакитною стрічкою на грудях, передавав «загальне бажання», щоби Богданівці в знак патріотизму попрощали Київ сальвою з крісів. Бачив потім, як юнак підходив почерзі до інших вагонів.

Коли потяг проминув двірць та в'їздив поволі на рампу Київ II, цівки крісів піднялися вгору і з усіх вагонів пролунав прощальний «салют» Києвові. З трьох тисяч грудей прогрімало «слава».

В цей мент, мов на знак, з обох боків рампи зацокали скоростріли. На від'їзджаючий ешалон посипався град куль. Почулися крики, зойки ранених. Потяг зупинився. Богданівці почали вискакувати з вагонів, не тямлючи, що сталося. Нагло з обох боків тору зринули на них кірасіри та донці. З окликом «урра!» почали рубати, колоти штиками.

— Ми вам покажемо автономію. Ми вам дамо Україну, — ревли їхні старшини.

Заскочені козаки не мали змоги боронитися, не були узброєні. Ніхто не знав, що сталося; звідки, чия напасть.

Вискочивши зі свого вагону Палій також не тямив нічого. Бачив перед собою викривлені сказом пики кірасірів, чув московську лайку.

— Хлопці, — звереснув до своєї чети. — На нас напали. Бийте кацапів хто чим має.

Вирвав з рук першого зкраю кірасіра наставлений кріс і тримаючи його обіруч за цівку, валив ним куди попало. Валив по головах, межі-очі, копав коліньми під животи, рвав зубами. Збожеволів з люті. За три роки війни не знав такого сказу. Вперше почув у собі звіра.

Кров юшила йому зі щоки, текла по руках, лилася за комір, заліплювала губи. Чув її млосний, солоно-солодкавий смак.

Не відчував болю, хоч кров булькотіла в горлі, наповняла рот. Ригав нею у великороські пики кірасірів, разом з прокльонами та лайкою. Враз все залила жовто-червона темінь; стратив притомність.

Очуняв у шпиталі, ослаблий від виливу крові. Перше почуття свідоме, що вернуло до нього, була ненависть. Підірвала його з постелі. Чув її полум'я у грудях, був переповнений нею. Хоч стратив силу крові, — почував себе дужим. Ненависть давала йому якусь нову силу. Хтів зараз вертати додому, — лікар не пустив. Два дні лежав мовчки, немов затратив здібність говорити. Ненависть відняла йому мову.

Третього дня утік з лазарету й появився вдома. В бандажах, у крові, з поблідлим обличчям з'явився перед цими, що нічого не знали про ненависть рас, про ворожість крові. Вони уміли тільки підпалюватися, різатися за межі. Він хтів їх запалити вогнем ненависті цеї. Кинути її на своє село.

Ніколи не бачено досі в Палієвих очах стільки ворожнечі. Аж почорнів від неї. Не говорить, тільки слова мов скрежет кида через зуби.

... сказом повикривлювані, піна на устах.

З кісами, зі скорострілами на нас. »Ми вам дамо автономію, покажем Україну«. А ми проти них без зброї мов телята в койці...

— Ха, ха! Нічого собі штука! Нівроку слобода! — лине глумкий сміх.

Сміх замість бунту, замість ненависті глум.

— Ех, кірасірів на вас! Донців з нагаями!

Озлоблений Палій відвертається, йде в поле. Щупить в синяву очі.

— І як його розплутати, розібрати це все. У других якось просто, наче на долоні. Москаль — і Росія, Німеччина — і німці. Він змалечку знає хто він, другого не удає з себе. Ніхто його не зібе, не зверне зі свого. Загризе того, хто до нього лізе. Ще й чуже загарбає під себе, зубами трима як своє, а ми...

Шпортався зором в далечинах мов шукав за чимось.

— Сильно заплуталося, скуйовдилось все. Неволя понівечила, збила все до купи. Навіть не розбирають де ворог, а де ближній. Кого ненавидіти треба, а кого любити. Всім стеляться під ноги. Йому смішно з того, защо другий вбив-би. І як ти їм витолкуєш, чим переконаєш? Чому воно так?

Вийшов на горбок і станув. Перед ним і за ним золотилася стерня. Попід край зеленіли коноплі. Між ними сірим вужем дорога поповзла в село. Небо загнітилось на вечір. Нагрітий пах потягав долами.

— Десь є розгадка, — думав, — тільки найти її важко.

Згадалися колишні Кондрові слова:

— Де ти бачив, щоби мужик своїм розумом розібрав це все?

Григір опустився на землю, обняв коліна, дививсь на село.

— Не розум тут, ні. Бачив він той розум кацапів та мазурів, що були з ним на фронті. Де, вбіса, в них той розум?! Він утрое дурніший за тебе. Як пеньки проти наших. А чого він те знає, а наш ні? Ні, ні, не розум. Тільки-ж... У чому-ж їх сила?

У долині лежало село в димах та у млі. За ним синіла даль, стелилася земля. Так, ця земля — ціла Україна. Одна, як човен серед моря злоби та хижацтва, вставала тепер і до всіх простягала руки. Всіх обділяти готова своїми щедротами. Розперезувала перед всіма пояс.

Персонально - національні автономії, чужинецькі міністерства, військові формації. Віддяка за віковічну ненависть та кривду.

І тепер, аж кишить від ворожнечі цеї. Усі-ж »ті« проти України. Одні більше явно, другі потайніше. Чигають лишень, щоби виступити отверто. Злоба галапаса, якому висмикується вікове джерело наживи.

А наші кричать, що не треба війська. »Україні непотрібна армія. З демократією не будем воювати«.

Григір почув, як гореч підходить йому до горла і счавлює груди.

КІНЕЦЬ ПЕРШОГО ТОМУ.

Складав: Павло Гаврильців

Графічні заведення „**VICTORIA**“ Львів, 3-го Мая 5 тел. 280-49.

Львівська державна
Публічна бібліотека

PA 2054

2